
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(46) 2013

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступники головного редактора	Іван ВИХОВАНЕЦЬ Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Ніна ГУЙВАНЮК
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут Української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 29.04.13. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,45. Обл.-вид. арк. 15,02. Тираж 400 прим. Зам. 3572.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2'06.373

Катерина Городенська
м. Київ

НОВІ ЯВИЩА ТА ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРЕННІ : ДИНАМІКА ЧИ ДЕСТРУКЦІЯ СЛОВОТВІРНИХ НОРМ ?

У статті схарактеризовано нові явища в українському словотворенні, спричинені глобалізаційними впливами, і складні процеси, пов'язані зі взаємодією варіантних словотворчих суфіксів та з утвердженням національних зразків творення слів, оцінено відповідність їх нормам української літературної мови.

Ключові слова: словотворення, словотвірні норми, словотвірні варіанти, словотворчі суфікси, запозичення, складні слова, аббревіатури.

В українському мовознавстві двох останніх десятиріч помітно активізовані дослідження динаміки різних підсистем української літературної мови, зумовленої новими явищами та процесами під впливом зовнішніх і внутрішньомовних чинників, у зв'язку з чим набувають актуальності проблеми відповідності таких явищ та процесів системно зумовленим нормам, змінності кодифікованих норм, їхньої корелятивності з нормами нинішньої мовної практики тощо. Звичайно, основну увагу зосереджено на простеженні змін у словниковому складі та словотвірній структурі української мови кінця ХХ — початку ХХІ сторіч, оскільки вони найбільше відреагували на зміни в усіх сферах українського суспільства та вплив світової глобалізації.

Нові явища та процеси в українському словотворенні зумовлені значною мірою позамовними чинниками, зокрема активними запозиченнями до лексики та галузевих

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2013

терміносистем української мови, змінами суспільно-політичного характеру в Україні, пробудженням національно-мовної свідомості української еліти, піднесенням культурного рівня населення тощо, а також мовними чинниками, насамперед розгортанням внутрішньомовних процесів, спрямованих на зміцнення автохтонних словотвірних варіантів та збереження самобутності національного словотворення.

Аналізові нових словотвірних явищ, спричинених глобалізаційними впливами, процесів освоєння новітніх запозичень нерідко бракує критичної лінгвістичної оцінки, об'єктивності, фахових рекомендацій щодо потреби та доцільності їх уживання. Дослідники переважно констатують лексико-словотвірні інновації, але не намагаються допомогти мовцям збагнути негативні впливи деяких запозичень і утворених за їхнім зразком нових похідних слів на лексичну та словотвірну підсистему української літературної мови, не формують національних пріоритетів у словотвірному освоєнні запозичень. Саме тому в українських засобах масової інформації двох останніх десятиріч, різних соціолектах та в живомовній стихії набули значного поширення похідні одиниці, що суперечать не лише словотвірній нормі, а й граматичній системі української літературної мови. Зокрема, під впливом глобалізаційних тенденцій українську мовну практику заповнили нові складні одиниці (безпосередні запозичення й новотвори), що поєднують два іменники, перший із яких виражає атрибутивне значення. Вони є наслідком перенесення на ґрунт української мови словотвірної моделі англійської мови, пор.: *бізнес-новини, бізнес-справа, бізнес-захоплення, бізнес-ідея, бізнес-освіта, бізнес-школа, бізнес-кола, бізнес-контакти, бізнес-планування, бізнес-видання, бізнес-кореспонденція, бізнес-етикет, бізнес-кредити, бізнес-партнер; піар-дійство, піар-витвір, піар-прорив, піар-кампанія, піар-операція, піар-пропозиція, піар-публікація, піар-менеджер, піар-фахівці, піар-заходи, піар-хитроці; інтернет-видання, інтернет-часопис, інтернет-послуга, інтернет-голосування, інтетернет-трансляція, інтернет-зв'язок, інтернет-адреса, інтернет-версія, інтернет-лекція, інтернет-переказ, інтернет-залежність, інтернет-спільнота; медіа-життя, медіа-підтримка, медіа-програма, медіа-аналітика, медіа-трибуна, медіа-стиль, медіа-школа, медіа-група, медіа-працівник, медіа-текст*. Багато з таких іменників уже зафіксовано в орфографічних словниках, незважаючи на те що вони деформують системно зумовлену граматичну норму української літературної мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника — спеціалізованого засобу реалізації ознаковості та обмежують відіменникове творення прикметників, що дає підстави констатувати їхній **деструктивний вплив на українське прикметникове словотворення**. Замість початкових означальних іменникових компонентів *бізнес-, піар, інтернет-, медіа-* в названих та інших складних утвореннях потрібно вживати спільнокореневі з ними прикметники *бізнесовий, піарівський, піарний, інтернетний, інтернетовий, інтернетівський* (у мовній практиці ще не спостерігаємо чіткості,

послідовності в сполучуваності названих спільнокоренових прикметників з іменниками), *медійний* або ж синонімічні за значенням прикметники на зразок *комерційний, вигідний, підприємницький, прибутковий* (до *бізнесовий*), *міжмережевий* (до *інтернетний*) чи аббревіатуру *ЗМІ* (до *медійний*) та інші засоби, пор.: *бізнесові (комерційні) новини, бізнесова (комерційна, вигідна, прибуткова) справа, бізнесові захоплення, бізнесова ідея, бізнесова освіта, бізнесова школа, бізнесові кола, бізнесові (вигідні) контакти, бізнесове планування, бізнесові видання, бізнесова кореспонденція, бізнесовий етикет, бізнесові кредити, бізнесовий партнер; піарівське дійство, піарівський витвір, піарівський прорив, піарівська кампанія, піарівська операція, піарівська пропозиція, піарівська публікація, піарівські заходи, піарівські хитрощі; інтернетне (інтернетівське) видання, інтернетний (інтернетівський) часопис, інтернетна послуга, інтернетне голосування, інтернетна трансляція, інтернетний (міжмережевий) зв'язок, інтернетна адреса, інтернетівський (інтернетовий) сайт, інтернетна лекція, інтернетний переказ, інтернетна залежність, інтернетна спільнота, медійне життя (життя ЗМІ), медійна підтримка (підтримка ЗМІ), медійна програма (програма ЗМІ), медійна аналітика, медійна трибуна, медійний стиль (стиль ЗМІ), медійна школа, медійна група (група ЗМІ), медійний працівник (працівник ЗМІ), медійний текст* і т.д.

Серед аргументів на підтримку вживання похідних одиниць, утворених за словотвірною моделлю англійської мови, висувають наявність в українській літературній мові складних слів, перший компонент яких також виражає певну прикмету особи, предмета тощо, названих другим компонентом. Справді, слова з першим прикладковим компонентом є в українській мові, але їх обмежена кількість, пор.: *жар-птиця, козир-дівка, дівич-вечір* та деякі інші, на підставі чого їх кваліфікують як нетипове, периферійне явище, а модель, за якою вони постали, як непродуктивну, на противагу високій продуктивності цієї моделі в англійській мові. Типовою для української мови, системно зумовленою є модель складних слів з другим прикладковим компонентом, пор.: *дуб-велепень, дівчина-красуня, вовк-сіроманець, орли-чорнокрильці, ніченька-чарівниченька*. Розширення складу слів з першим прикладковим компонентом за рахунок нових англійських запозичень і новотворів, яке спостерігаємо останнім часом, призведе до перетворення словотвірної моделі, не характерної для граматичної системи української літературної мови, в продуктивну, тобто спричинить внутрішній тиск на цю систему.

Із словотвірною нормою конфліктує чимало лексичних запозичень з англійської мови, які безпідставно освоєні українською мовною практикою як складні іменники, що їх пишуть через дефіс, хоч вони не є в українській мові юкстапозитами, утвореними з двох самостійних іменників без сполучного голосного. Серед них такі, як *біг-борд, біг-мак, біч-волейбол, боди-білдинг, боди-білдер, боді-гард, боді-арт, веб-майстер, веб-портал, веб-сайт, веб-сервер, веб-сторінка, веб-форум,*

дайв-послуги, екзит-пол, кіндер-сюрприз, мас-медіа, мас-спектрометр, нон-стоп, нон-фініто, он-лайн, піт-лайн, плей-оф, плей-мейкер, прайс-тайм, прайс-лист, прес-реліз, прес-тайм, прес-центр, секонд-хенд, спа-центр, спа-лікування, спа-догляд, фітнес-клуб, фітнес-центр, фітнес-зал, фітнес-програма, фітнес-політика, фітнес-тренінг; хард-рок та ін. Вони порушують також і чинні орфографічні норми (правила) про правопис складних слів через дефіс. Щоправда, деяким із них окремі друковані видання та автори намагаються надати правильного словотвірного оформлення, яке відповідає нормі української орфографії писати такі слова разом. Серед них — *бігборд, бігмак, бодибілдінг, бодибілдери, бодигард, онлайн* та ін. Проте в останніх виданнях орфографічного словника української мови переважає передавання їх через дефіс, за винятком слова *офшор*.

Непростою, однозначно не розв'язаною як із словотвірного, так і з правописного погляду є також проблема статусу тих запозичень, які поповнили склад морфем української мови, що вказують на інтенсивний чи крайній вияв ознаки, високий рівень професійності, майстерності тощо. Вони є функціональними аналогами таких уже словотвірно освоєних іншомовних префіксів (у деяких авторів — префіксоїдів), як *супер-, гіпер-, архі-, екстра-, ультра-* й українських префіксів *над-, за-*. До найуживаніших нових словотворчих морфем, що виражають інтенсивність, належать *топ-, він-, блиц-, біт-*. Усупереч сформованій в українському словотворі традиції писати префікси інтенсивності разом ці їхні аналоги в нових запозиченнях та новотворах пишуть і досі через дефіс (пор. *топ-менеджер, топ-красуня; він-зал, він-ложа, він-клієнт, він-стоянка; блиц-вікторина, блиц-диктант, блиц-запитання, блиц-опитування, блиц-новини, блиц-інтерв'ю, блиц-зустріч, блиц-конкурс, блиц-огляд, блиц-передплата, блиц-пошта, блиц-ремонт, блиц-режим, блиц-коментар; біт-кафе*), що спричинило непослідовність у словотвірному освоєнні однотипних за словотвірним значенням похідних одиниць, пор. *супермодель*, але *топ-модель, суперстиліст*, але *топ-стиліст, суперложа*, але *він-ложа*. Це означає, що названі нові запозичення і похідні з ними утворення досі вживають у формі, не пристосованій до традицій словотвірної системи української літературної мови, що суперечить також орфографічній нормі писати їх разом з наступним словом. Нові словотворчі форманти зі значенням інтенсивності ознаки, високої професійності потрібно однаково писати з раніше запозиченими префіксами, що виражають те саме словотвірне значення.

У сучасному українському словотворенні порушено й норму оформлення нових мішаних аббревіатур, перша частина яких є скороченою прикметниковою основою (*поп-* від *популярний*, *еліт-* від *елітний*, *економ-* від *економний*, *секс-* від *сексуальний*, *штрих-* від *штриховий*) чи синонімічною певній прикметниковій основі (*арт-* і *мистецький*), а друга — цілим іменником, тому що їх пишуть через дефіс, пор.: *поп-гурт, поп-співак, поп-музика поп-культура* (замість *попгурт, попспівак, попмузика*,

попкультура), еліт-клас, еліт-клуб, еліт-меню (замість елітклас еліт-клуб, елітменю), економ-клас, економ-пропозиція (замість економклас, економпропозиція), секс-послуги, секс-перевертень (замість секспослуги, сексперевертень), штрих-код (замість штрихкод), арт-бізнес, арт-ринок, арт-галерея, арт-майстерня, арт-студія, арт-центр, арт-конкурс, арт-симпозіум, арт-форум, арт-формат, арт-педагог, арт-дилер (замість артбізнес, артринок, артгалерея, артмайстерня, артстудія, артцентр, артконкурс, артсимпозіум, артфорум, артформат, артпедагог, арtdилер), поп-арт, соц-арт, аудіо-арт, відео-арт, фан-арт (замість попарт, соцарт, аудіоарт, відеоарт, фанарт). За чинним «Українським правописом» (К. : Наук. думка, 2007, § 25, 4 а), с. 36) усі складноскорочені слова треба писати разом. На жаль, ці неправильно оформлені аббревіатури, що поширилися в мовній практиці українських засобів масової інформації та в деяких професійних групах, досить швидко зафіксували орфографічні й тлумачні словники української мови, тобто їх уже кодифіковано.

Нові процеси в українському словотворенні двох останніх десятиріч засвідчує взаємодія варіантних словотворчих засобів, насамперед варіантних словотворчих суфіксів. В іменниковому словотворенні вона виявилася у взаємодії словотворчих суфіксів на означення особи за видом діяльності, особи — виконавця певної дії, що є для неї професійним заняттям, особливо в нових галузевих терміносистемах. І це цілком логічно, адже в українській літературній мові назву особи за видом діяльності (та й за іншими ознаками) можна утворити, як відомо, за допомогою двох-трьох рівноправних словотворчих суфіксів, зокрема суфіксів **-ач**, **-ник/-льник**, **-ець**, **-ар** та ін. Професійна мова та мовна практика українських засобів масової інформації презентує варіантні найменування осіб із цими суфіксами, пор.: *обмірювач*, *обмірник*, *обмірювальник*, *обмірятьник*; *натирач*, *натиральник*. Звичайно, варіантне вживання таких найменувань осіб за виконуваною дією — явище тимчасове. Український, передусім професійний соціум вибере одну з варіантних назв і кодифікує її як нормативну, інші назви або вийдуть з ужитку, або зазнають функціонально-стильової диференціації.

У прикметниковому словотворенні спостерігаємо взаємодію словотвірних типів відносних спільнокореневих прикметників, утворених від новітніх іменникових запозичень за допомогою словотворчих суфіксів **-ов-** та **-н-**, пор. *дайджестовий* і *дайджестний*, *дефолтовий* і *дефолтний*, *інтернетовий* і *інтернетний*, *снікерсовий* і *снікерсний*. Проте, як засвідчує мовна практика, ширші функціональні можливості в словотвірному типу із суфіксом **-ов-**, він переважає в прикметниках, утворених від новозапозичених англіцизмів на **-инг/-інг** (пор.: *демпінговий*, *кастинговий*, *рейтинговий*, *холдинговий*) та від односкладових іншомовних основ (пор.: *брендовий*, *сленговий*, *блюзовий* та ін.) [4: 56 — 57].

До мови української преси журналісти намагаються повернути багато із тих прикметників на **-овий-**, які вживали в українській мові 10–30-х

років минулого століття. Їх використовують як варіантну форму до кодифікованої форми із суфіксом **-н-**, пор.: *парадовий* і *парадний*, *оперовий* і *оперний*, *полюсовий* і *полюсний*, *аеропортовий* і *аеропортний*, *гранітовий* і *гранітний*, *структуровий* і *структурний* та ін. [5: 248 — 250]. Актуалізація словотвірного варіанта відносних прикметників із суфіксом **-ов-**, на думку деяких дослідників, поки що обмежена, бо «зумовлена певною мірою мовною практикою західної діаспори, а також тенденцією до дистанціювання від російської мови» [5: 250].

Паралельно із зазначеними внутрішньомовними процесами словотвірного вноормування відбуваються й інші процеси, спрямовані на вилучення похідних одиниць, що були поширені в українській мовній практиці та зафіксовані в словниках під впливом російської мови в радянський період. Тут уже йдеться не про взаємодію варіантів та вибір одного з них, а про лінгвістичне оцінювання словотвірних типів з погляду їх характерності для української літературної мови, тобто нормативності. Ці процеси кваліфікують як вияви тенденції до націоналізації, чи автотонізації, спрямованої на збереження національної словотвірної специфіки [4: 55], історично сформованих зразків творення похідних слів. В українському словотворенні двох останніх десятиріч її простежуємо у свідомому відмежуванні від словотвірних типів, спільних із словотвірними типами російської мови або поширених в українській мові під впливом чи тиском російської. В іменниковому словотворенні прикладом слугують назви осіб за видом діяльності чи іншими ознаками із суфіксами **-ник** та **-щик/чик** на зразок *електронник* і *електронщик*, *комп'ютерник* і *комп'ютерщик*, *мажоритарник* і *мажоритарщик*, *розмітник* і *розмітчик* та ін. Дехто з дослідників кваліфікує назви на **-ник** як національні варіанти російських варіантів чи синонімів на **-щик/-чик** [4: 55], інші вважають, що назви осіб із цими суфіксами в українському словотворенні перебувають у відношеннях взаємозаміщення, проте перша форма більш притаманна українській мові, друга — характерна ознака творення іменників — назв осіб за видом занять у російській мові [5: 130]. Якщо вони характерні для різних мов, то не можуть бути пов'язані відношеннями взаємозаміщення, тобто варіантними відношеннями. У сучасному українському мовознавстві набула поширення думка, що іменники на **-чик/-щик** з'явилися в староукраїнській мові XIV—XV століть як запозичення з російської мови [8: 84; 7: 61 — 62, 79], проте матеріали писемних пам'яток зазначеного періоду дали підстави деяким дослідникам констатувати, що окремі іменники із цим суфіксом з'явилися на ґрунті української мови значно раніше, ніж у російській мові [1: 94], що вони були навіть продуктивними в історії української мови, зокрема в XV—XVII століттях, що зумовлено впливом не тільки російської, а й польської мов [1: 97], однак суфікс **щик/-чик** не витримав конкуренції із продуктивними суфіксами **-ець**, **-ин**, **-ник**, **-ач** і опинився на периферії словотвірної системи української мови, а потім зовсім був витіснений [1: 98].

У 50—80-х рр. минулого століття орієнтування на продуктивні словотвірні типи російської мови спричинило поширення також і в українській мові, насамперед у її галузевих терміносистемах, значної кількості іменників на **-щик/-чик**, багато з яких зафіксували орфографічні та галузеві термінологічні словники. І це відбувалося всупереч кваліфікації іменників із цим суфіксом у працях із словотвору української літературної мови та в лінгводидактичних виданнях як непродуктивного чи малопродуктивного словотвірного типу, за яким нові слова не утворюються на українському ґрунті [7: 61—62, 79]. Саме це дає підстави говорити не про природну взаємодію суфіксів **-щик/-чик** і **-ник** у II половині ХХ ст., а про спровоковану конкуренцію між ними і, врешті-решт, про словотвірну псевдоваріантність.

Другим прикладом зміцнення національного словотвірного варіанта слугує словотвірний тип із суфіксом **-ець** (у формі чоловічого роду) / **-ц'** (у множині), за яким утворені назви осіб за місцем народження чи проживання, або назви жителів від назв населених пунктів. Дослідники вважають цей суфікс основним в українській мові, тому що його здавна, ще в актовій мові XIV—XV століть, використовували для утворення назв осіб за місцем проживання [3: 80—81]. Друге місце вони відвели словотвірному типові із суфіксом **-анин (-янин, -чанин)** (у формі чоловічого роду) / **-ан- (-ян-, -чан-)** (у множині) [1: 131]. Уживання цих суфіксів залежало насамперед від структури топоніма. Зокрема, суфікс **-ець / -ц'** приєднується до топонімів на **-город, -град, -піль, -пілля, -ськ, -ів / -їв, -к, -ани (-яни, -чани), -ине, -єве**, а суфікс **-анин (-янин, -чанин) / -ан- (-ян-, -чан-)** — до топонімів на **-иця, -ець, -ці, -цьк, -ак, -ч** та ін. Проте в радянський період, із 40-х до кінця 80-х років ХХ ст., назви жителів міст на **-ани (-яни, -чани)** почали конкурувати та витіснити спільнокореневі назви на **-ці**, а саме вживали *житомиряни* замість *житомирці*, *полтавчани* замість *полтавці*, *бориспільчани* замість *бориспільці*, *луганчани* замість *луганці* та багато інших. Одні дослідники вбачали в цьому дію тенденції до вирівнювання словотвірного оформлення іменників лексико-семантичної групи назв мешканців міст за зразком усталених назв із суфіксом, специфічним для цієї групи [7: 80], інші — вплив аналогії [2: 171—172]. В історії української мови співвідношення між цими варіантними словотворчими суфіксами в деяких назвах жителів змінювалося, однак абсолютна перевага суфікса **-чан-** у зазначений радянський період — це намагання водноманітнити утворення назв жителів міст у російській та українській мовах. За останні двоє десятиріч тенденцію до вживання форм на **-ани (-яни, -чани)** в писемному вжитку нейтралізовано більше, ніж в усному. Звичайно, цей суфікс залишений у тих назвах, де він умотивований структурою топоніма, де він єдиний, безваріантний з погляду сучасного словотворення, пор.: *кияни, львів'яни, харків'яни, вінничани, донеччани* та ін.

Істотних функціональних обмежень за останні двоє десятиріч зазнали віддієслівні іменники із суфіксом **-к-** та активні дієприкметники,

які в II половині ХХ ст. під впливом російської мови, де такі деривати є досить продуктивними, набули значного поширення, особливо в книжному вжитку, й витіснили з нього відповідно спільнокореневі віддієслівні іменники на **-ння** та віддієслівні прикметники й іменники української мови. Заміна словотвірного типу віддієслівних іменників із суфіксом **-к-** питомим українським словотвірним типом іменників на **-ння** не була миттєвою, вона відбувається поступово, вибірково, причому швидше, активніше в писемному різновиді мовної практики, проте й досі не завершилася, про що свідчать реєстри орфографічних словників української мови, які ще фіксують деякі раніше утворені іменники на **-ка** паралельно із спільнокореневими іменниками на **-ння**, напр.: *доставка* і *доставлення* / *доставляння*, *знижка* і *зниження*. Очевидне те, що нові віддієслівні іменники зі значенням розгортання дії кодифіковані в словниках відповідно до системної словотвірної норми української літературної мови, тобто як іменники на **-ння**, пор.: *паркування* замість *парковка*, *фільтрування* замість *фільтровка*.

Витіснення активних дієприкметників з різних сфер української мови відбувається ще складніше й повільніше. Як давні книжні запозичення із церковнослов'янської, а пізніше — із російської мови вони суперечать системі української літературної мови, сформованої на народній основі. Незважаючи на цю лексико-словотвірну норму в радянський період намагалися поширити російські активні дієприкметники, передусім у науковому стилі, замість того, щоб відшукувати засоби української мови або створювати їх для вираження потрібних понять. Відповідно до сучасної словотвірної норми активні дієприкметники рекомендовано замінювати різними способами та засобами, передусім прикметниками із суфіксами **-н-/-івн-**, **-льн-**, **-уч-** (напр.: *організаційний* замість *організуючий*, *руйнівний* замість *руйнуючий*, *вимірjuвальний* замість *вимірюючий*, *блокувальний* замість *блокуючий*), складними іменниками (напр.: *дорога-дублер* замість *дублююча дорога*; *організація-спонсор* замість *спонсуюча організація*, *фірма-конкурент* замість *конкуруюча фірма*), іменниками із суфіксами **-ач**, **-ник/-льник**, **-ар**, **-янин** та ін. (напр.: *завідувач* замість *завідуючий*; *командувач* замість *командуючий*; *виконувач обов'язків* замість *виконуючий обов'язки*; *пікетувальник* замість *пікетуючий*; *мітингувальник*, *мітингар* замість *мітингуючий*; *страйкар* замість *страйкуючий*; *вірянин*, *вірник* замість *віруючий*). Їх витісняють насамперед із словників, але непослідовно, іноді подають сам дієприкметник, нерідко субстантивований на зразок *завідуючий*, і спільнокореневий іменник *завідувач*, що не дає підстав констатувати цілковиту зміну словотвірної норми в українській літературній мові. Ще більше зволікають із заміною активних дієприкметників в українській термінології, бо вважають, що деякі з них просто не можна замінити або від них важко відмовитися, адже вони стисло і точно передають ознаку предмета за виконуваною ним дією. Активними дієприкметниками послуговуються і деякі письменники, що дослідники

пояснюють по-різному: як ознаку ідіолекту певного письменника, за-сіб творення ритму і музики вірша, окниження вислову тощо [4: 62]. Це створює розбіжності в дотриманні словотвірної норми в українській літературній мові та в її стильовому різновиді.

У дієслівному словотворенні та освоєнні дієслівних основ іншомовного походження мовна практика заблокувала не властивий українській мові словотвірний тип із суфіксом **-ирува-/-ірува-**. Його залишено лише в деяких дієсловах для усунення омонімії, пор.: *парирувати* і *парувати*.

Отже, нові явища, зафіксовані в українській мовній практиці та в словотвірній структурі української літературної мови двох останніх десятиріч, неоднорідні, а динамічні процеси мають діаметрально протилежний характер: одні з них спрямовані на зміцнення історично сформованих українських словотвірних варіантів, збереження національної ідентичності словотворення, вилучення словотвірних типів російської мови та заміну їх українськими; інші, зокрема ті, що сталися під глобалізаційними впливами, передусім активними лексичними запозиченнями, нав'язали їй словотвірні зразки утворення складних слів, абревіатур та інших похідних одиниць англійської мови, що спричинило обмеження українського прикметникового суфіксального словотворення, порушило традиції іменникового словотворення, насамперед способу складання і творення абревіатур, тобто деструктивно вплинули на словотвірні норми сучасної української літературної мови. Відзначені порушення обов'язкових словотвірних норм зумовили вживання багатьох нових запозичень, не адаптованих до її словотвірної та правописної систем.

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / П.І. Білоусенко. — К. : КДПІ, 1993. — 215 с.
2. Горпинич В.О. Слов'янська ад'ектонімія і катойконімія / В.О. Горпинич. — Дніпропетровськ : Пороги, 2003. — 409 с.
3. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст. / Л.Л. Гумецька. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958 — 298 с.
4. Кислюк Л. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Лариса Кислюк // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 52 — 66.
5. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т.А. Коць. — К. : Логос, 2010. — 303 с.
6. Родніна Л.О. Варіанти назв осіб за місцем проживання і національністю в сучасній українській мові / Л.О. Родніна // Славистичний збірник. — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 188 — 197.
7. *Словотвір* сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — 408 с.
8. Токар В.П. Із історії суфікса -щик (-чик) в українській мові / В.П. Токар // Наукові записки / Дніпропетровський університет : зб. наук. праць історико-філол. фак-ту, 1958. — Т. 64. — Вип. 15. — С. 81 — 91.

Стаття надійшла 15.01.2013

Kateryna Horodenska

Kyiv

NEW PHENOMENA AND PROCESSES IN UKRAINIAN DERIVATION: DYNAMICS OR DESTRUCTION OF DERIVATIONAL RULES?

In the article the new phenomena in the Ukrainian word formation caused by globalization influences and complex processes associated with the interaction of variant derivational suffixes and with the approval of national samples of creating words are characterized, their compliance with standards of the Ukrainian language is estimated.

Key words: word-formation, derivational rule, derivational variant, word-formative suffix, borrowing, compound words, abbreviations.

Мовна мозаїка

НАЙМЕНОВАНІ НА ЧЕСТЬ...

Звично стало називати різні установи, заклади освіти, площі, проспекти, вулиці на честь видатних чи відомих людей. Звичайно у назві вживають слово *імені*, після якого стоїть прізвище з одним-двома попередніми ініціалами чи й без них або ім'я та прізвище такої людини, пор.: *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського*, *Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*, *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*, *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*, *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*, *стадіон «Динамо» імені Валерія Лобановського*, *школа імені Гонгадзе* та ін. Зрідка перед ініціалами й прізвищем чи ім'ям та прізвищем вживають слово — загальну назву, яка конкретизує, хто ця людина або чим вона відома. Одні пишуть таке слово з малої літери (пор.: *бібліотека Національного медичного університету імені академіка О. Богомольця*, *колективне господарство імені академіка Юр'єва*, *Київський військовий інститут імені гетьмана Сагайдачного*), інші — з великої (*бібліотека Національного медичного університету імені Академіка О. Богомольця*, *колективне господарство імені Академіка Юр'єва*, *Київський військовий інститут імені Гетьмана Сагайдачного*). А як все-таки правильно передавати це слово? Більше підстав писати його з малої літери, бо воно є складником кількаслівної назви установи, закладу освіти, господарства тощо, у якій з великої літери пишуть перше слово та прізвище з ініціалами чи прізвище з іменем людини, на честь якої їх найменовано (*бібліотека Національного медичного університету імені академіка О. Богомольця*, *Київський військовий інститут імені гетьмана Сагайдачного*).

Отже, загальну назву особи, ужиту перед ініціалами з прізвищем чи іменем та прізвищем, потрібно писати з малої літери: *бібліотека Національного медичного університету імені академіка О. Богомольця*, *колективне господарство імені академіка Юр'єва*, *Київський військовий інститут імені гетьмана Сагайдачного*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367

Людмила Шитик

м. Черкаси

ЧАСТКОВО ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ПІДРЯДНО-СУРЯДНОГО ТИПУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню структурно-семантичних особливостей частково фразеологізованих складних речень підрядно-сурядного типу в українській мові. Обґрунтовано засади їх виокремлення в межах підрядно-сурядних складних речень, уточнено обсяг фразеопобудов, визначено їхні кваліфікаційні характеристики, з'ясовано функційний статус засобів зв'язку предикативних частин.

Ключові слова: частково фразеологізовані речення, фразеосхеми, синкретизм, перехідність, підрядно-сурядні складні речення.

У мові чимало синтаксичних конструкцій, яким властива тісна злитість компонентів. Їх кваліфікують як фразеологізовані речення [7: 123; 23: 3; 24: 178; 25: 356], синтаксичні фразеологізми [3: 3], речення з фразеологізованою першою частиною [1: 504], конструкції фразеологізованої структури [5: 8; 10: 53], речення з фразеологізованою схемою будови [11: 100], фразеологічно пов'язані одиниці [19: 217], фразеологізовані речення як один із типів нечленованих речень [14: 2; 15: 198] тощо. Характерними особливостями таких синтаксичних структур вважають стислість, семантичну цілісність, конденсованість змісту, поєднану з невеликим обсягом конструкції, стійкість фразеологічної одиниці загалом, а також її першої частини, відтворюваність моделі в мовленні з довільним лексичним наповненням, синтаксико-фразеологічний зв'язок, стабільне розташування компонентів, образність, експресивність та ін. [23: 3].

© Л.В. ШИТИК, 2013

Фразеологізовані речення тлумачать як «синтаксично пов'язані структури, значення яких не впливають безпосередньо зі значень компонентів, а мотивовані структурною схемою загалом» [6: 687]. Фразеологізовані конструкції — це перехідні, синкретичні утворення, що перебувають на периферії синтаксису літературної мови й поєднують ознаки синтаксичного і фразеологічного рівнів [23: 6]. Синкретизм фразеологізованих речень логічно трактувати як міжрівневий, чи між'ярусний (на противагу міжранговій перехідності, для якої характерний синтез в одному мовному явищі диференційних ознак одиниць вищого й нижчого рангів).

Фразеопобудови являють собою синтаксико-фразеологічні утворення, що відрізняються від синтаксично вільних конструкцій і лексичних фразеологізмів. На лексичному рівні фразеологізми кваліфікують як стійкі словосполучення чи висловлення, компоненти яких семантично пов'язані й постійно відтворювані в мовленні. На відміну від подібних за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), фразеологізми не з'являються в процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюються як фіксовані конструкції з властивим їм лексичним складом та значенням [27: 226].

Основним критерієм розрізнення фразеологізмів та нефразеологічних одиниць є повне чи часткове семантичне перетворення їхнього компонентного складу. Типологійними ознаками фразеологізмів вважають семантичну цілісність (ідіоматичність), відтворюваність у комунікативних процесах, еквівалентність слову, розчленовану (надслівну) будову, культурну маркованість, образність та експресивність тощо [22: 641; 27: 227–228; 29: 203; 8: 6–14].

Фразеологізація синтаксичних одиниць спричинена дією в мові загальної тенденції до закріплення для загального використання готових синтаксичних побудов (зворотів), що найпридатніші для вираження життєво важливих понять. Характерною особливістю цього явища на синтаксичному рівні є те, що фразеологізація охоплює не слова, а схему речення. На відміну від лексичних фразеологізмів, у фразеологізованих реченнях немає лексичної «нерухомості», «закам'янілості», їм властива фіксована й незмінна схема побудови, що передбачає обов'язковий порядок слів, наявність чітко визначених, дуже обмежених у варіюванні граматичних форм [14: 6]. Фразеопобудови становлять особливий тип речень, що містять сталу й змінну частини, характеризуються ідіоматичним зв'язком компонентів, послабленням або втратою на сучасному етапі розвитку мови синтаксичних зв'язків і прямих лексичних значень слів, фіксованою послідовністю компонентів тощо [25: 356; 3: 19].

За будовою фразеологізовані конструкції співвідносні переважно з простим реченням, однак у системі складного речення також наявні численні випадки реалізації фразеопобудов, що охоплюють майже всі різновиди складних конструкцій — складносурядні, складнопідрядні та без-

сполучникові речення. А. П. Загнітко кваліфікує моделі таких речень як невільні, або зв'язані, зауважуючи, що в сучасній українській мові функціують складні речення, побудовані за значно складнішими схемами, що зумовлено входженням до їхньої структури інших лексичних компонентів, які спричиняють тісніший зв'язок предикативних частин [9: 331].

Серед складних фразеологізованих речень, яким властивий міжрівневий синкретизм, виокремлюємо конструкції, що є ніби «двічі синкретичними»: для них характерні ознаки фразеологічного й синтаксичного ярусів, а також їм властивий внутрішньоранговий синкретизм — вони синтезують ознаки різних типів складних речень — складносурядних і складнопідрядних. Дослідження таких синтаксикофразеологічних одиниць вважаємо актуальним з огляду на потребу з'ясування їхнього статусу в системі складного речення.

Мета статті — теоретично обґрунтувати критерії виокремлення в межах підрядно-сурядних складних речень частково фразеологізованих конструкцій, установити їхні структурно-семантичні особливості.

Наукова новизна пропонованого дослідження полягає в спробі переосмислити традиційні погляди на специфіку деяких складних речень усталеної структури, обґрунтувати їхній статус як частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень.

Протягом кількох останніх десятиріч у лінгвістиці виконано низку вагомих наукових досліджень, що презентували різні підходи до вивчення фразеосхем складного речення. Найповніше й системно фразеологізовані конструкції проаналізовані на матеріалі російської мови [7; 19–21; 23 та ін.], досліджували їх також на матеріалі татарської [10] та чеської мов [18].

В україністиці питання фразеоконструкцій порушували у зв'язку з вивченням ступенів фразеологізації речень [14], з'ясуванням особливостей будови та лексичного наповнення фразеосхем складнопідрядних речень в усному мовленні [11], дослідженням структури темпоральних речень в українських народних казках [32], описом фразеологічних утворень у структурі складного речення діалогічного мовлення [33], характеристикою структури й семантики складних фразеологізованих речень моделі *не встиг — як* [15] тощо.

Виокремлення підрядно-сурядних конструкцій і кваліфікацію їх як частково фразеологізованих складних речень мотивуємо специфікою цих синтаксичних одиниць, багатоаспектністю інтерпретацій їхнього функційного статусу: як контаміновані одиниці з підрядністю й сурядністю [13: 262–265], взаємопідрядні часові [16: 417; 30: 120–121], взаємопідпорядковані речення [28: 111], фразеологічно пов'язані [7: 123–125], речення із суплементними частинами [17: 183–184] тощо. Частково фразеологізованими підрядно-сурядними складними реченнями вважаємо конструкції, побудовані за моделями: *не встиг — як (а, аж, коли), не пройшло й — як (а, аж, коли), не минуло — як (а, аж, коли), лише (тільки, тільки-но, лиш тільки) — як (аж, коли, і), щойно —*

як (*аж, а, коли, і*), *ледве (ледь)* — як (*аж, коли, і*), *не схаменувся* — як (*аж, коли*), *ще не* — як (*а, аж, коли*), *варто (варто лише, варто тільки)* — як (*і*), *досить (досить лише, досить тільки)* — як (*і*) та ін. Від типових складнопідрядних речень ці конструкції відрізняються такими характерними ознаками: відсутністю чіткого протиставлення головної та підрядної частин, ускладненням суб'єктивно-оцінного характеру конструкції, неможливістю заміни підрядного сполучника сурядним [15: 200]. Ми не погоджуємося з останньою ознакою, тому що, по-перше, **як** кваліфікуємо як підрядно-сурядний сполучник, а по-друге, вважаємо, що для більшості фразеологізованих речень характерна варіативність сполучного засобу постпозитивної предикативної частини. На цій підставі обмежуємо ступінь фразеологізації підрядно-сурядних речень вказівкою на його частковий вияв, що зумовлено варіативністю другого компонента сполучного засобу — **як, коли, а, аж, і**, рідше — нульовий варіант.

Невизначеність статусу аналізованих конструкцій спричинена почасти й неусталеністю поглядів на природу та функції сполучних засобів (чи фразеологізованого ядра) цих речень. Їх кваліфікують як повнозначні слова в ролі сполучників [17: 183], поєднання сполучного слова **не встиг**, сполучення **ще (іще) не** зі сполучником **як** [4: 15], двокомпонентні сполучникові фразеологічні сполучення [7: 124], фразеосполучникові скрепи [31: 176], сполучниково-фразеологічні єдності [15: 200] та ін.

Засоби зв'язку, ужиті в частково фразеологізованих складних підрядно-сурядних реченнях, неоднорідні. Вони об'єднані у два основні структурні типи:

1. Фразеосполучникові підрядно-сурядні пари: *лише (лиш, лишень)* — як (*аж, коли, і*), *щойно* — як (*аж, коли, і*), *ледве (ледь)* — як (*аж, коли, і*), *тільки-но* — як (*і, аж*), *тільки що* — як (*і*), *тільки* — як (*аж, коли, і*) та ін. Погоджуємося з думкою О. Є. Вержбицького, що сполучники **коли, як** постають у подвійній функції: у функції сполучників підрядних часових речень та у функції сурядних сполучників раптовості й несподіваності, причому в останньому випадку вони не позбавлені часового семантичного відтінку, бо раптовість та несподіваність — також і часові категорії. А тому іноді й можливі вагання у визначенні характеру цих конструкцій або навіть взаємоперехід [13: 251]. Визнає сурядність сполучника **коли**, що передає значення раптовості дії, і Б. М. Кулик, кваліфікуючи речення на зразок *Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи* (М. Коцюбинський) як складносурядне [12: 186]. **Аж** доцільно кваліфікувати як аналог сполучника, чи частку-сполучник, що функціює в ролі підрядного наслідкового, часового, міри і ступеня вияву ознаки, сурядного протиставного та сурядного раптовості, несподіваності. У Великому тлумачному словнику сучасної української літературної мови зафіксоване четверте значення сполучника **аж** — «Уживається для вираження несподіваності дії; як ось, коли

раптом» [2: 9]. Отже, значення раптовості, необхідності можна вважати відтінком невластиве-єднального нарівні зі значенням часової послідовності та власне-єднальним значенням одночасності.

2. Фразеосполучнослівно-сполучникові пари: *не встиг (не вспів) — як (а, аж, коли), не пройшло й — як (а, аж, коли), не минуло й — як (а, аж, коли), не схаменувся — як (аж, коли), не зогледівся — як, незчувся — як, ще не — як (а, аж, коли), варто (варто лише, варто тільки) — як (і), досить (досить лише, досить тільки) — як (і), уже — як (коли, та)* тощо. На нашу думку, цей термін найадекватніше відображає специфіку таких засобів зв'язку, їхню семантичну цілісність та аналітизм.

Другий компонент деяких фразеосполучникових підрядно-сурядних та фразеосполучнослівно-сполучникових пар може бути лексично не виражений, що, однак, не слугує підставою для вилучення таких конструкцій із розряду частково фразеологізованих складних підрядно-сурядних речень. Зазвичай вони являють собою варіанти конструкцій зі сполучником *як*, що є вихідною парадигмою.

Залежно від особливостей семантики та ступеня фразеологізації частково фразеологізовані підрядно-сурядні речення об'єднуються в три різновиди. Умовою формування фразеологічної семантики дослідники переважно вважають прагнення виразніше номінувати те, що вже названо в мові. Закріплення цієї семантики за конкретною формою вираження відбувається внаслідок дії таких чинників: а) багаторазового використання структури в подібних ситуаціях із подальшою стабілізацією її структуроутворювальних елементів; б) втрати безпосереднього зв'язку з одиничною подією, набуття узагальнювального характеру. Усе це й сприяє перетворенню такої моделі в узвичаєну і — як наслідок — упізнавану стандартизовану форму вираження цієї семантики [21: 54–55].

Загальною для складних фразеологізованих речень є «заданість схеми побудови — фіксованої та незмінної, обмеженої у варіюванні граматичними формами» та наявність структурного ядра — мінімальної, порівняно стійкої конструктивної основи речення. Перша частина таких речень має характер формули, її лексичний склад не вільний, обов'язковими компонентами слугують визначені слова, видозміни можливі лише почасти. Друга частина не має обмежень у своєму лексичному наповненні [15: 200].

Перший різновид частково фразеологізованих складних підрядно-сурядних речень становлять темпоральні конструкції, побудовані за фразеосхемами: *лише (лиш, лишень) — як (аж, коли, і), щойно — як (аж, коли, і), ледве — як (аж, коли, і), тільки-но — як (коли, аж, і), тільки що — як (аж, коли, і), тільки (й) — як (аж, коли, і), тільки ось — як (аж, коли, і), лиш тільки — як (і), уже (й) — як (аж, коли, і)*. Предикативні одиниці поєднані так, що в них формально визначене близьке слідування одного факту за іншим у першій частині й раптове слідування тих же фактів один за одним у другій [16: 467]. Дія препозитивної частини передує дії постпозитивної, друга дія настає або відразу ж після першої, або вони

частково збігаються: «перша лише почала здійснюватися, як друга вже здійснилася; у першій частині вказано на дію, яка повинна здійснитися, але цьому завадила вже здійснена дія другої частини» [4: 16], напр.: *...щойно я перевернувся на другий бік, як почав дзеленчати телефон* (Л. Кононович). *Тільки якийсь просвіток, тільки краєчок грошей або шматочок удачі майне здалеку, як одразу купу завад...* (Л. Романчук). *І тільки ось хотів дати драла, аж ось Дідона за чуба хвать* (І. Котляревський). *Назавтра Северина лиш тільки збиралася йти догори по сні, ... як на подвір'ї несподівано став посильний із сільради Василь Полотнюк* (М. Матіос).

Зарахування до першого різновиду складних речень, побудованих за моделлю *уже (й) — як (коли, аж, і, та, а)*, мотивуємо спільністю семантики: дія препозитивної частини лише почала реалізовуватися, як відбулася друга дія, напр.: *...(Стьопка) вже був ступив крок до дірки в огорожі, як побачив Марусю...* (Люко Дашвар). *Дівча губку закусило, кивнуло і вже ступило крок, та Ліда раптом почервоніла до скронь, відштовхнула няньку* (Люко Дашвар). *Уже і кулака над головою заніс, а тут Юрко у кімнату, до батька рученята простягнув* (Люко Дашвар). *Льошка вже й дитячу залізну дорогу імпортну на горищі сховав, аж Орисі зовсім зле стало* (Люко Дашвар). *Пролетів кілька сходинок, уже вчепився в ручку дверей, коли перед ним виріс суворий мужик років сорока у формі захисного кольору...* (Люко Дашвар).

Речення, побудовані за такими фразеосхемами, зазвичай мають виразний відтінок раптовості, несподіваності, якщо в другій частині вжито компонент *як, коли, аж*. Загальна семантична характеристика цих конструкцій така: «момент закінчення дії першого речення максимально точно збігається з початком раптової, несподіваної чи швидко наступної дії другого речення» [13: 264], напр.: *А лиш тільки вставала з-за роботи, як син схоплювався на ноги й починав драгуватися* (М. Матіос). *Ледь вийшли на город, як баба зупиняється, нагледівши бур'янину, висмикує її і складає в снопок на ліву руку* (Л. Голота). *Тільки що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим Бієвським гаєм* (І. Нечуй-Левицький). *Тільки-но в'їхали до Мурзинського лісу, аж тут на загін Дерези налетіли «будьонівці» ...* (В. Шкляр). *Маркіянові ледве минуло п'ятнадцять, коли мама відрядила його, молодшого сина, з родини вчитися «до міста»* (Л. Романчук).

Замість додаткового значення раптовості, несподіваності фразеологізовані конструкції можуть мати й протиставну семантику за умови, що друга частина приєднана протиставним сполучником *а*, напр.: *Тільки що отак розгомонялись, а тут, дивись, і старий через тин гукне* (Панас Мирний). *Начебто щойно познайомився, уперше зустрів — а вже й друзі довіку* (Л. Романчук). Якщо компонентом парного сполучного засобу є сурядний сполучник *і*, то, крім часового значення, наявний ще й відтінок наслідку, напр.: *Тільки мовиш слово — і вода умить здригає* (М. Нагнибіда). *Щойно вернулися з фіордів, і раптом таке* (В. Шкляр).

Речення з невираженим другим компонентом фразеосхеми можна вважати варіантом конструкцій із матеріально вираженим сполучником, якщо лексико-граматичне наповнення другої предикативної частини демонструє наявність відтінку раптовості, несподіваності, що зазвичай підкріплене пунктуаційним знаком тире, напр.: *Тільки подумала — тук-тук у двері* (Люко Дашвар). (Т.: *Тільки подумала — як тук-тук у двері*). *Щойно перші ознаки давалися взнаки — він біг до неї* (Л. Романчук) (Т.: *Щойно перші ознаки давалися взнаки — як він біг до неї*).

Другий різновид частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень — це конструкції, побудовані за фразеосхемами *не встиг — як* (*а, аж, коли*), *не пройшло й — як* (*а, аж, коли*), *не минуло — як* (*а, аж, коли*), *не схаменувся — як* (*аж, коли*), *не зогледівся* (*не зоглядівся*) — *як, незчувся — як, ще не — як* (*а, аж, коли*), *не — як*. Подібно до попереднього структурного типу, вони мають темпоральне значення, що ускладнене іншими відтінками, і містять у фразеосхемі частку **не**. Часове значення першого структурного компонента, у якому немає сполучника часу, створюють дієслова певної семантики разом із часткою **не**, що набуває тут підсилювального значення [13: 265]. Об'єднані в одну групу, такі речення становлять структурно й семантично неоднорідний тип, що засвідчує насамперед різний рівень фразеологізації. Л.М. Салміна зауважує, що суть початкового етапу ідіоматизації полягає в десемантизації частки **не**: закріпившись у статусі компонента фразеомоделі, вона втрачає сему заперечення. Аналогічні конструкції російської мови дослідниця розташовує на шкалі фразеологізації так: *не успел — как* (найбільш фразеологізована одиниця), *не прошло — как, не — как* (проміжні утворення), *еще не — как* (властивий найнижчий ступінь ідіоматизації) [20: 55].

В українській мові основним варіантом є фразеопобудова з дієсловом **не встиг** та інфінітивом, конструкції з іншими заперечними дієсловами можуть бути замінені сполученням «*не встиг + інфінітив*», напр.: *Ворон ще не встиг ні сховатися, ні показатися їм на очі, як вони вже кинули батька на лаву, дістали шомполи...* (В. Шкляр). *Митник і не зогледівся, як зігнувся над отією заповітною кишенькою...* (Л. Романчук) → *Митник не встиг і зогледітися, як зігнувся над отією заповітною кишенькою...* Хоч дієслово *встигнути* пропущено, однак потреба в ньому, як бачимо, відчутна.

У сполученні з дієсловами швидкої дії частка **не** зберігає заперечне значення. Як уважає О. Є. Вержбицький, дієслова *незчувся, не стямився* можуть уживатися і з об'єктом, тому речення з ними — проміжні між часовими й додатково-з'ясувальними [13: 249], отже, у таких реченнях наявний ще й об'єктний відтінок, напр.: *Сама незчулася, як втяглася в небезпечну, але до біса цікаву гру з лейтенантом* (Л. Голота). *Я й не стямилась, як кинулась тікати* (І. Нечуй-Левицький).

Частково фразеологізованим складним підрядно-сурядним реченням із фразеосхемою *не встиг — як* властиве специфічне лексико-граматичне наповнення: «у тій частині, яка виступає в препозиції всієї

складної синтаксичної побудови, завжди наявна форма минулого або зрідка майбутнього часу дієслова *встигнути* із заперечною часткою *не*» [15: 200]. Основна дія чи стан виражені інфінітивом, який разом із граматичною формою *не встигнути* становить «своєрідну єдність, що зосереджує в собі певну предикативність першої частини складного речення і комунікативні функції компонента складного сполучника» [Там само: 201]. Напр.: *Не встигнеш сісти до столу, як лізе туди ж таки слуга* (З. Тулуб). *Не встигла Валя втішитися.., як пояснення Отто звели нанівець захват від турботи про людину* (Л. Романчук). Зафіксовано речення, у яких компонент *встигнути* має форму теперішнього часу, напр.: *Вибори стають грізною реальністю нашого життя. Не встигаємо одбуту одні, як неухильно насуюються інші* (Л. Костенко).

М.І. Личук розширює семантичне поле складних фразеологізованих речень моделі *не встиг — як*, зауважуючи, що вони виражають дві дії. Перша дія розгортається не повною мірою, а частково, не досягаючи своєї внутрішньої межі. «Заперечне значення модальності ґрунтується на семантиці заперечення частки *не*, а саме дієслово вказує на межу основного змістового дієслова, ступінь закінченості дії» [Там само: 202]. Друга дія відбувається тоді, коли перша ще не закінчена, не досягла своєї межі, причому нерідко друга дія настає несподівано, раптово, інколи вона не мотивована.

На противагу усталеній у синтаксичній традиції думці про єдине значення фразеологізованих речень (дія, яку означає дієслово-інфінітив у першому оточенні, не встигає завершитися, як починається дія, яку означає дієслово в другому оточенні (вона відбувається раніше за першу дію) [19: 559], М. І. Личук констатує два значення таких конструкцій:

1) дія, яку означає дієслово в другому оточенні, відбувається раніше за першу дію, тобто ту, яку означає дієслово-інфінітив у першому оточенні (такі конструкції переважають);

2) дія, виражена дієсловом **не встиг** у формі минулого часу та інфінітивом, хоч за формою й має заперечне значення, відбувається швидше, ніж починається дія, яку виражає дієслово в другому оточенні.

Друге значення, на думку дослідниці, властиве конструкціям, у яких у першому оточенні позицію інфінітива заповнюють дієслова доконаного виду на зразок *покликати, вистрілити, вдарити, охнути, вимовити, увійти, оглянутися* тощо. Таке ж значення репрезентоване й тоді, коли дія, виражена дієсловом у другому оточенні, неможлива без реалізації дії інфінітива в першому оточенні, як-от: *Не встиг вступити до університету, як вибрали членом студради* [15: 202–203].

Часткове значення фразеологізованих речень спрогнозоване й лексичним наповненням предикативної частини, особливостями її синтаксичної будови. Перше значення виразне за умови, що дієслово поєднується з частками **і (й), ще, іще, навіть і**, напр.: *Та ще не встигли сіроми отямитися від такого щастя, як їх уже піджидала смерть* (В. Шкляр).

Мовленнєвим еквівалентом літературної форми *не встигнути* є уснорозмовний варіант *не вспіти*, напр.: **Не вспів** пробігти сажень з десяти, **як** знов наткнувсь на біду (Нар. тв.). *Оце тихо й мирно, любо та мило... гульк! — не вспів і озирнутись, як повернуло на негоду...* (Панас Мирний).

Статус частково фразеологізованих речень засвідчує варіативність сполучного засобу другої предикативної частини: замість **як** можуть функціювати **коли, аж, а**, напр.: **Не встигли й** кави попиту під акомпанемент *Максових розповідей про перспективи соломи як альтернативного виду енергії, коли у двері постукали* (Люко Дашвар). **Не встигла** *я озирнутись, аж і Палажка Солов'їха стоїть тут коло дверей* (І. Нечуй-Левицький). **Не встигли** *з водієм розібратися, а вже місцевий люд дядька оточив* (Люко Дашвар). Залежно від лексичного наповнення другого компонента фразеосполучникових пар, такі речення, крім часового значення, мають відтінок раптовості й несподіваності (**як, коли, аж**): раптова чи несподівана дія другої частини завжди відбувається раніше, ніж закінчується дія першої частини, або виконувана дія до свого закінчення переривається несподіваною чи раптовою дією другої частини [13: 266], а також протиставлення (**а**), бо дія другої частини протиставлена дії першої (засобом виразності постають прислівники **ще, уже**).

Часто позиція другого компонента фразеосполучникової пари залишається незаповненою, що, однак, не заважає кваліфікувати такі конструкції як похідні від основного варіанта *не встиг — як*, напр.: **Не вспів** *доказати останнього слова, — чує: недалеко, з-за жита, хтось співає* (Панас Мирний). **Не встигла** *мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід* (Г. Квітка-Основ'яненко). **Не встигнеш** *озирнутися — сороківка стукне* (Л. Романчук). У вимові відсутність сполучних засобів **як, коли, аж, а** позначена більшою паузою, водночас загальний характер конструкції, її специфічне інтонуювання зберігаються [Там само: 267].

Нам імпонує думка М. І. Личук, що фразеоконструкціям моделі *не встиг — як* властива заперечно-стверджувальна модальність, оскільки форма *не встиг* може мати стверджувальне значення «ледве встиг», що продемонстроване численними випадками функціонування словоформи *встигнути* без заперечної частки, а з компонентами *ледве, ледь, тільки й, тільки-но* [15: 201], напр.: **Ледь устиг** *до дірки у паркані добігти, як пес прокинувся...* (Люко Дашвар). **Тільки й устиг** *до автівки добігти, як під колеса викотився круглий, як гарбуз, дядько років п'ятдесяти* (Люко Дашвар). **Літак мав летіти у Сан-Домінго, тільки-но встиг** *злетіти і упав прямо на житлові будинки* (Л. Костенко). Такі конструкції, очевидно, є проміжними утвореннями між двома різновидами частково фразеологізованих складних речень підрядно-сурядного типу, оскільки вони ґрунтуються на фразеосхемі, що поєднує компоненти обох моделей: *ледь + устиг, тільки й + встиг, тільки-но + встиг* та ін.

Похідна форма парадигми заперечних речень — це конструкції з дієсловами **пройти, минути**, у яких частку **не**, як і з формою *не встиг*, ужито у стверджувальному значенні, тобто вона може створювати з дієсловами стійку єдність і тому наближатися до сполучників *ледве* — як, як тільки [26: 540], напр.: *Проте не минуло й кількох хвилин, як доля сама вивела його в потрібне місце* (Л. Романчук). Від аналізованих конструкцій треба відрізнити складнопідрядні речення з підрядним часу, що побудовані за такою ж схемою, але в яких не перша, а друга частина має темпоральне значення, пор.: *Не минуло й години, відколи? як ви розмірковували про підступність цього біологічного виду...* (Л. Романчук).

Аналізуючи російські конструкції фразеосхеми «*не прошло — как*», Л.М. Салміна зауважує, що результат їхнього багаторазового використання — це перетворення фразеомоделі зі знака конкретної ситуації на знак її ознаки «незвично велика швидкість». «Упізнаваність» моделі вможлиблює її застосування як: 1) аргумента на користь вірогідності того, про що повідомляє мовець (вірогідність викликаної швидкості чи якісної характеристики особи, предмета); 2) способу оцінювання ситуації (позитивно, негативно); 3) засобу створення іронії; 4) засобу створення ефекту несподіваності ситуації для співрозмовника [21: 56–57].

Р. М. Гречишнікова вважає, що на основну канву часових відношень у багатьох випадках накладено додаткову допустову семантику. У конструкціях із «*не успел — как*» специфіка допустової семантики виражена в значенні допустового випередження: «хоч із двох внутрішньо взаємопов'язаних дій не встигла здійснитися перша, відбулася друга, результатом чого стала нереалізація тієї події, дії, яка, згідно з природним перебігом подій у часі, здавалося б, повинна випереджати її» [7: 124]. Напр.: *Ми ще не встигли стати вільними людьми, громадянами, як нас уже перетворили на щось абстрактне й не мисляче — електорат* (Л. Костенко).

Відчутний допустовий відтінок і в реченнях зі фразеосхемою *не про-йшло й — як (а, аж, коли), не минуло — як (а, аж, коли)*, напр.: *Трьох літ не минуло, як Болеслав, що не мав нічого, з лисячою хитрістю зумів з'єднати державу в своїх руках...* (П. Загребельний). *Не минуло й дня з від'їзду Михайла, як вона уже почала виглядати його* (О. Кобилянська). *Хоч не минуло й дня з від'їзду Михайла, а вона уже почала виглядати його*. На думку Р.М. Гречишнікової, у конструкціях зі фразеосполученням «*не прошло — как*» допустові відношення не лише супроводжують часові, що є основними, а ще більшою мірою, ніж у попередньому різновиді, базовані на них. Семантика допустовості набуває часового характеру: хоч часу для реалізації дії наступної частини недостатньо, вона все ж відбулася [Там само: 125].

Можливий іще один варіант аналізованих конструкцій — із пропуском першого повнозначного компонента фразеосполучникової пари. На думку Л. М. Салміної, російські конструкції з фразео-

сполучниковими парами «**не + глагол, как**» посідають проміжне місце між фразеопобудовами «*не успел — как*» і «*не прошло — как*», оскільки їхня препозитивна частина, також не диференційована щодо завершеності / незавершеності, має здатність маркувати часовий проміжок між двома діями або безпосередньо (подібно до конструкцій із «*не прошло — как*»), або опосередковано (як із «*не успел — как*») [23: 46–47] (докладний аналіз див.: [Там само: 47–49]).

Фразеопобудови «*ще (й) не — як*» вирізняються тим, що дія постпозитивної частини відбулася тоді, коли зміст препозитивної частини був потенційним, напр.: *Ще й не стали вагони, як з останньої теплушки спритно зіскочив трохи менший за узбека спритний чоловік...* (І. Ле). *Ще не доїхав до умовленого місця, як побачив трьох верхівців...* (В. Шкляр).

Як і в попередньому підтипі, можливі варіації другого компонента: *як, коли, а*, напр.: *Ще й до Афін не дійшли, а Едуард Гаврилович уже зрозумів: його супутник — саме той, хто потрібен Анюточи!* (Л. Романчук). *Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду* (І. Франко). *Не зійшов ти ще й на трибуну, а вже там стояла Клепсида* (Леся Українка).

Отже, у межах конструкцій фразеологізованого типу зароджується своєрідний конфлікт між граматичним каркасом речення і його лексичним наповненням, тобто маємо явище перехідності. На думку М.І. Вихристюк, цей різновид речень вирізняється відношенням зіставлення одночасних дій (причому не встигла виконатися дія першої частини, як реалізується дія другої частини) і характеризується такими ознаками: закріплене розташування частин (тоді як порядок слів у препозитивній частині, за словами Л. М. Салміної [23: 40], не є чітко фіксованим), у препозитивній частині завжди лексично позначена незавершеність дії, а в постпозиції вказано на несподіваність дії; підмет препозитивної частини, розташований між постійним елементом (наприклад *не встиг*) та інфінітивом, має таке ж інтонаційне навантаження, як і *не встиг* та інші сталі словоформи [4: 15]. Якщо ж підмет стоїть перед сполученням «*не встиг + інфінітив*» або взагалі відсутній чи інфінітив перебуває в препозиції, то речення має нижчий ступінь ідіоматизації, напр.: *Обійнятися не встигли — на правому столичному березі як гримне!* (Люко Дашвар). *Гаїна й попрощатися не встигла, як його сіра спина зникла за бужковим кущем в коричневих рогачиках відцвілих грон* (Л. Голота).

У фразеологізованих реченнях підрядно-сурядного типу зі значенням часу ми не вбачаємо взаємопідрядності, про яку зауважували О.М. Пешковський [16: 467–468], І.Г. Чередниченко [30: 120–121], М.І. Вихристюк [4: 15]. Нам імпонує думка О.Є. Вержбицького про те, що в таких конструкціях часовим підрядним реченням є тільки перша частина, а сполучник другої частини, приєднуючи її способом сурядності, маркує раптовість дії, адже на запитання *коли?* відповідає лише перша частина, а друга не може бути відповіддю на аналогічне запитання [13: 263].

До **третього структурного різновиду** частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень належать конструкції зі значенням зумовленості, побудовані за фразеосхемами *варто* (*варто лише, варто тільки*) — як (*i*), *досить* (*досить лише, досить тільки*) — як (*i*). І.Г. Чередниченко кваліфікує їх як взаємопідрядні передумовно-наслідкові речення, мотивуючи це тим, що зміст першого, попереднього часткового речення стосується змісту другого, наступного, як передумова до спричиненого ним негайного наслідку [30: 121].

Як складні речення проміжного типу з елементами підрядності й сурядності номінує конструкції *варт, доволі, досить* — *i*, як Б.М. Кулик, з огляду на їхню умовно-наслідкову семантику. Перша частина таких речень, являючи собою безособову конструкцію з головним членом, вираженим безособово-предикативним словом у сполученні з інфінітивом, означає таку умову, поява якої відразу ж породжує певний наслідок, виражений у другій частині. **Як**, на думку вченого, функціює в ролі сурядного сполучника *i* [12: 187].

О. Є. Вержбицький аналізує такі синтаксичні одиниці серед складних конструкцій із підрядним умовним, утворених контамінацією різних типів складних речень. Він вважає, що у формі сполучника підрядного умовного речення, яке стоїть завжди на першому місці, уживаються синонімічні слова *досить, варт(о), доволі*, поєднані з інфінітивом, а в другій частині їм відповідають сполучники **як, і, щоб**, які й надають реченням різних семантичних відтінків. Проте ці сполучники мають і спільне в семантиці: в усіх варіантах вони маркують результат виконання дії першої частини [13: 302].

Як складні речення фразеологізованої структури із семантикою зумовленості трактує російські конструкції *достаточно* — *чтобы, недостаточно* — *чтобы, стоило* — *чтобы* (*как, и*) та ін. Л. М. Салміна [23: 72–85, 90–91].

Залежно від лексичного наповнення другої частини фразеосполучникової пари можливі три варіанти цих конструкцій. Загальне значення першого варіанта із сурядним сполучником раптовості **як** таке: «відразу ж після здійснення умови, зазначеної в першому реченні, настає значний своїм розміром результат, зафіксований у другому реченні» [13: 302], напр.: *Відтак досить було заплющитися, як перед очима поставали друковані чи писані сторінки...* (В. Шевчук); *Варто Валі прокинутися і зайти у ванну, як щохвили лунає тихий стукіт у двері* (Л. Романчук). *Варто було лишень махнути їм із автобусного вікна, як легенький сум прощання згасав, і вона починала жити своїм окремишим життям...* (Л. Голота). Частково фразеологізованими підрядно-сурядними реченнями, на нашу думку, є лише ті конструкції, де в першій частині поширювальним компонентом слів *достатньо, досить, варто* постає інфінітив, тобто вони мають таку структурну схему: «*досить (достатньо, варто) + інфінітив + як*».

Другий варіант — з єднальним сполучником **і** в другій частині, що надає висновкового значення й водночас свідчить про тісний зв'язок

між умовою та результатом, — має дещо іншу семантику: за умови «здійснення дії першого речення стає зрозумілий результат її, виражений у другому реченні» [Там само], напр.: *Та варто було залишитися на самоті, і ним опанувала оця ненормальна ідея-фікс...* (Л. Романчук). *Бачу свої руки, що тягнуться догори — варто їх випростати, і мама кинеється назустріч, простягне свої і вихопить з білого безгоміння коліски...* (Л. Голота). Можливі випадки незаповнення позиції сполучного засобу в другій предикативній частині, напр.: *Та варто було Стасові вийти за поріг моторошної від горя професорської оселі, він діставав мобільний* (Люко Дашвар). *Варто її лише добряче штовхнути — завалиться* (Люко Дашвар). *Але досить пройти дворами й завулками — скрізь зачалися спецназівці, сидять у закритих автобусах...* (Л. Костенко).

Виокремлений мовознавцями третій варіант — із підрядним сполучником **щоб** — ми не зараховуємо до частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень, оскільки тут немає контамінації підрядності та сурядності. Проте такі конструкції марковані певним ступенем фразеологізації й синкретизмом умовно-наслідково-цільових відношень, оскільки загальна семантика цих речень така: відразу ж «після здійснення умови, зазначеної в першому реченні, досягається мета, передана в другому реченні, яка одночасно виражає і результат дії першого речення» або «для досягнення певної мети (й одночасно результату) необхідно виконати умову, зазначену в першому реченні» [Там само: 303], напр.: *У розкішній квартирі красивої пані з'явилася тремтяча від люті молода жінка, і варто було лише глянути їй в очі, щоб зрозуміти: вона зробить усе, щоби тут і духу Раїного не лишилося* (Люко Дашвар).

Не належать до частково фразеологізованих підрядно-сурядних складних речень й інші конструкції зі сполучником **щоб** разом із заперечною часткою **не**: *не проходить — щоб не, не минає — щоб не, не було — щоб не, немає — щоб не* та ін., напр.: *Дня не минало, щоб не випало приводу набратися під саму зав'язку* (Л. Романчук). *Не міг стриматися [Сайд], щоб не оглянути визивну гнучкість стрункої постави Любові Прохорівни* (І. Ле). *І не так уже відволікали його від основної роботи партійні клопоти, щоб тижнями не з'являтися у клініці* (Л. Романчук).

У науковій літературі маємо поодинокі зауваги про специфіку таких конструкцій. О.Є. Вержицький аналізує речення, побудовані за моделями *не було — щоб не, немає — щоб не*, серед складнопідрядних означальних, частини яких поєднані сполучником **щоб**, який і надає «означальному реченню характеру певного припущення, що заперечується в головному реченні» [Там само: 205].

Автори «Синтаксису сучасної української мови: Проблемні питання» описують такі конструкції серед складнопідрядних часу, зауважуючи, що вони «близькі до зразків зі сполученнями *не проходить, не минає* з родовим відмінком і сполучником **як**, але відрізняються виразним відтінком регулярної повторюваності, якого немає в конструкції зі сполучником **як**» [26: 541]. Л. М. Салміна кваліфікує ці синтаксичні

одиниці як різновид складних фразеологізованих речень, що виражають часові відношення [23: 56–58].

На нашу думку, фразеопобудови *не було ... щоб не, не минає ... щоб не, немає ... щоб не* та ін. не належать до підрядно-сурядних речень, оскільки тут немає контамінації підрядності та сурядності, а являють собою один із різновидів фразеологізованих складнопідрядних речень (часто із синкретичною семантикою).

Отже, у системі складного речення української мови наявні одиниці, яким властива структурна єдність компонентів фразеосхеми. Це — частково фразеологізовані складні речення підрядно-сурядного типу, виокремлені на підставі таких типологічних ознак: 1) відтворюваність у комунікативному процесі, зокрема заданість схеми побудови — наявність структурного ядра, що має властивість відтворюватися в будь-якому складному реченні моделі; 2) стійкість фразеопобудови, що виявляється в стабільності вживання переважно в текстах розмовного, художнього та публіцистичного стилів; у структурно-семантичній стійкості конструктивної основи речення (структурного ядра) та в певній лексичній і граматичній обмеженості його компонентного оточення, а також у синтаксичній стабільності конструкцій, яким притаманний фіксований порядок розташування частин у межах предикативних одиниць.

Складні речення підрядно-сурядного типу, для яких задана фразеопобудова, є частково фразеологізованими, оскільки сполучника їхньої другої предикативної частини може зазнавати варіювання. Вихідну парадигму становлять фразеопобудови зі сполучником **як**. Вони репрезентують опозицію «складнопідрядне / складносурядне речення», бо в них поєднані структурно-семантичні особливості обох різновидів складного речення: перша частина має темпоральне або умовне значення, а друга — невласне-єднальне несподіваності, раптовості, почасти ускладнене іншими відтінками (протиставлення, допустовості, результату тощо).

За семантичними особливостями та ступенем фразеологізації компонентів фразеосхеми частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення об'єднуються в три різновиди: 1) темпоральні конструкції, побудовані за фразеосхемами *лише (лиш, лишень) — як (аж, коли, і), щойно — як (аж, коли, і), ледве — як (аж, коли, і), тільки-но — як (коли, аж, і), тільки що — як (аж, коли, і), тільки (й) — як (аж, коли, і), тільки ось — як (аж, коли, і), лиш тільки — як (і), уже (й) — як (аж, коли, і)*; 2) речення стверджувально-заперечної модальності з часовим значенням (часто ускладнені іншими відтінками), структурним ядром яких є: *не встиг — як (а, аж, коли), не пройшло й — як (а, аж, коли), не минуло — як (а, аж, коли), не схаменувся — як (аж, коли), не зогледівся (не зоглядівся) — як, незчувся — як, ще не — як (а, аж, коли), не — як; уже — як (коли, аж, а)*; 3) конструкції із семантикою зумовленості, побудовані за фразеосхемами *варто (варто лише, варто тільки) — як*

(і), досить (досить лише, досить тільки) — як (і). Для всіх різновидів характерна редукція позиції другого компонента фразеосполучникової та фразеосполучнослівно-сполучникової пари.

1. *Бабайцева В.В.* Явление переходности в грамматике русского языка / В.В. Бабайцева. — М. : Издательский дом «Дроффа», 2000. — 638 с.
2. Великий тлумачий словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
3. *Всеволодова М.В.* Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М.В. Всеволодова, Ен Лим Су. — М. : МАКС Пресс, 2002. — 164 с.
4. *Выхрыстюк М.И.* Сложноподчиненные предложения с соединительным элементом «як» в современном украинском литературном языке (дополнительные, обстоятельственные, взаимопридаточные предложения) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / М.И. Выхрыстюк. — Львов, 1963. — 20 с.
5. *Глушкова Г.М.* Складносурядні речення фразеологізованої структури / Г.М. Глушкова // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [наук. ред. А.П. Загнітко]. — Донецьк : ДонНУ, 2000. — Вип. 6. — С. 8–14.
6. Грамматика современного русского литературного языка. — М. : Наука, 1970. — 767 с.
7. *Гречишникова Р.М.* Семантика переходности в сложном фразеологизованном предложении / Р.М. Гречишникова // Семантика переходности: сб. науч. трудов. — Л. : ЛГПИ, 1977. — С. 123–126.
8. *Жуков В.П.* Русская фразеология : [учеб. пособие]. — 2-е изд., испр. и доп. / В.П. Жуков, А.В. Жуков. — М. : Высшая школа, 2006. — 408 с.
9. *Загнітко А.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
10. *Ибрагимов С.М.* Сложные предложения фразеологизированной структуры в татарском языке / С.М. Ибрагимов // Языковые уровни и их взаимодействие. — Калинин, 1990. — С. 53–59.
11. *Иванченко О.* Складнопідрядні речення із фразеологізованою схемою будови в усному мовленні / О. Иванченко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / [відп. ред. Г.І. Мартинова]. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — С. 100–106.
12. *Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б.М. Кулик. — К. : Рад. школа, 1961. — Ч. 2. — 287 с.
13. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К., 1951. — Т. 2. — 407 с.
14. *Личук М.І.* Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / М.І. Личук. — К., 2001. — 16 с.
15. *Личук М.* Структура та семантика складних фразеологізованих речень моделі «не встиг — як» / Марія Личук // Теоретична і дидактична філологія : зб. наук. пр. — К. : Міленіум, 2007. — С. 198–204.
16. *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — М. : Учпедгиз, 1956. — 511 с.
17. *Покусаенко В.К.* К вопросу о месте бессоюзных предложений в системе сложных / В.К. Покусаенко // Вопросы синтаксиса русского языка. — Ростов-на-Дону, 1971. — С. 172–184.
18. *Ройзензон Л.И.* К изучению природы сложных предложений: (о фразеологизации сложносочиненных конструкций) / Л.И. Ройзензон // Труды Узбекского ун-та. Новая серия. — Самарканд : Изд-во Узбек. ун-та, 1956. — Вып. 62. — С. 83–117.
19. Русская грамматика: в 2-х т. / [под ред. Н.Ю. Шведовой]. — М. : Наука, 1980. — Т. 2. Синтаксис. — 710 с.
20. *Салмина Л.М.* Временные фразеологизированные структуры с компонентом *не* / Л.М. Салмина // Синтаксические связи, строение формантов и семантические отношения в сложном предложении / [отв. ред. Г.П. Уханов]. — Калинин, 1985. — С. 54–60.

21. Салмина Л.М. Прагматические потенции фразеомоделей «не прошло + темпоральная лексема, как» / Л.М. Салмина // Языковые уровни и их взаимодействие. — Казань, 1990. — С. 53–59.
22. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
23. Синтаксис сложного предложения (Устойчивые структуры русского языка) : [учебное пособие]. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1985. — 133 с.
24. Ситар Г.В. Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові / Г.В. Ситар // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. [відп. ред. Г.І. Мартинова]. — Черкаси, 2011. — С. 178–181.
25. Ситар Г. Фразеологізованореченнєвий потенціал частки оце в українській мові / Ганна Ситар // Наукові записки. — Серія : Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. — Вип. 100. — С. 356–360.
26. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 630 с.
27. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за ред. А.П. Грищенка]. — К. : Вища школа, 1997. — 493 с.
28. Українська мова / В.О. Горпинич, В.Д. Горяний, І.Я. Журба, І.Й. Тараненко [за ред. В.О. Горпинича]; 2-ге вид., перероб. і доп]. — К. : Вища шк., 1988. — Ч. 2. — 224 с.
29. Харитончик З.А. Лексикология английского языка / З.А. Харитончик. — Минск : Высшая школа, 1992. — 229 с.
30. Чередниченко І.Г. Складнопідрядні речення у сучасній українській мові : [спекурс для студентів філологічних факультетів] / І.Г. Чередниченко. — Чернівці, 1959. — 134 с.
31. Черемисина М.И. Очерки по теории сложного предложения / М.И. Черемисина, Т.А. Колосова. — Новосибирск : Наука, 1987. — 197 с.
32. Шевчук С.В. Семантико-синтаксическая структура сложноподчиненных предложений с придаточными временными в украинской народной сказке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Украинский язык» / С.В. Шевчук. — К., 1990. — 18 с.
33. Шульжук Н. Фразеологізовані утворення у структурі складного речення діалогічного мовлення / Наталія Шульжук // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [наук. ред. А.П. Загнітко]. — Донецьк : ДонНУ, 2000. — Вип. 6. — С. 20–23.

Стаття надійшла 03.01.2013

Liudmyla Shytyk

Cherkasy

PARTLY PHRASEOLOGIZED COMPOSITE SENTENCES OF COMPLEX AND COMPOUND TYPE IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is dedicated to the research of structural and semantic features of partly phraseologized composite sentences of complex and compound type in Ukrainian. Principles of their selection within the limits of complex and compound composite sentences are substantiated, the volume of phraseocompositions is specified, their qualifying descriptions are given, functional status of communication means of predicative parts is found out.

Key words: phraseopatterns, syncretism, transition, contamination, phraseologized sentences, complex and compound composite sentences, contaminative constructions, reciprocal compound sentences.

УДК 811.161.2' 367.624

Анатолій Висоцький

м. Київ

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ СФЕРИ ОЗНАЧАЛЬНИХ ПРИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті обґрунтовано критерії визначення власної синтаксичної функції означальних прислівників, встановлено типові і транспозиційні синтаксичні сфери семантичних груп цих прислівників, розмежовано опосередковано зумовлені валентністю локативних предикатів і валентно не зумовлені синтаксичні позиції просторових означальних прислівників, з'ясовано умови вживання різних груп означальних прислівників у ролі прислівникового складеного присудка та прислівникового складеного головного члена односкладного речення.

Ключові слова: *означальні прислівники, якісно-означальні прислівники, прислівники міри й ступеня, просторові означальні прислівники, прислівник некерований другорядний член речення, прислівниковий складений присудок.*

Ядро прислівника як окремого частиномовного класу слів у новітніх граматичних описах української мови представляють обставинні прислівники, бо вони найповніше виявляють той набір різнорідних ознак, за яким у гетерогенній класифікації виділяють частини мови. Зокрема, вони передають таку семантику відношень, якої не мають інші частини мови, а саме обставинні семантико-синтаксичні відношення, якими пов'язані підрядні детермінантні частини з головною частиною в складно-підрядному реченні [3: 299]. Часткову подібність до обставинних прислівників виявляють модальні прислівники, оскільки вони так само вживані у функції детермінантного другорядного члена, але відрізняються від них умовами формування та своїми синтаксично зумовленими лексичними значеннями. За синтаксичною та

© А.В. ВИСОЦЬКИЙ, 2013

морфологічною ознаками, що є основними для прислівникового класу слів, у новітній функційно-синтаксичній концепції до обставинних прислівників прилягають діеприслівники, тобто віддієслівні прислівники, що вживаються в позиції детермінантного другорядного члена речення і мають морфологічну безкатегорійність та невідмінюваність, оскільки в цій позиції вони нейтралізували власне- і невласне-дієслівні морфологічні категорії, але не досягли цілковитої прислівникової семантико-синтаксичної ізольованості [3: 323].

Означальні прислівники щодо обставинних визначають як периферійніший семантико-синтаксичний розряд, бо вони «виражають ті відношення, які встановлюються внаслідок уживання лексичних значень прикметників у присубстантивній позиції», тобто ці прислівники уподібнюються до вихідних прикметників за семантико-синтаксичними особливостями [Там само: 302]. Саме тому їх закріплено «за синтаксичною позицією прислівного, насамперед придієслівного, другорядного члена, що поєднується з опорним дієсловом формою підрядного зв'язку – приляганням, яка порівняно з двома іншими його формами, керуванням і узгодженням, передає підрядний зв'язок автономнішої, самостійнішої синтаксичної одиниці, зв'язок залежного слова з головним за змістом» [Там само: 299]. Його називають прислівним некерованим другорядним членом речення або прислівним, валентно не зумовленим другорядним членом речення. Цілком очевидно, що ця синтагматично зумовлена синтаксична позиція означальних прислівників відрізняється від типової синтаксичної позиції детермінантного другорядного члена речення обставинних прислівників, що, як відомо, має автономний характер та не залежить від валентності дієслова в реченні.

Проте синтаксична функція прислівного некерованого другорядного члена речення, визначена як іманентна функція означальних прислівників, не охоплює всіх одиниць цього семантико-синтаксичного розряду. Вона властива його ядру, а саме якісно-означальним прислівникам, які становлять кількісно велику групу, оскільки адвербіалізуватися можуть усі якісні прикметники. Вони виражають якісну характеристику дії, рідше – процесу та стану, напр.: *Він [прашур] мав під рукою орало і спис, Він падав **красиво і важко**, як правда. **І легко**, бо вірив, що юний твій прадід Його одчайдушність до тебе поніс* (Б. Олійник); *Що б не було – ми скаржимося **скупо І щедро** живемо – на всі часи* (В. Коротич).

У новітньому українському мовознавстві зі складу прислівника як окремої частини мови, виокремленої за набором різнорідних ознак (за винятком лексичного значення), виведено групу так званих предикативних прислівників, передусім тому, що вони виражають семантику стану і вживаються у формально-синтаксичній позиції головного члена односкладного речення [1: 98].

Крім центральної семантичної групи якісно-означальних прислівників, до розряду означальних уходять зовсім невеликі за обсягом групи, а саме *прислівники міри й ступеня (багато, небагато, мало, немало,*

чимало, зовсім, цілком, надто, занадто, трохи, трішки та ін.), що вказують на кількісний вияв насамперед динамічної ознаки, а також статичної ознаки та ознаки ознаки, **просторові означальні** прислівники (**близько, далеко, високо, низько, глибоко, мілко** та ін.), що визначають дистантну локалізацію стану та руху на горизонтальній і вертикальній осі, та **часові означальні** прислівники (**рано, пізно, давно, недавно, довго** та ін.), що передають часові вияви дій і станів. Напр.: *Тим часом – ярмарків постійний гість І панських учт – він [Мар'ян] **небагато** їсть, **Багато** п'є: шляхетське діло пити, А їсти – хлопське* (М. Рильський); *Поїдеш **далеко**, Побачиш **багато**; Задивишся, зажуришся, – Згадай мене, брате!* (Т. Шевченко); *...**Довго** балакав, та **мало** сказав!..* (М. Кропивницький); *На шовковому вальсі, на блакитному блюзі Як **давно** і **недавно** ти любила мене* (М. Вінграновський). Їхні функціонально-синтаксичні сфери неоднаково співвідносяться із синтаксичною сферою якісно-означальних прислівників. Найтісніше з нею пов'язана функціонально-синтаксична сфера прислівників міри й ступеня, бо дві третини їх (**багато, небагато, мало, немало, чимало, зовсім, трохи, трішки**) так само виконує функцію придієслівного некерованого другорядного члена речення, напр.: *Дослідник **багато** працює; Тепер він **мало** подорожує; Родина **трохи** сумує.* Кілька прислівників цієї групи (**цілком, надто, занадто**) реалізує цю синтаксичну функцію в іншому синтагматичному оточенні, а саме в приприкметникову та приприслівникову (пор.: ***Цілком** здоровий юнак потрапив до лікарні; Він листується **цілком** таємно; **Надто** високе дерево виднілося здалеку; Пасажири розмовляли **занадто** голосно*), що дає підстави вважати їх виразниками функції приприкметникового та приприслівникового некерованого другорядного члена речення. Нарешті, такі прислівники, як **зовсім, цілком, трохи, трішки** можуть бути синтагматично пов'язаними з усіма трьома частиномовними класами слів – дієсловами, прикметниками та прислівниками, тому їхню синтаксичну функцію потрібно кваліфікувати як функцію прислівного некерованого другорядного члена речення, пор.: *Я **зовсім** не працюю; Зовсім малий хлопчик навчається в школі; Хлоп'я вилізло **зовсім** не високо; Пташки **трохи** співають; Пробиралися **трохи** вузькою стежкою; Вони прийшли **трохи** зарано; Ми **цілком** погоджуємося з вами; **Цілком** дорослі люди не можуть порозумітися; Вони поділили майно **цілком** справедливо.*

Від прислівників міри й ступеня **багато, небагато, мало, немало** потрібно відрізнити спільнозвучні відприслівникового походження неозначено-кількісні числівники, синтаксичну специфіку яких становить, як зазначає К.Г. Городенська, сильна формально-синтаксична позиція присудка у двоскладному реченні, «за якою їх треба було б кваліфікувати як аналітичні дієслова...» [5: 54]. Причому, цю функцію вони реалізують в іншому типі двоскладного речення, де підмет виражений формою родового, а не називного відмінка. Услід за І.Р. Вихованцем [1: 111], деякі українські мовознавці визнали її як другу форму, після форми називного відмінка, морфологічної репрезентації підмета

[11: 88, 97; 13: 11; 9: 18; 12: 102–103; 4: 12]. Звичайно форму родового відмінка пов'язують із суб'єктною синтаксею кількісної ознаки, зумовленої предикатом кількості, морфологічним реалізатором якого є також і відприслівниковий числівник із семантикою неозначеної кількості. У формально-синтаксичну позицію присудка такі числівники транспонують форми дієслівної власне-зв'язки **бути** та невластиво-зв'язки **стати, виявитися, залишитися, зостатися** та ін. [10: 8]. Напр.: *Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу* (М. Коцюбинський); *...в їх [панів бессарабських] було землі багацько, а людей мало* (І. Нечуй-Левицький); *Качок було тут чимало* (І. Багрянний).

Неоднорідною у функціонально-синтаксичному плані є група просторових означальних прислівників, що зумовлено, з одного боку, їхньою здатністю входити у валентну рамку трьох груп дієслівних локативних предикатів – власне-локативних (**бути, перебувати, опинитися, розташовуватися**), процесуально-локативних, у межах яких виокремлено дві підгрупи, першу з яких представляють дієслова **сидіти, лежати, стояти, висіти**, а другу – дієслова **падати, опадати, звалюватися, капати, текти, хилитися** й ін., та акціонально-локативних (**везти, відвезти, звезти, завезти, навезти, повезти** й под.) [1: 104–109; 2: 257], а з другого – поєднуватися, подібно до обставинних прислівників, з цілим предикативним ядром підрядним детермінантним зв'язком, що буває в реченнях з нелокативними предикатами. Залежно від цих двох семантико-синтаксичних позицій просторові означальні прислівники виконують відповідно формально-синтаксичну функцію придієслівного керованого другорядного члена речення зі значенням дистантної локалізації стану на вертикальній та горизонтальній осі (пор.: *Люди були (опинилися, розташувалися) близько (далеко, високо, низько); Люди сиділи (стояли, лежали) близько (далеко, високо, низько); Картина висить низько; Посуд стоїть високо; Книжки лежали високо (низько); Скарб лежав глибоко*) або дистантного руху (переміщення) чого-небудь по цих осях (пор.: *Листя падає далеко (близько); Дерево хилиться низько; Вантажник відкотив візок далеко; Повітряний змії злетів високо; Жінка опустила жалюзі низько; Краплі падали низько; Смола текла далеко; Чоловік увігнав кілок глибоко*) та детермінантного другорядного члена речення (пор.: *Люди живуть близько (далеко); Верби ростуть близько (далеко); Коріння росте глибоко (мілко); Ліхтар світить високо*).

У валентно зумовлену семантико-синтаксичну позицію локатива втягаються також обставинні прислівники з відповідними просторовими значеннями, які так само виконують функцію придієслівного керованого другорядного члена речення (пор.: *Люди були (опинилися, розташувалися) збоку (осторонь, неподалік і т.д.); Люди сиділи (стояли, лежали) збоку (осторонь, неподалік і т.д.); Картина висить вгорі; Посуд стоїть внизу; Листя падає донизу; Дерево хилиться донизу*). Саме тому просторові означальні прислівники **близько, далеко, високо, низько, глибоко, мілко** та ін. як виразники детермінантної семантико-

синтаксичної функції перетинаються з просторовими обставинними, зокрема з такими, як **угорі (вгорі), унизу (внизу, донизу), збоку, насподі, неподалік, осторонь** та ін., пор.: *Люди живуть близько і неподалік; Верби ростуть близько і неподалік; Дощ шумить далеко і здалеку.*

На противагу просторовим часові означальні прислівники виконують лише функцію детермінантного другорядного члена речення, оскільки часове значення не входить у валентну рамку дієслівних предикатів. Вони співвідносні з відповідними часовими обставинними прислівниками (пор.: **рано і зрання, зранку; пізно і допізна, давно і здавна, недавно і віднедавна** та ін.), синтаксичне використання яких зовсім не пов'язане із синтаксичним уживанням якісно-означальних прислівників. Пор.: *І квилить, плаче Ярославна В Путивлі рано на валу* (Т. Шевченко); *Привіз в місто мужик сіно, Продав його зрання...* (С. Руданський).

Так само неоднорідною є транспозиційна, або вторинна, невласна, функціонально-синтаксична сфера названих груп означальних прислівників. Для якісно-означальних прислівників типовою є вторинна формально-синтаксична функція прислівникового складеного присудка двоскладного речення, який раніше кваліфікували як іменний [14: 161], а з 90-х років минулого століття – як прислівниковий складений присудок [1: 71; 8: 35–36]. У цю дієслівну позицію їх переводять форми дієслівної власне-зв'язки **бути**, серед яких домінує нульова форма, та невласне-зв'язок, найуживанішими з-поміж яких є **ставати / стати, здаватися / здатися, видаватися / видатися, виявитися** та ін., які надають основній прислівниковій частині складеного присудка граматичних дієслівних значень часу, способу, виду, особи, Обгрунтовуючи виокремлення прислівникового складеного присудка у двоскладному реченні, І.Р. Вихованець, обмежив його морфологічним вираженням підмета, а саме формою інфінітива [1: 71]. З інфінітивним підметом названі зв'язкові компоненти найактивніше поєднують якісно-означальні прислівники оцінної семантики (**добре, недобре, чудово, погано, легко, важко, складно, безпечно, небезпечно, просто, непросто, приємно, неприємно, зручно, незручно, дорого, дешево, марно** та ін.) [6: 42; 7: 111; 8: 38], напр.: *Працювати тут добре; Як це недобре – молоді заздрить* (І. Жиленко); *Їздити щодня до міста було дорого; Придбати автомобіль стає непросто; Купити земельну ділянку стане важко; Притулятися до розсувних дверей небезпечно; Отримати заощадження виявилось нелегко; Сперечатися з нею марно* (Л. Костенко). Дещо рідше такі призв'язкові якісно-означальні прислівники поєднуються з підметом двоскладного елементарного речення, вираженим субстантивованим вказівним займенниковим прикметником **це** та стверджувально-узагальнювальним займенниковим прикметником **все (усе)** (пор.: *Це добре! – доводить йому полум'яно* (П. Ребро); *Це – легко; Це буде зручно; Це стане не вигідно; Усе так просто, як життя і смерть... Ім'я людське закреслюється в списках. І в списках пам'яті Все так непросто* (П. Перебийніс), і зрідка – іменником з конкретно-предметним значенням (*Вареники – це чудово*).

Для обмеженої кількості якісно-означальних прислівників вторинною є друга дієслівна формально-граматична функція — функція головного члена односкладного речення. Її можуть виконувати прислівники **весело, сумно, радісно, приємно, добре, чудово, погано, важко, тяжко, тривожно, бентежно, незручно, цікаво, ясно** та ін., але не самотійно, а разом із формами дієслівної власне-зв'язки **бути** та дієслівних невластиво-зв'язок **ставати / стати, робитися / зробитися** й ін., на основі чого українські мовознавці виділили прислівниковий складений головний член і виокремили в самотійний тип односкладні прислівникові речення [2: 100; 4: 7]. Односкладні речення з названими предикативними якісно-означальними прислівниками виражають внутрішній стан істоти, зокрема фізичний чи фізіологічний стан (*Тепер було їй так добре!* (П. Гоявічинська); *Я сам чув. Тобі погано?* (Ю. Цюпа), емоційно-психічний стан (*Весело було дітям* (Д. Красицький); *Йому стало зовсім легко в цьому товаристві* (В. Шевчук); *Віті стало тривожно на душі* (О. Авраменко); *На душі в обох було тяжко* (О. Авраменко); *Бентежно стало: починається в нього нове життя* (Б. Тимошенко), інтелектуальний стан людини (*Тепер мені ясно, як серед білого дня — важко звівся Гордій* (Б. Тимошенко)

Крім якісно-означальних прислівників, у формально-синтаксичній присудковій позиції можуть уживатися й деякі просторові означальні прислівники, зокрема **далеко, недалеко, близько, неблизько**, причому це буває у двоскладних неелементарних реченнях, у підметовій позиції яких виступають інфінітиви зі значенням руху, які супроводжують локативні компоненти на означення вихідного та кінцевого пункту руху чи шляху руху [8: 38–39; 4: 11–12]. Напр.: *Їхати до Чернівців через села далеко*; *Їздити з Березані до Києва неблизько*; *Ходити звідси до школи стало близько*. Деякі з просторових означальних прислівників дієслівні зв'язкові компоненти переводять у позицію складеного головного члена односкладного прислівникового речення, яка для них також є вторинною. Такі односкладні прислівникові речення передають здебільшого зовнішній стан, пор.: *Їм до Києва далеко*; *До нашого села зовсім близько*.

Транспозиція прислівників міри й ступеня, просторових і часових прислівників у вторинні синтаксичні сфери в українській мові загалом обмежена. Їх використовують у реченнях, особливих за своєю структурою і комунікативною настановою, пор.: *Працювати — багато, спати — мало*; *Говорити — небагато*; *Стрибати — високо, пірнати — глибоко! Метати — далеко! Літати — високо! Уставати — рано!* За комунікативною настановою ці речення спонукального характеру, речення-заклики. Українські мовознавці вважають їх неелементарними двоскладними реченнями з інфінітивним підметом, із яким предикативний прислівник пов'язаний нульовою формою дієслівної зв'язки **бути**, замість якої ставлять тире, тобто в таких реченнях прислівник виконує роль основної частини прислівникового складеного присудка [7: 112]. До цього витлумачення варто додати, що в таких двоскладних неелементарних речен-

нях ще й еліпсований модальний предикат **потрібно** (пор.: *Працювати – багато, спати – мало* ← *Працювати потрібно багато, спати потрібно мало; Говорити – небагато!* ← *Говорити потрібно небагато; Стрибати – високо, пірнати – глибоко!* ← *Стрибати потрібно високо, пірнати потрібно глибоко; Метати – далеко!* ← *Метати потрібно далеко; Літати – високо!* ← *Літати потрібно високо; Уставати – рано!* ← *Уставати потрібно рано*), тому прислівники міри й ступеня, просторові та часові прислівники виконують у них функцію прислівникового складеного присудка з модальним відтінком потрібності, повинності. У цю позицію можуть потрапляти і деякі якісно-означальні прислівники, пор.: *Працювати – дружно! Вивчати – наполегливо!*

Деякі часові означальні прислівники (**рано** (зі значенням «передчасно»), **пізно**) можуть уживатися також у ролі прислівникового складеного присудка двоскладних неелементарних речень з інфінітивним підметом, що визначають своєчасність / несвоєчасність дії, названої таким підметом, причому ці значення додатково підсилюють інші часові прислівники, семантично пов'язані ними, пор.: *Одружуватися – ще рано; Наздоганяти було вже пізно*

Отже, функціонально-синтаксична сфера означальних прислівників української літературної мови досить неоднорідна, що зумовлено значеннєвою неоднорідністю цього семантико-синтаксичного розряду прислівників. Типовою, або власною, для них є функція прислівного некерованого другорядного члена речення, що властива їхній ядерній групі – якісно-означальним прислівникам, а також прислівникам міри й ступеня.

Просторові означальні прислівники вживаються у двох своїх синтаксичних позиціях: придієслівного керованого другорядного члена речення, опосередковано зумовленого валентністю локативного предиката, та детермінантного другорядного члена речення, що стосується предикативного ядра речень з нелокативними предикатами.

Для часових означальних прислівників власною є функція детермінантного другорядного члена неелементарного речення.

Синтаксичні позиції придієслівного керованого другорядного члена речення та детермінантного другорядного члена речення є периферійними у формально-синтаксичній спеціалізації означальних прислівників української літературної мови.

Транспозиційна функціональна сфера означальних прислівників представлена дієслівною формально-синтаксичною функцією прислівникового складеного присудка у двоскладному неелементарному реченні з інфінітивним підметом та двоскладному елементарному реченні з іменниковим підметом, вираженим субстантивованим указівним займенниковим прикметником **це**, стверджувально-узагальнювальним займенниковим прикметником **все (усе)**, зрідка – іменником із конкретно-предметним значенням. Вона властива якісно-означальним прислівникам, передусім оцінної семантики, та деяким просторовим

означальним прислівникам. Другою транспозиційною функцією є функція складеного головного члена односкладного прислівникового речення, яку можуть виконувати насамперед якісно-означальні прислівники, набуваючи значення внутрішнього стану істоти.

Окремий комунікативний тип становлять двоскладні неелементарні речення з інфінітивним підметом та прислівниковим складеним присудком, у яких нульова форма дієслівної власне-зв'язки **бути** пов'язана водночас із модальним значенням потреби.

1. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пулсари», 2004. – 400 с.
4. *Годз О.В.* Синтаксична структура прислівникових речень в українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Годз. – 2013. – 18 с.
5. *Городенська К.Г.* Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри і ступеня / К.Г. Городенська // *Ucrainica II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník článků. 3. Olomoucké symposium ukrajinistů 24 – 26. srpna 2006.* – Olomouc, 2006. – 1 část. – S. 53 – 58.
6. *Городенська К.* Власне-прислівникова й транспозиційна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою / Катерина Городенська // *Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника : Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика. Філологія.* – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Вип. XV – XVIII. – С. 41–43.
7. *Городенська К.Г.* Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова / К.Г. Городенська // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць [відп. ред. М.Я. Плющ].* – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 110 – 114.
8. *Городенська К.* Проблема двоскладного прислівникового речення в сучасному мовознавстві / Катерина Городенська, Оксана Годз // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : зб. наук. праць.* – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. VIII. – С. 35 – 41.
9. *Кавера Н.В.* Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.В. Кавера. – К., 2008. – 24 с.
10. *Косенко К.О.* Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / К.О. Косенко. – К., 2010. – 18 с.
11. *Костусяк Н.М.* Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників / Н.М. Костусяк. – Луцьк : Вежа, 2002. – 179 с.
12. *Межов О.* Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць / Олександр Межов. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. – 464 с.
13. *Попович Н.М.* Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.М. Попович. – К., 2002. – 19 с.
14. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис.* – [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.

Стаття надійшла 25.02.2013

Anatoly Vysotsky

Kyiv

FUNCTIONALLY SYNTACTIC AREAS OF ATTRIBUTIVE ADVERBS IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

In the article the criteria for determining syntactic function of attributive adverbs are defined, typical and transpositive syntactic areas of different groups of attributive adverbs are found out, indirectly caused by valence of locative predicates and not caused syntactic positions of locative attributive adverbs are differentiated. The terms of use of different groups of attributive adverbs as adverbial compound predicate and adverbial integral main member of composite sentence are studied out.

Key words: attributive adverbs, highly-attributive adverbs, adverbs of extent and degree, locative attributive adverbs, uncontrollable secondary member of the sentence, adverbial compound predicate.

Мовна мозаїка

СТАНОМ НА 1 СІЧНЯ...

У звітній документації та інформаційних матеріалах для визначення моменту, що на нього припадає, поширюється результат певної дії або стану, сьогодні використовують паралельно два прийменники: **станом на...** і **за станом на...**, пор.: *Офіційний курс НБУ станом на 04.04.13; Основні державні соціальні гарантії станом на 1 квітня 2013 року; Моніторинг цін на продовольчі товари по регіонах (станом на 26.03.2013); Вкладникам Ощадбанку СРСР станом на сьогодні виплатили 350 мільйонів гривень компенсацій і Попередні підсумки діяльності банків за станом на 1 січня 2013 року; Показники діяльності банків за станом на 01.03.2013 р.; Державний та гарантований державою борг України за станом на 28.02 2013; За станом на 01 січня 2013 року банківську ліцензію Національного банку України на здійснення банківської діяльності мали 176 банків України...* У загальномовному вжитку це часове значення виражають за допомогою непохідного прийменника **на**, пор.: *На 25 грудня 2012 року в штаті Інституту було 93 особи; На 1 січня 2014 року в Інституті будуть завершені три планові теми.* На нього було нарощено форму **станом**, унаслідок чого з'явився конкретніший за значенням похідний прийменник **станом на**. Він став органічним для української ділової мови. Похідний прийменник **за станом на** є буквальною перекладом російського *по состоянию на*, тому його не можна вживати в українській мові.

Отже, у звичайному вжитку потрібно використовувати непохідний прийменник **на**, в офіційно-діловому – похідний прийменник **станом на**.

Катерина Городенська

УДК 81.27'246.2

Світлана Соколова

м. Київ

ОСНОВНІ ТИПИ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ КИЯН (ЗА ДАНИМИ АНКЕТУВАННЯ)

У статті схарактеризовано типи мовної поведінки сучасних мешканців Києва на тлі мовної ситуації в місті з урахуванням її динаміки. Реальні типи мовної поведінки киян зумовлені передусім їхньою мовною компетенцією (координативний чи субординативний тип двомовності) та умовами спілкування, які не завжди відповідають власним мовним переваженням мовців і спонукають до пристосування. Толерантне ставлення як до двомовності, так і до представників іншого типу мовлення відкриває перспективи для моделювання майбутньої мовної ситуації в столиці відповідно до обраної концепції розвитку.

Ключові слова: *двомовність, комунікативна ситуація, дифузний білінгвізм, українська мова, російська мова, тип мовної поведінки, мовна компетенція.*

Велике місто як об'єкт дослідження приваблює фахівців різних галузей — географії, економіки, історії, соціології, демографії, археології та інших. У багатьох країнах світу, зокрема слов'янських, вивчають мову міста, однак в українському мовознавстві багато питань розглянуто лише в загальнотеоретичному [24], а не в прикладному аспекті, із застосуванням відповідних методів. Щоправда, останнім часом з'явилася низка праць, присвячених вивченню мовного побуту певних міст і регіонів України [1; 9; 10; 14; 16; 22], але загалом проблема дослідження мови українського міста в усіх її проявах перебуває в стадії початкового опрацювання.

Мовна ситуація у столиці незалежної України, з одного боку, відображає мовні проблеми, притаманні країні загалом, а з іншого — має особливості, зумовлені власне столичним статусом міста, в якому відбуваються активні

© С.О. СОКОЛОВА, 2013

міграційні процеси, зокрема поповнення населення вихідцями з різних регіонів України і населених пунктів різної величини і з різними мовними ситуаціями, власною історією міста тощо. «Упродовж усієї багатотисячолітньої історії міст їх вирізняла мовна розмаїтість», — зауважує В'яч. Вс. Іванов [11: 106], тож якщо не визначальними, то дуже важливими для розуміння сучасної мовної ситуації столиці є дані про зміну національного складу міста від кінця XIX століття й дотепер.

Результати порівняння даних переписів населення різних років (табл. 1) свідчать про неоднорідність і змінність національного складу Києва з кінця XIX до початку XXI століття.

Щоправда, в переписі 1897 р. врахований лише показник «рідна мова», за яким і встановлювали національну належність респондента. На початку XX століття українці становили менше чверті населення Києва (тоді як у навколишньому регіоні вони складали абсолютну більшість), понад половина було росіян, понад 12 % євреїв, близько 7 % — поляків, отже, київське середовище сформувалося як переважно російськомовне ще в кінці XIX — на початку XX століть. Стрімке зростання міста внаслідок розвитку промислового виробництва спричинило приплив робочої сили передусім з навколишніх регіонів, і кількість українців наприкінці 30-х рр. зросла, сягнувши за 50 %

Таблиця 1. Динаміка національного складу населення м. Києва за даними переписів населення¹

Нац. Рік перепису	1897 ²	1926	1939	1959	1970	1989 ³	2001
українці	55,1 22,24 %	216,5 42,28 %	450,6 53,22%	663,9 60,12%	1056,9 64,76%	1863,1 72,43%	2110,8 82,23%
росіяни	134,3 54,22 %	125,5 24,51 %	139,5 16,48%	254,3 23,03%	373,6 22,89%	534,8 20,79%	337,3 13,14%
євреї	29,9 12,07 %	140,3 27,40 %	224,2 26,48%	153,5 13,90%	152,0 9,31%	100,3 3,90 %	18,0 0,70 %
поляки	16,6 6,70 %	13,7 2,68 %	11,8 1,39 %	8,5 0,77 %	9,7 0,59 %	10,4 0,40 %	6,9 0,27 %
інші	11,8 4,76 %	16,1 3,13 %	20,6 2,43 %	24,1 3,81 %	39,7 2,43 %	63,6 2,47 %	94,0 3,66 %
загалом	247,7	512,1	846,7	1104,3	1631,9	2572,2	2567,0

¹ Аналогічні дані, але з іншою метою і в дещо іншому форматі наводить В.О. Романцов [21].

² Абсолютні показники з даних переписів 1897 [18], 1926 [5], 1939 [6], 1959 [12], 1970 [13] та 2001 [7] рр. у тисячах округлено до десятих долей, і за цими даними підраховано відсотки.

³ Пораховано за даними, наведеними як порівняння у матеріалах перепису 2001 р.

населення. Абсолютна кількість росіян також збільшилася, але їхня частка впала до менш ніж 17 %. Що стосується єврейського населення, то помітну розбіжність показників 1897 і 1939 рр. можна пояснити різними підходами, застосованими до опитування (показники «рідна мова» і «національність» можуть не збігатися).

У післявоєнні роки як абсолютна, так і відносна кількість українців у Києві збільшувалася, досягнувши в 2001 р. 82,23 %, а зменшення чисельності єврейського населення після війни майже на третину зумовлене передусім сумнозвісними подіями, пов'язаними з окупацією. Абсолютна кількість росіян до 1989 р. також збільшувалася, втрачаючи відсоткову частку в загальному складі населення. Зменшення показника кількості росіян у 2001 р. порівняно з 1989 р. зумовлено насамперед зростанням національної свідомості українців після здобуття Україною незалежності (пункт «національність» зник з офіційних документів, і його заповнення стало залежати лише від свідомого вибору громадянина). З 1959 р. повільно, а між 1989 і 2001 рр. — істотно зменшилася кількість євреїв у зв'язку з активною еміграцією. Отже, за даними перепису 2001 р. Київ залишався багатонаціональним містом, в якому мешкали представники понад 130 національностей і народностей, але з явним переважанням українців. Однією з найважливіших мовних характеристик Києва і сьогодні є його реальна двомовність на тлі загальних глобалізаційних процесів, які відбуваються у світі.

У багатонаціональній державі матеріали загальнонаціональних переписів населення та великомасштабні соціологічні опитування дають змогу побачити загальну картину функціонування мов на певній території, залежність мовних уподобань від національності, віку, статі, рівня освіти та деяких інших соціальних параметрів, проте вони не можуть допомогти описати конкретні типи мовної поведінки людей, зокрема пояснити вибір ними мови спілкування в конкретній ситуації, і визначити ступінь поширеності цих типів. Саме для реалізації такої мети у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України розроблено анкету, в якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати узагальнену мовну характеристику респондента, запропоновано схарактеризувати свою поведінку в деяких ситуаціях спілкування та подати власні коментарі до мовної ситуації у м. Києві. У цій анкеті запропоновано дати відповідь на такі питання:

1. *Місце анкетування*⁴: столиця, область (вказати, яка саме), обласний центр, невелике місто, СМТ, селище, мале село.

2. *Рік народження*.

3. *Стать*: чоловіча, жіноча.

4. *Місце постійного мешкання*: столиця, область (вказати, яка саме), обласний центр, невелике місто, СМТ, селище, мале село.

5. *Місце народження*.

⁴ Тут і далі після двокрапки подано варіанти відповіді.

6. *Місце, де провели дитинство* (передбачено, що можна дати кілька варіантів відповіді: а — дошкільні роки, б — шкільні роки): столиця, область (вказати, яка саме), обласний центр, невелике місто, СМТ, селище, мале село.

7. *Освіта*: незакінчена середня, середня, середня спеціальна, незакінчена вища, вища, маю науковий ступінь; *для середньої спеціальної, незакінченої вищої та вищої освіти*: філологічна, суспільні науки, економічна, природнича, технічна.

8. *Рідна мова*: українська, російська, інша (вказати, яка саме).

9. *Рідна мова батьків* (окремо матері і батька): українська, російська, інша (вказати, яка саме).

10. *Володіння мовами*⁵ (українська, російська, інші — вказати, які саме): вільно; читаю, пишу, розмовляю; читаю, пишу; читаю, розмовляю; розмовляю суржиком; розумію, але не розмовляю.

11. *Мова спілкування у родині* (з батьком, матір'ю, дружиною / чоловіком, дітьми, іншими родичами): українська, російська, обидві, суржик, інша (яка саме).

12. *Мова освіти* (дошкільний заклад, середня школа, середня спеціальна освіта, вищий навчальний заклад): українська, російська, обидві, інша (яка саме).

13. *Мова усного спілкування на роботі* (з колегами, з начальником, з відвідувачами): українська (тільки / переважно); російська (тільки / переважно); залежно від ситуації.

14. *Мова письмового професійного спілкування* (ведення документації, інші види письмового спілкування): українська (тільки / переважно); російська (тільки / переважно); залежно від ситуації.

15. *Якою мовою Ви спілкуєтеся, відвідуючи офіційні державні установи / магазин / поліклініку*: українською (тільки / переважно); російською (тільки / переважно); залежно від ситуації.

16. *Якою мовою Вам комфортніше спілкуватися*: українською, російською, однаково зручно, іншою мовою (вказати, якою саме).

17. *Чи в усіх ситуаціях Ви розмовляєте однією мовою*: так, тільки українською; так, тільки російською; можу переходити з однієї мови на іншу.

18. *Якщо послуговується двома мовами, перехід зумовлений*: ситуацією спілкування, мовою співрозмовника, іншими причинами (вказати), важко сказати; переходити на іншу мову складно, переходити легко.

19. *Чи припускаєтесь Ви мовних помилок, коли переходите з однієї мови на іншу*: ніколи, коли у розмові беруть участь кілька людей і доводиться паралельно розмовляти різними мовами, рідко, час від часу, постійно, я не звертаю на це уваги.

⁵ Там, де необхідно обрати варіанти відповіді на кілька питань (питання 10–15), матеріал подано у табличному форматі для того, щоб інформант міг поставити необхідну позначку у відповідній клітинці.

20. *Чи буваєте Ви за кордоном*: буваю часто, буваю рідко, не буваю.

21. *Чи спілкуєтесь Ви з колегами за кордоном*: так, часто, рідко, не спілкуюся.

22. *Якщо спілкуєтесь, то якою мовою*: англійською, українською, російською, іншою іноземною (вказати), завжди потребую послуг перекладача.

23. *Чи відчуваєте Ви брак знання іноземних мов*: так, часто, рідко, не відчуваю.

24. *Чи допомагає Вам у професійному спілкуванні знання російської мови*: так, часто, рідко, не допомагає.

25. *Чи допомагає Вам у професійному спілкуванні знання української мови*: так, часто, рідко, не допомагає.

26. *Якою мовою Вам зручніше слухати радіо, дивитися телепередачі*: українською, російською, мені байдуже.

27. *Який спосіб адаптації неукраїнських фільмів та телепередач для Вас найкомфортніший*⁶ (а — створених іншими мовами, крім російської; б — створених російською мовою за радянських часів; в — нових російських): якісне дублювання, переклад диктора, субтитри, мені байдуже, не треба адаптувати зовсім.

28. *Як Ви ставитеся до вивісок і вуличних оголошень* (виконаних: а — тільки українською мовою; б — із залученням брендів назв іншими мовами, зокрема російською; в — тільки іншими мовами, крім української, зокрема російською): позитивно, негативно, мені байдуже.

29. *Якою мовою Вам зручно читати* (а — художню літературу, б — пресу, в — фахову літературу): тільки українською, тільки російською, українською та російською, іншою мовою.

30. *Якою мовою Вам доводиться читати* (а — художню літературу, б — пресу, в — фахову літературу): тільки українською, тільки російською, українською та російською, іншою мовою.

31. *Чи хотіли б Ви вдосконалити свої навички володіння* (а — українською мовою, б — російською мовою, в — іноземними мовами): так, охоче; мені це не потрібно; не маю на це часу; інше.

32. *Ви б хотіли, щоб Ваші діти спілкувалися*: тільки українською мовою, тільки російською мовою, українською та російською мовами, іншою мовою (якою саме), володіли іноземними мовами.

33. *Ваші коментарі до мовної ситуації у м. Києві.*

Методику опрацювання отриманих даних попередньо апробовано на невеликій кількості матеріалу (близько 120 анкет) [22]. Наразі збирання матеріалу ще триває, зараз подаємо деякі попередні результати. На основі аналізу паспортної частини анкети інформантів розподілено на чотири вікові групи (17–23 роки, 24–35 років, 36–50 років, старші 50 років) та групи за освітою. Дані про розподіл опитаних, які належать до різних вікових груп, за рідною мовою подано в табл. 2.

⁶ Формат питань 27–31 в анкеті передбачає окрему відповідь на кожен варіант питання.

Розподіл наших респондентів за рідною мовою дещо відрізняється від даних статистики за Києвом, проте наближається до середніх показників у країні загалом. Найвищий відсоток тих, хто визнав рідною мовою українську, серед молоді до 24–35 років (68 %), найнижчий — серед осіб середнього віку (36–50 років — 53,13 %), які найчастіше обирали подвійну мовну ідентифікацію (10,94 %). Російську мову назвали рідною найчастіше респонденти, старші 50 років (37,93 %), найрідше — молодь 24–35 років (24,0 %), найчіткіше мовна ідентичність визначена у найстаршій і наймолодшій вікових групах. Ці дані є попередніми, які потребують перевірки на ширшому фактичному матеріалі.

Далі схарактеризовані типи мовної поведінки за власною оцінкою мовців (188 осіб віком від 17 до 75 років), що мешкали на момент опитування в м. Києві. Термін «мовна поведінка» досить широко вживаний в українській соціолінгвістиці для характеристики закономірностей вибору комунікантом мови (мов) спілкування в умовах бі- або полілінгвальної спільноти [2; 3; 15]. У російськомовній науковій літературі йому переважно відповідає поняття «языковое поведение» [4], але трапляється також і «речевое поведение» [25], проте останній термін частіше пов'язують із поняттями комунікативної стратегії та комунікативної поведінки [8; 17; 19; 20], під якою розуміють вербальну та супровідну невербальну «поведінку особистості в процесі спілкування, регульовану нормами і традиціями спілкування цього соціуму» [19: 23].

Таблиця 2. Розподіл респондентів різних вікових груп за рідною мовою

Рідна мова	Вікові групи опитаних (роки)				Загалом	Перепис 2001 ⁷	
	17–23 ⁸	24–35	36–50	Понад 50		Київ, %	Україна, %
українська	29	34	34	18	115	72,1	67,5
	64,44	68	53,13	62,07	61,17		
російська	15	12	22	11	60	25,3	29,6
	33,33	24	34,38	37,93	31,91		
українська та російська	1	4	7	—	12	—	—
	2,22	8,0	10,94	—	6,38		
без відповіді	—	—	1	—	1	—	—
загалом	45	50	64	29	188	97,4	79,1
	23,94	26,60	34,04	15,43	100		

⁷ Загальна кількість відповідей менша 100 %, оскільки у перепису враховані також інші рідні мови.

⁸ У таблиці у верхньому рядку наведені абсолютні показники, у нижньому — відсотки щодо загальної кількості в групі.

Половина респондентів провели дитинство і закінчили середню школу в Києві, решта приїхали до нього в дорослому віці. Тому респондентів розподілено також за місцем, де вони провели дитинство та шкільні роки, тобто той період, коли власне формувалася їхня мовна свідомість. До регіонів, схарактеризованих у нашій попередній публікації (групи 1–5) [22], додано м. Київ (група 6) та місцевості поза межами України (група 7) — табл. 3.

Значно менша порівняно з Києвом (50 %) та центральним регіоном, до якого зараховано й Київську область (18,62 %), частка вихідців з інших регіонів в опрацьованому матеріалі не дає змоги подати диференційований аналіз матеріалу за цією ознакою; дані поки що не диференційовані також за ознаками «вікова група» та «освіта». Відповіді респондентів на решту запитань анкети, які стосуються їхніх мовних преференцій у різних ситуаціях спілкування, дають змогу порівняти відповіді на прямі запитання (суб'єктивна оцінка власного мовлення) з об'єктивнішими (отриманими через непрямі запитання) й точніше визначити типи мовної поведінки.

Таблиця 3. Розподіл респондентів за регіоном, де вони провели дитинство (шкільні роки)

Регіон	Дві мови вільно			Переважаю українськомовні				Переважаю російськомовні				Разом
	I	II	Разом	III	V	VII	Разом	IV	VIII	IX	Разом	
1. Центр	26	1	27	5	1	1	7	1	—	—	1	35
% ⁹			77,14				20,0				2,86	18,62 ¹⁰
2. Захід	12	—	12	7	—	—	7	1	—	—	1	20
% ⁹			60									10,64 ¹⁰
3. Схід	6	—	6	—	—	1	1	3	—	—	3	10
% ⁹			60				10,0					5,32 ¹⁰
4. Північ	11	—	11	4	—	1	5	1	—	—	1	17
% ⁹			64,72				29,41				5,88	9,04 ¹⁰
5. Південь	5	—	5	1	—	—	1	1	—	—	1	7
% ⁹			71,43									3,72 ¹⁰
6. Київ	74	1	75	1	1	1	3	9	6	1	16	94
% ⁹			79,79				3,19				17,02	50 ¹⁰
7. Поза Україною	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	4	4
% ⁹												2,13 ¹⁰
Загалом	134	2	136	18	2	4	24	19	6	3	28	188
			72,34 ¹⁰				12,77 ¹⁰				14,89 ¹⁰	100%

⁹ Відсоток серед вихідців з регіону.

¹⁰ Відсоток щодо загальної кількості респондентів.

Як основну класифікаційну ознаку обрано оцінку респондентами свого рівня володіння мовами, а також використання *суржик*у як не-кодифікованого різновиду розмовного мовлення, який виникає внаслідок взаємодії мов. Зважаючи на неоднозначність наукового розуміння самого поняття *суржик*у [23], свідомо спираємося на самооцінку інформантів.

Згідно з запропонованими варіантами відповідей сформовано 10 теоретично можливих груп, з яких після опрацювання масиву матеріалу (409 анкет, з яких 247 зібрано в Києві і 162 — у Київській області) реальними виявилися 9, причому виокремлення однієї групи (вільне володіння лише українською мовою із використанням *суржик*у) можливе лише на основі аналізу матеріалу, зібраного за межами Києва [22]:

- Вільне володіння українською та російською мовами (відповідь — «вільно — українська, російська» — I¹¹).
- Вільне володіння українською та російською мовами з використанням *суржик*у (додаткова відповідь — «розмовляю *суржик*ом») — II.
- Вільне володіння українською мовою та російська мова як друга (відповідь щодо російської мови — «читаю, пишу, розмовляю») — III.
- Вільне володіння російською мовою та українська мова як друга (відповідь щодо української мови — «читаю, пишу, розмовляю») — IV.
- Вільне володіння українською мовою, російська мова як друга з використанням *суржик*у (додаткова відповідь — «розмовляю *суржик*ом») — V.
- Вільне володіння українською мовою з використанням *суржик*у (відповідь — «українська мова — вільно», додаткова відповідь — «розмовляю *суржик*ом») — VI¹².
- Вільне володіння лише українською мовою (VII).
- Вільне володіння російською мовою з використанням *суржик*у (VIII).
- Вільне володіння лише російською мовою (IX).

1. Найбільше виявилось респондентів, які самі оцінюють себе як таких, що **вільно володіють і українською, і російською мовами** (136 осіб, або 72,34 % від опрацьованих 188 анкет), проте їхня реальна мовна характеристика неоднорідна, оскільки менше половини представників цієї спільноти (44,85 %) зазначили (табл. 4), що їм однаково *комфортно спілкуватися* обома мовами, а решта приблизно рівною мірою віддають перевагу одній з мов (27,21 % — українській, 27,94 % — російській), тобто білінгвізм в них не є гармонійним.

Порівняння відповідей інформантів тієї групи, що провели дитячі і юнацькі роки в Києві (75 анкет, або 79,79 % усіх киян за походженням і 55,15 % представників рівномірно — за власним визначенням —

¹¹ У таблиці 3 номери груп мовців подані у рядку заголовка римськими цифрами.

¹² Ця група представлена лише в матеріалі, зібраному за межами Києва.

двомовних), з відповідями вихідців з інших регіонів, зокрема центрального (27 анкет), до якого зараховано й Київську область, свідчить про те саме, зокрема це стосується *визначення рідної мови* (50 % киян за походженням у цій групі мовців називають рідною українську мову, 37 % — російську і 10,81 % — обидві мови, серед вихідців з центрального регіону це відповідно 88,46 %, 11,54 % і 0 %).

Серед киян за походженням половина респондентів *комфортно спілкується* обома мовами, 17,57 % — українською і 32,43 % — російською, серед вихідців з центрального регіону — 30,77 % обома мовами, 57,69 % — українською і 11,54 % — російською. Загальні дані щодо групи з вільним володінням двома мовами є середніми, а за показником «рідна мова» відповідають даним соціологічних досліджень щодо Києва загалом.

У *родинному спілкуванні* дві мови застосовують 37,50 % (45,94 % киян за походженням і лише 7,69 % вихідців з регіону), тільки українську — 33,82 % (серед них лише 18,92 % киян за походженням і 76,92 % вихідців з регіону), зокрема суржик — 2,99 %, тільки російську — 23,53 % (35,14 % киян за походженням і лише 11,53 вихідців з регіону), п'ятеро (3,68 %) використовують суржик як додатковий засіб спілкування з родичами.

Отже, у близько половини киян за походженням, які стверджують, що вільно володіють обома мовами, білінгвізм насправді наближається до гармонійного, оскільки вони застосовують обидві мови в родинному спілкуванні та комфортно спілкуються ними; серед вихідців з регіону таких осіб лише близько третини, причому на родинне спілкування білінгвізм майже не поширюється, залишаючись субординативним на

Таблиця 4. Розподіл відповідей респондентів з вільним володінням обома мовами на питання про рідну мову та мову комфортного спілкування

Питання анкети	Відповідь	Група I, Київ, % ¹³	Група I, центральний регіон, %	Дві мови вільно ¹⁴ , %
Рідна мова	Українська	50,0	88,46	63,24
	Російська	37,83	11,54	28,68
	Обидві	10,81	—	7,35
Мова комфортного спілкування	Українська	17,57	57,69	27,21
	Російська	32,43	11,54	27,94
	Обидві	50,0	30,77	44,85
Загалом інформантів		74	26	136

¹³ Тут і далі, якщо загальна сума відповідей менше 100 %, то решта респондентів залишили питання без відповіді.

¹⁴ У цій колонці вказані підсумкові дані щодо груп I і II.

користь української мови. Натомість понад третина киян за походженням з цієї групи мовців віддають перевагу російській мові в родинному спілкуванні, вона ж залишається в них мовою комфорту, тож їхній білінгвізм субординативний з домінуванням російської мови. Загалом 68,38 % респондентів цієї групи зазначили, що їм легко за потреби переходити з однієї мови на іншу, і лише 5,15 % — що складно (решта не відповіли на це питання).

Такий розподіл мовців усередині групи позначається й на їхньому виборі мови *позародинного спілкування*, зокрема *професійного* (табл. 5). Впровадження української мови у зв'язку з набуттям нею статусу державної *в офіційну сферу* зумовило досить низький показник вживання винятково російської мови *у письмовому вигляді* (7,35 %), ще менший у вихідців з регіону (3,85 %), відповідно невелика кількість респондентів вказує на зручність сприйняття фахової літератури саме російською мовою (8,82 %). Інформанти досить легко читають *фахову літературу* (52,21 %) і *пишуть* (30,15 %) на роботі обома мовами, проте, киян за походженням це стосується більшою мірою, ніж вихідців з регіону.

Найвищий відсоток письмового професійного спілкування українською мовою у вихідців з регіону (80,77 %), він у них навіть вищий за показник мови комфортного спілкування (57,69 %). Ймовірно, мова професійного спілкування, передусім письмового, зумовлена більшою мірою мовним режимом в установі та галузі загалом, ніж власними вподобаннями мовця, тому частина тих двомовних, хто в побуті надає перевагу російській мові, пише на роботі українською, на загал це становить 62,5 %. Щодо *усного виробничого спілкування*, то тут більшою мірою зберігаються власні мовні преференції, зокрема досить високий відсоток тих, хто розмовляє винятково українською, серед вихідців з регіону (69,23 %). У групі загалом частина тих, хто спілкується на роботі лише українською (42,65 %), більша від відсотка тих, для кого вона

Таблиця 5. Розподіл відповідей респондентів з вільним володінням обома мовами на питання про вибір мови професійного спілкування (%)

Питання анкети	Відповідь	Група І, Київ, %	Група І, центральний регіон, %	Дві мови вільно, %
Мова усного спілкування на роботі	Українська	35,14	69,23	42,65
	Російська	21,62	26,92	20,59
	Обидві	40,54	3,85	34,56
Мова письмового професійного спілкування	Українська	58,11	80,77	62,50
	Російська	9,46	3,85	7,35
	Обидві	32,43	15,38	30,15
Зручно читати фахову літературу	Українська	35,14	46,15	35,29
	Російська	10,81	7,69	8,82
	Обидві	54,05	46,15	52,21

є комфортнішою (27,21) і хто лише нею спілкується у родині (30,88 %), ймовірно за рахунок тих, хто може вільно обирати мову спілкування. З іншого боку, досить велика кількість респондентів, яким *зручно читати фахову літературу* обома мовами (52,21 %), зокрема й серед вихідців з регіону (46,15 %), ймовірно зумовлена присутністю цих мов у системі освіти. Зокрема, понад половина (52,94 %) представників групи «дві мови вільно» *отримали освіту* українською мовою (52,70 % киян за походженням і 61,54 % вихідців з регіону), 19,12 % — російською (24,32 % киян за походженням і 7,69 % вихідців з регіону), 26,47 % — обома мовами (20,27 % киян за походженням і 30,77 % вихідців з регіону).

Мову *усного спілкування поза межами родини і роботи* (табл. 6) респонденти з першим типом мовної поведінки переважно обирають залежно від середовища (47,06 %), при цьому показник збереження власних мовних преференцій досить високий у тих, у кого білінгвізм субординативний з переважанням української мови: 36,76 % послуговуються лише українською мовою (30,88 % лише нею спілкуються з родичами), з переважно російськомовних білінгвів лише 14,71 % завжди говорять у цих ситуаціях російською, хоча мовою комфорту вона є для 27,94 %.

Найбільшою мірою білінгвізм респондентів, які позиціонують себе як такі, що вільно володіють українською та російською мовами, виявляється у сфері сприйняття інформації (табл. 7).

Обома мовами зручно *слухати радіо і дивитися телепередачі* 61,03 % опитаних, *читати художню літературу* — 76,47 %, *читати пресу* — 75,0 %, причому ці показники досить близькі у киян і не киян за походженням. Серед інформантів, які надають перевагу одній з мов, спостерігаємо набагато більшу прихильність до українськомовної інформації вихідців з регіону (26,92 % проти 7,69 % російськомовної — сприйняття радіо і телебачення, по 23,08 % — читання художньої літератури і преси) і дещо більшу до російськомовної інформації киян за походженням (22,97 % проти 18,92 українськомовної — сприйняття радіо і телебачення, 14,86 % проти 9,46 % — читання художньої літератури), за винятком преси, яку кияни за походженням удвічі охочіше читають українською мовою, ніж російською, серед вихідців з регіону прихильників суто російськомовної преси немає зовсім.

Таблиця 6. Розподіл відповідей респондентів з вільним володінням обома мовами на питання про мову усного спілкування поза межами родини і роботи (%)

Питання анкети	Відповідь	Група І, Київ	Група І, центральний регіон	Дві мови вільно
Мова усного спілкування	Українська	28,38	65,38	36,76
	Російська	17,57	—	14,71
	Обидві	51,35	34,62	47,06

Таблиця 7. Розподіл відповідей респондентів з вільним володінням обома мовами на питання про мову сприйняття інформації

Питання анкети	Відповідь	Група I, Київ	Група I, Центральний регіон	Дві мови вільно
Мова сприйняття радіо і телебачення	Українська	18,92	26,92	20,59
	Російська	22,97	7,69	16,91
	Обидві	58,11	65,38	61,03
Мова читання художньої літератури	Українська	9,46	23,08	11,76
	Російська	14,86	3,85	11,76
	Обидві	75,68	73,08	76,47
Мова читання преси	Українська	16,22	23,08	16,91
	Російська	8,11	—	6,62
	Обидві	75,68	76,92	75,0

Майже половина респондентів-білінгвів (табл. 8) прагнуть *вдосконалити своє володіння українською* (44,85 %, кияни за походженням дещо частіше — 47,30 %) та *російською* (27,94 %) мовами (частіше — вихідці з регіону — 34,62 %), іноземними мовами тощо (77,21 %).

Близько 70 % тих, хто вільно володіє обома мовами, висловили бажання, щоб їхні діти також спілкувалися обома мовами (74,32 % киян за походженням і 53,85 % вихідців з регіону) і володіли іноземними мовами (табл. 9), але серед вихідців з регіону трохи більший відсоток, таких, що надали перевагу українській мові (23,08 % проти 16,22 % киян за походженням), лише російській мові для своїх дітей надали перевагу 2,21 % (трое зі 136) респондентів.

2. Інформантів, які оцінили свою мовну компетенцію як **вільне володіння українською мовою з додатковим знанням російської мови** (групи

Таблиця 8. Розподіл респондентів відповідно до бажання вдосконалити власне знання мов

Мова	Дві мови вільно			Переважно українсько- мовні	Переважно російсько- мовні	Загалом
	Київ	Регіон 1	Загалом у групі мовців			
Українська	35	11	61	18	19	98
	47,30	42,31	44,85	75	67,85	52,13
Російська	20	9	38	17	12	67
	27,03	34,62	27,94	70,83	42,86	35,64
Іноземна	58	20	105	20	25	150
	78,38	76,92	77,21	83,33	89,29	79,79
Загалом	74	26	136	24	28	188

III і V) або як вільне **володіння лише українською мовою** (група VII), значно менше — лише 24 особи, з яких тільки троє (12,5 %) провели дитинство в Києві (див. табл. 1).

Наше попереднє дослідження [22: 7–8] засвідчило, що представники групи VII також є асиметричними білінгвами, які принаймні добре розуміють російську мову, тому респонденти цих трьох груп об'єднані в один загальний тип мовної поведінки — **переважно українськомовні**. Усі вони назвали українську своєю *рідною мовою*, для 22-ох (91,67 %) вона є й *мовою комфортного спілкування*, по одному респонденту (4,17 %) вказали на комфортність спілкування російською або обома мовами. 20 осіб (83,33 %) *спілкуються в родині* винятково українською мовою, решта — обома, 21 (87,5 %) *отримали освіту* українською мовою, решта — обома. Вони *спілкуються* переважно українською (70,83 %) *на роботі*, ведуть нею *документацію* (75 %), *охоче читають фахову літературу* (66,67 %), однак наявність відповідей на ці питання «обома мовами» свідчить про те, що їх до цього спонукає оточення. *Поза межами родини і роботи* представники цієї групи виявляють мовну стійкість, спілкуючись лише українською (75%), решта у разі потреби переходять на російську. Кількість тих, кому *складно переходити на іншу мову* (37,5 %), майже така сама, як і тих, кому це робити легко (41,67 %), але це майже у 8 разів більше, ніж у групі гармонійно двомовних, серед яких мають труднощі лише 5,15 %.

У сфері *сприйняття інформації* переважно українськомовні інформанти (табл. 10) виявляють найбільшу мовну толерантність, зокрема *читаючи пресу* (70,83 %) та *художню літературу* (66,67 %) обома мовами, і ці показники досить близькі до преференцій у цій сфері представників групи I з центрального регіону (76,92 % і 73,08 % відповідно), але *радіо- та телерадіо* понад половина (54,17 %) переважно україн-

Таблиця 9. Розподіл респондентів відповідно до вибору мови спілкування для дітей

Мова	Дві мови вільно			Переважаю українськомовні	Переважаю російськомовні	Загалом
	Київ	Регіон I	Загалом у групі мовців			
Українська	12 16,22	6 23,08	26 19,12	12 50	2 7,14	40 21,28
Російська	1 1,35	1 3,85	3 2,21	— —	4 14,29	7 3,72
Українська та російська	55 74,32	14 53,85	94 69,12	10 41,67	19 67,85	123 65,43
Іноземна	54 72,97	18 69,23	93 68,38	16 66,67	17 60,71	126 67,02
Загалом	74	26	136	24	28	188

ськомовних інформантів прагнуть дивитися лише українською мовою (проти 26,92 % представників групи I з центрального регіону), ще 37,5 % допускають у цій галузі обидві мови (проти 65,38 % представників групи I з центрального регіону), російськомовна медійна інформація ближча приблизно однаковій частині інформантів цих груп (менше 10 %).

Серед переважно українськомовних найвищий з усіх відсоток тих, хто охоче б *вдосконалив свій рівень володіння* українською (75 %) та російською (70,83 %) мовами (див. табл. 8), і вищий, ніж серед представників першого типу, тих, хто хоче вдосколатися в іноземних мовах (83,33 %). Половина респондентів *бажає для своїх дітей* (табл. 9) суто українськомовного середовища, 41,67 % погоджуються, щоб діти спілкувалися обома мовами і жоден не бачить їх суто російськомовними (двоє не відповіли на запитання про бажану мову для дітей).

3. Третій тип мовної поведінки представлений **переважно російськомовними** — групи IV, VIII, IX, загалом 28 осіб, з яких 16 (57,14 %) виросли в Києві, а четверо (14,29 %) — поза межами України. Три чверті (21 особа) називають *рідною російську мову*, вона ж є для них *мовою комфорту*, п'ятеро (17,86 %) — українську і двоє мають подвійну мовну ідентифікацію, що у відсотках (7,14 %) відповідає гармонійно двомовним (7,35 %). Один респондент назвав мовою комфорту українську і п'ятеро (17,86 %) — обидві мови. 18 осіб (64,29 %) *спілкуються з родичами* лише російською і 10 (35,71 %) — обома мовами, і цей показник близький до групи гармонійно двомовних (37,50 %). Майже половина (46,43 %) *в освітньому процесі* стикалися з обома мовами, решта — майже порівну навчалися або російською (8 осіб — 28,57 %), або українською (7 осіб — 25,0 %).

На роботі половина *спілкується* лише російською мовою, 10 осіб (35,71 %) *ведуть* лише нею *документацію* і *прагнуть читати фахову*

Таблиця 10. Розподіл відповідей переважно українськомовних респондентів на питання про мову сприйняття інформації порівняно з представниками групи I — вихідцями з центрального регіону

Питання анкети	Відповідь	Група I, регіон	Група III+V+VII
Мова сприйняття радіо і телебачення	Українська	26,92	54,17
	Російська	7,69	8,33
	Обидві	65,38	37,5
Мова читання художньої літератури	Українська	23,08	29,17
	Російська	3,85	4,17
	Обидві	73,08	66,67
Мова читання преси	Українська	23,08	20,83
	Російська	—	8,33
	Обидві	76,92	70,83

літературу. Спілкуються на роботі обома мовами, пишуть ними також 10 осіб, 12 (42,86 %) намагаються читати фахову літературу. Лише українську мову використовують в усному фаховому спілкуванні троє респондентів (10,71 %), у діловодстві — 8 (28,57 %), читанні фахової літератури — п'ятеро (17,86 %).

Поза межами родини та роботи понад дві третини (67,85 %) користуються лише російською мовою, решта у разі потреби обома. Однакова кількість (по 10) асиметричних білінгвів з цим типом мовної поведінки зазначили, що їм складно або легко *змінювати мову спілкування*, решта залишили питання без відповіді. Близько третини (32,14 %) обирають російськомовні *передачі радіо і телебачення* (табл. 11), чверть не звертає уваги на мову і 42,86 % надає перевагу українськомовним. Цей показник навіть більший, ніж у гармонійно двомовних (20,59 %), що свідчить про їхню добру адаптацію до сприйняття інформації українською мовою.

Серед переважно російськомовних респондентів близько третини стійко прагне *сприймати всю інформацію, крім фахової*, лише російською мовою, що практично збігається з відсотком тих, хто отримав освіту російською мовою (28,57 %). З решти 64,29 % охоче читає пресу, а 46,43 % художню літературу обома мовами, лише 3,57 % читає пресу тільки українською, натомість художню літературу — 21,43 %. Такі диференційовані за типом інформації мовні смаки потребують поглибленого вивчення з урахуванням місцевості та типу населеного пункту, де сформувалася мовна свідомість, на більшому масиві матеріалу. Використана анкета передбачає можливість такого аналізу.

В інформантів цього типу висока внутрішня потреба вдосконалити своє знання української мови (67,85 %) (табл. 8), вона ще більша тільки в переважно українськомовних, і лише семеро (25 %) вважають, що їм це не потрібно; відсоток тих, хто бажає вдосконалитися і в російській мові (42,86 %), вищий, ніж серед мовців першого типу, але менший порівняно з переважно українськомовними; бажання знати іноземні мови в них найактивніше (89,29 %). Загалом понад половина опитаних киян висловили бажання вдосконалитися в українській мові, понад третина — в російській і майже 80 % хочуть опанувати іноземні мови.

Таблиця 11. Розподіл відповідей переважно російськомовних респондентів на питання про мову сприйняття інформації

Питання анкети	Українська	Російська	Обидві
Мова сприйняття радіо і телебачення	42,86	32,14	25
Мова читання художньої літератури	21,43	32,14	46,43
Мова читання преси	3,57	28,57	64,29

Відсоток тих, хто бажає двомовного спілкування для своїх дітей (табл. 9), серед цього типу мовців (67,85 %) майже такий самий, як і в першого (пор.: 69,12 %), але менший, ніж у переважно українськомовних, наближається до нього і середній показник серед усіх опитаних (65,43 %); двоє (7,14 %) хочуть, щоб діти спілкувалися лише українською, четверо (14,29 %) — лише російською. Досить велика кількість респондентів цієї групи (60, 71 %) висловила бажання навчати своїх дітей іноземних мов.

Отже, аналіз відповідей на питання анкети показав, що власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами у білінгвальному місті, яким є Київ, далеко не завжди збігається з реальними показниками практичного використання ними цих мов і ступеня комфортності спілкування. З одного боку, лише близько половини тих, хто позиціонує себе як гармонійного білінгва, насправді майже рівномірно використовують обидві мови у різних сферах і почуваються при цьому комфортно. Решта надають перевагу одній з мов, зокрема розмежовуючи їх функційно. Водночас, інформанти, які обрали одну з мов як основну, на практиці в багатьох ситуаціях застосовують і другу, принаймні для сприйняття інформації. Це ще раз підтверджує дифузний характер київського білінгвізму. Типи мовної поведінки мешканців Києва зумовлені передусім їхньою мовною компетенцією (координативний чи субординативний білінгвізм) та умовами спілкування, які не завжди відповідають їхнім власним мовним перевагам і спонукають до пристосування.

Серед мешканців Києва спостерігаємо переважно толерантне ставлення як до двомовності, так і до представників іншого типу мовлення. Близько 70 % асиметричних білінгвів обох типів висловлюють бажання вдосконалитися в другій мові, щоправда, переважно українськомовні прагнуть покращити свої знання в рідній мові ще більшою мірою, ніж у російській, тоді як переважно російськомовні свої мови бажають навчатися рідше. Близько 70 % рівномірно двомовних і переважно російськомовних обирають двомовність і для своїх дітей, серед переважно українськомовних таких близько 40 %. Звертає на себе увагу також той факт, що близько половини переважно українськомовних, близько 20 % гармонійно двомовних і навіть окремі представники переважно російськомовної спільноти прагнуть для своїх дітей суто українського спілкування (на загал — більше 20 % опитаних), тоді як зовсім усунути українську мову зі спілкування своїх дітей бажають тільки семеро інформантів зі 188.

Перспективи майбутньої мовної ситуації, визначені через мовні переваги для дітей, пов'язані з субординативним білінгвізмом з переважанням української мови. За таких обставин зважена та науково обґрунтована мовна політика держави уможливіє моделювання майбутньої мовної ситуації в столиці відповідно до обраної концепції розвитку.

1. *Белей Л.Л.* Мовний ландшафт Закарпатської області України початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. Л. Белей. — К., 2012. — 18 с.
2. *Бікова Н.М.* Типи мовної поведінки в мультилінгвальної ситуації : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Н.М. Бікова. — Київ, 2006. - 16 с.
3. *Бурда Т.М.* Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т.М. Бурда. — К., 2002. — 22 с.
4. *Валеева А.Ф.* Теоретико-методологические проблемы исследования языкового поведения в полиэтничном обществе : дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.01 / А.Ф. Валеева. — Казань, 2003. — 438 с.
5. *Всероссийная перепись населения 1926 года.* — М. : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928-29. Том 10-16. Таблица VI. Население по полу, народности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=1873.
6. *Всероссийная перепись населения 1939 года.* Таблица 15д. Национальный состав населения. РГАЭ. Ф.1562 Оп. 336 Д.970 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/reg_nac_39_gs.php?reg=7&gor=1&Submit=OK.
7. *Всеукраїнський перепис населення 2001 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_2&rz_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db.
8. *Глушак В.М.* Лингвопрагматический аспект речевого поведения коммуникантов в ситуациях повседневного общения (на материале немецкого языка) : Дис. ...докт. филол. наук / 10.02. 04. — М., 2010. — 430 с.
9. *Залізняк Г.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній [Текст] / Г. Залізняк, Л. Масенко. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — 95 с.
10. *Залізняк Г.* Сучасна мовна політика і кияни / Г. Залізняк // Наукові записки НаУКМА. — Т. 137. Філологічні науки. — К., 2012. — С. 20—24.
11. *Иванов, Вяч. Вс.* Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему [Текст] / Вяч. Вс. Иванов. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 208 с.
12. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года.* Украинская ССР. — М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. — Табл. 53—54.
13. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.* Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. — М. : Статистика, 1973. — С. 152—179.
14. *Кудрейко І.О.* Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І.О. Кудрейко. — Донецьк, 2011. — 17 с.
15. *Масенко Л.* Мовна поведінка особистості у ситуації білінгвізму. Поняття мовної стійкості / Л. Масенко // Число. — 2004. — № 35. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm>
16. *Миколенко Т.М.* Український міський сленг (на матеріалі усного мовлення тернопільців) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.М. Миколенко. — К., 2006. — 24 с.
17. *Паршина О.Н.* Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России : дис.... д. филол. наук : 10.02.01 / О.Н. Паршина. — Саратов, 2005. — 325 с.
18. *Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.* Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т.Т.1-50. С.-Петербург : 1903-1905 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=533.
19. *Прохоров Ю.Е.* Русское коммуникативное поведение [Текст] / Ю.Е. Прохоров, И.А.Стернин. — М., 2005. — 178 с.
20. *Родченко И.Г.* Типы речевого поведения / И.Г. Родченко. // Этикет и протокол. — 2006. — № 1 (28). — С. 68-70. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://biblioteka.teatr-obraz.ru/node/7276>
21. *Романцов В.О.* Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок ХХІ століття) [Текст] / В.О. Романцов. — К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. — 184 с.

22. Соколова С.О. Мовна ситуація Києва : погляд зовні / С.О. Соколова // Українська мова. — 2012. — № 4. — С. 3–17.
23. Ставицька Л. Суржик: міф, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність: Лінгвосціологічні аспекти / Збірник наукових праць. — К.: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2007. — С. 31-120.
24. Степанов Є. Мова міста як соціолінгвістична проблема / Є. Степанов // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. — 2006. — Вип. 38. — Ч. II. — С. 65–71.
25. Belentschikow R. Об особенностях речевого поведения русскоязычного населения Германии / Renate Belentschikow, Ella Handke [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mapryal.org/itogi/germany.shtml>

Стаття надійшла 13.03.2013

Svitlana Sokolova

Kyiv

THE MAIN TYPES OF KYIV RESIDENTS LINGUISTIC BEHAVIOR (ACCORDING TO QUESTIONING)

The article characterises the types of linguistic behavior of the modern residents of Kyiv against a background of linguistic situation in the city and the dynamics of the situation that has been taken into consideration. The real types of Kyiv residents linguistic behavior depend first of all on the type of their linguistic competence (coordinative or subordinate type of bilingualism) as well on the conditions of intercourse which don't always correspond to the own preferences of the speakers and induce them to adaptation. The tolerant attitude to bilingualism as well as to the representatives of another type of speech gives a perspective for modeling of the future linguistic situation according to the chosen conception of development.

Keywords: bilingualism, communicative situation, diffuse bilingualism, Ukrainian, Russian, type of linguistic behavior, language competence.

Мовна мозаїка

ЦІНИ ПІДНИМАЮТЬ ЧИ ПІДВИЩУЮТЬ..?

Сьогодні багато хто обурюється: *Держава підняла ціни на все; Підняли ціни на хліб; Піднімуть ціну на газ; Піднялися ціни на ліки; Постійно піднімаються ціни на бензин; Піднімуться ціни на автомобілі.* У цих реченнях дієслова *піднімати / підняти, підніматися / піднятися* поєднані зі словом **ціна** подібно до російської мови, пор.: *поднимают / поднимут цены, цены поднимаются / поднялись.* Українською мовою такі словосполучення звичайно передають як *підвищувати / підвищити ціни* та *ціни ростуть, зростають / зросли.* Значно більше емоційно-експресивних засобів, за допомогою яких виражають постійне незначне або істотне зростання цін (*ціни лізуть (повзуть) / полізли (поповзли) догори; ціни галопують*), а також різке, стрімке підвищення цін (*ціни стрибнули (стрибонули), ціни підскочили, ціни рвонули* тощо).

Отже, правильно вживати: *Держава підвищила ціни на все; Підвищили ціни на хліб; Підвищать ціну на газ; Зросли ціни на ліки; Ціни на ліки лізуть (повзуть) догори; Постійно зростають ціни на бензин; Галопують ціни на бензин; Зросли (підскочили) ціни на автомобілі.*

Катерина Городенська

УДК 81'27+246.2 + 276.3 – 053.5

Оксана Данилевська

м. Київ

ТИПИ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ КИЇВСЬКИХ ШКОЛЯРІВ

У статті висвітлено результати соціолінгвістичного дослідження за методикою «ідеальних типів», на підставі якого запропоновано типологію моделей мовної поведінки українських підлітків в умовах спілкування в закладах освіти. Обґрунтовано, що диглосне мовне середовище шкіл спричиняє поглиблення індивідуальної двомовності як українськомовних, так і російськомовних дітей. Зроблено висновок, що мовна поведінка школярів є виявом стихійного пристосування до мовної ситуації в школі, що зумовлює дифузність мовного простору в закладах освіти та слабку керуваність процесів свідомого впливу на мовну ситуацію в них.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація у сфері освіти, диглосний білінгвізм, мовна поведінка школярів, кодові перемикання.

Проблема типології мовної поведінки належить до активно розпрацьовуваних у сучасній соціолінгвістиці. Водночас поняття «мовна поведінка»¹ не є аж таким однозначним. Його витлумачують і як «форму соціального буття людини, у якій виявляється розмаїття її мовленнєвих дій та мовленнєвої діяльності», і як «мовленнєві

¹ Термін «мовна поведінка», якому в русистичі відповідають терміни «языковое поведение» и «речевое поведение», через дискусії українських мовознавців про природність / штучність терміна «мовлення» і, відповідно, про виправданість протиставлення понять «мовний — мовленнєвий» не належить до активно вживаних. Учені, які розпрацьовують комунікативний напрям у лінгвістиці, віддають перевагу терміну «комунікативна поведінка» (див., зокрема, Ф. Бачевич «Короткий термінологічний словник» у підручнику «Основи комунікативної лінгвістики»). Уживаним є також термін «мовленнєва поведінка». У нашому випадку йдеться все-таки про *мовну поведінку*, бо її виявом є *вибір мов* у двомовній ситуації.

вчинки індивідуумів, що відбивають специфіку мовного існування певного колективу мовців», і як «комплекс відношень, що виникають під час комунікативного акту», і як «набір правил і традицій спілкування» [16: 138]. Здебільшого мовну поведінку розглядають у контексті комунікативних актів (власне, мовлення), наголошуючи на синонімії термінів «мовленнєва / комунікативна поведінка». Зокрема, В. Беліков, Л. Крисін зауважують, що терміни «мовленнєве спілкування», «мовленнєва поведінка», «мовленнєвий акт» безпосередньо стосуються вербальної комунікації [2: 65]. Проте термін «мовленнєва поведінка», на думку дослідників, дає змогу акцентувати на тих особливостях і властивостях, якими вирізняється мовлення одного з учасників комунікації. Цей термін доречний, — уважають В. Беліков, Л. Крисін, — коли йдеться про монологічні форми мовлення — лекції, виступи на зборах чи мітингу тощо.

Саме в такому значенні вживають згаданий термін у дослідженнях, спрямованих на аналіз функціонування мови в монолінгвальних спільнотах. Тож мовну / мовленнєву поведінку витлумачують як вияв індивідуальності мовлення в різноманітних комунікативних ситуаціях. У зв'язку з цим привертає увагу міркування Ф. Бацевича про термін «стиль спілкування», який витлумачено як «індивідуальну стабільну форму комунікативної поведінки учасників, що виявляється в будь-яких умовах спілкування» [1: 186–187]. Важливою характеристикою поведінки мовної особистості, — наголошує В. Карасик, — є комунікативні стратегії, що їх реалізує ця особистість [8: 69].

Інший підхід обстоюють ті дослідники, які витлумачують мовну поведінку індивідуума у зв'язку з ситуаціями «вибору мови», тобто перемикання кодів [4: 100]. Причому цей вибір можливий як між різними мовами, так і між варіантами однієї мови. Коли йдеться про варіанти однієї мови, увагу дослідників привертають передусім статусно марковані особливості мовлення або характеристики комунікативних ситуацій, що спонукають до перемикання кодів, пор.: «Статусно марковані висловлення є невід'ємною характеристикою мовленнєвої поведінки індивідуума» [8: 75].

У дослідженнях, що мають на меті аналіз дво- і багатомовних ситуацій, мовній поведінці, виявом якої є вибір мови (і спільнотами, й окремими особистостями), надають значення основного критерію, за яким ці ситуації оцінюють. Зокрема, Н. Шумарова розглядає мовну поведінку як компонент білінгвальної мовної ситуації [18: 45].

Саме такий підхід обрала Т. Бурда, досліджуючи мовну ситуацію в Києві наприкінці 90-их років ХХ ст. — на початку ХХІ століття. Її кандидатська дисертація «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)» стала першою працею, у якій здійснено спробу «виявити фактори впливу на кодові перемикання респондентів» [3: 12]. Дослідниця, зокрема, дійшла висновку, що для київської молоді, яка «демонструє диглосний

тип білінгвізму, основним фактором впливу на перехід з однієї мови на іншу є сфера спілкування». На кодові перемикання респондентів, для яких характерний недиглосний білінгвізм, — пише Т. Бурда, — найбільший вплив мають такі чинники, як «мова співрозмовника, тема спілкування та нестача лексичного запасу слів» [3: 18].

Збираючи матеріал для дослідження, Т. Бурда аналізувала мовну поведінку, яку демонстрували київські школярі та студенти в навчальних закладах. При цьому вона акцентує на безпосередній залежності «формування мовної поведінки індивіда від мови спілкування батьків, яка збігається з його рідною мовою». Дослідниця доходить висновку, що «російськомовне середовище закладає одномовний тип поведінки; у молоді з українськомовних родин формується передусім двомовний тип поведінки» [3: 9–10]. У зв'язку з цим варто наголосити, що спостереження за мовною поведінкою сучасних школярів засвідчують дещо іншу тенденцію: двомовними є всі київські школярі, незалежно від мови родинного спілкування та мовного режиму в навчальному закладі, що дає підстави поділяти занепокоєння учасників міжнародного проекту INTAS «Мовна політика та мовна ситуація в Україні»: «Незважаючи на всі позитивні зміни, що відбуваються в мовному освітньому просторі, українська мова ще не дістала належного застосування в галузі освіти, рівень її престижу неадекватний її використанню» [7: 231].

Відповідно до соціологічних та соціолінгвістичних досліджень мовної ситуації у сфері освіти в Україні освітній простір на більшій частині території держави (окрім західного регіону) навіть для тих шкіл, статус яких задекларовано як одномовний — з українською мовою навчання, визначають як двомовний. Експерти наголошують на деформованому характері мовної ситуації в освіті, зауважуючи, що суть деформації — у невідповідності декларацій про домінування української мови як державної у сфері освіти та офіційної статистики про кількість шкіл, класів за мовою навчання, чисельність учнів у них тощо реальним показникам застосування мов у навчальних закладах. Зокрема, для більшості українських шкіл є типовою ситуація, коли вчителі на уроках послуговуються українською мовою, а на перервах та в позашкільних заходах — російською. Так само чинять й учні. Тож мовне середовище в освітньому просторі залишається «приховано диглосним» [7: 205], що впливає на мовну поведінку учасників педагогічного дискурсу. Цей вплив виявляється передусім у більшій (порівняно з одномовними ситуаціями) варіативності типів мовної поведінки його учасників і, як наслідок, у неоднорідності мовного простору в закладах освіти.

Аналізуючи мовну поведінку школярів лише у зв'язку з проблемами становлення особистості мовця (такою є традиція в соціолінгвістичних школах, орієнтованих на дослідження монолінгвальних ситуацій), фахівці звертають увагу на те, що її формування та реалізація відбувається в специфічних умовах, а саме:

1) в умовах офіційної комунікації, де комуніканти не є рівноправними;

2) в умовах так званого «підліткового бунту», адже школярі віком від 10 до 17 років належать до різних вікових підгруп підліткової групи.

Попри специфічність умов, наголошує К. Седов, розвиток мовної здатності в шкільному віці відбувається шляхом удосконалення саме мовної (дискурсивної) поведінки [13: 218–220]. У зв'язку з цим психологи вважають підлітковий вік чи не найскладнішим періодом онтогенезу, визначаючи його як період докорінної перебудови психіки, коли закладаються основи свідомої поведінки, формуються ціннісна та мотиваційна сфери особистості. Характерною ознакою підліткового віку є амбівалентність і парадоксальність психіки, що виявляється у внутрішніх суперечностях, невизначеності рівня вподобань, підвищеній сором'язливості, з одного боку, та агресивності, схильності обстоювати екстремальну позицію та неординарні погляди, судження й оцінки, — з іншого [10: 275]. Саме в підлітковий вік особистість переживає, за спостереженнями Ж. Піаже, останню фундаментальну децентрацію, звільняючись від залежності від конкретних об'єктів у полі сприйняття світу й починаючи ставитися до світу в сенсі того, як його можна змінити [19: 104–105]. Проте було б помилкою твердити, що всі ці зміни сконцентровані винятково на школі. Психологи та лінгвісти розглядають мовну діяльність підлітка у двох сферах спілкування — *формальній*, навчальній, сфері та *неформальній*, родинно-побутовій і сфері дозвілля [12: 2]. Зрозуміло, що в кожній зі сфер поведінкові стереотипи можуть істотно відрізнятися, хоч, звісно, можуть і збігатися. У своїй мовній поведінці в школі підліток як конкретна мовна особистість змушений пристосовуватися до різних вимог (як формальних, пов'язаних з навчальним процесом, спілкуванням з учителями, так і неформальних, зумовлених стосунками з однолітками), що й спричиняє перемикання кодів [9: 61–64]. Розглядаючи особливості мовного буття школярів, маємо враховувати й різноманітні соціально-психологічні характеристики особистостей, що, безперечно, також впливають на їхню мовну поведінку [13: 245].

З огляду на вищезазначене можемо твердити, що мовна ситуація в школі — це найформальніший рівень у системі чинників, які формують мовну поведінку конкретного мовця-підлітка. Адже школа, за спостереженням і висновками Н. Шумарової, не може протистояти впливу мовного оточення [17: 83]. Однак «формальний» тут варто розуміти не як другорядний, малозначущий, а як «зовнішній» щодо особистості, об'єктивний, отже, такий, до якого мовна особистість мусить пристосовуватися. Власне, типи мовної поведінки підлітків у школі витлумачуватимемо як типи такого пристосування. Інакше кажучи, йдеться про співвідношення в мовній поведінці, яку демонструють українські школярі в закладах освіти, між першою, базовою, та небазовою мовами [15: 66].

Дослідження ґрунтується на спостереженнях за мовною поведінкою київських школярів, які навчаються в українськомовній школі, анкетуванні та інтерв'ю з учнями 9, 10 класів цієї школи. Окрім того, мали змогу проаналізувати зразки писемного мовлення інтерв'юваних — не редаговані вчителем чернетки письмових робіт на вільну тему. Вважаємо за потрібне наголосити, що анкети пропонували не всім учням обраної вікової категорії, які навчаються в цій школі, а лише тим дітям, мовну поведінку яких на підставі спостережень обрали за модель певного типу. Йдеться про відому в соціології та соціолінгвістиці методикау «ідеальних типів» [14: 53 — 55].

На підставі дослідження дійшли висновку, що в сучасній українській школі учні демонструють такі типи мовної поведінки (називали їх за рівнем мовної адаптації):

1) природний комфортний (українськомовні діти в українськомовному середовищі або російськомовні діти в російськомовному середовищі) — для Києва така поведінка не є домінантною через різноманітні соціально-мовні деформації, по які йтиметься нижче;

2) природний некомфортний (українськомовні діти в українськомовній школі, які обирають для спілкування з однолітками російську мову, через те що вона домінує в неформальній комунікації підлітків і у зв'язку з цим сприймається ними як престижніша; зворотна ситуація — російськомовні діти в російській школі, які обирають для спілкування з однолітками українську мову як престижнішу для неформальної комунікації, — для України не є реальною);

3) добре адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовному середовищі, які вільно перемикають коди залежно від ситуації, не відчуючи при цьому дискомфорту й труднощів; зауважимо, що зворотна ситуація — українськомовні діти, добре адаптовані в російськомовній школі, є можливою, проте не типовою для сучасної України);

4) не цілком адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, які досить вільно перемикають коди залежно від ситуації, але при цьому припускаються різнотипних мовних помилок або, зрідка, вдаються до мовного змішування; інколи такі діти «забувають» автоматично перемкнути коди, але роблять це одразу після нагадування);

5) слабо адаптований некомфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, яким важко перемикає коди — такі діти і на уроці починають відповідати російською мовою, демонструють стійку російськомовність у спілкуванні навіть з українськомовними вчителями на перервах та в позашкільних заходах, почувши зауваження про недотримання мовного режиму, вдаються до мовного змішування; надзвичайно погано пишуть українською мовою, їм важко переказувати українські тексти);

6) неадаптований некомфортний (російськомовні або українськомовні діти, які не здатні до перемикає кодів в іншомовному оточенні — за українських реалій це радше гіпотетичний тип).

Схарактеризуймо **типіві** моделі мовної поведінки українських школярів докладніше.

Природний комфортний тип мовної поведінки спостерігали на прикладі українськомовних дітей у школі з українською мовою навчання. У нашому опитуванні таких школярів було троє. Заповнюючи анкети, ці діти обрали українську мову мовою спілкування в родині (з батьками, дідусями й бабусями та іншими родичами), під час навчання — і на уроках, і на перервах з учителями та однокласниками, і на дозвіллі — з друзями, відвідуючи магазини, кінотеатри тощо. Двоє з опитаних, за їхніми відповідями в анкетах, *ніколи* або *майже ніколи* не переходять з української мови на російську (хоча спостереження засвідчують ситуації, у яких такий перехід все-таки відбувається, — це цитування прецедентних феноменів, популярних у підлітковій субкультурі, мовна гра (інсценізація, передражнювання тощо). Варто зазначити, що всі опитані з цією поведінковою моделлю є двомовними: у них, зокрема, не виникає труднощів або незручностей з пошуком в Інтернеті інформації російською мовою, усі вони інколи переглядають російською кінофільми, усім доводиться читати і українською, і російською; одній дівчинці, вона пише про це в анкеті, однаково зручно читати і тією, і тією мовою і художню літературу, і періодику; іншій — зручніше читати періодику російською мовою (йдеться про молодіжні журнали). Для читання навчальної літератури всі опитані, які демонструють природний комфортний тип мовної поведінки, віддають перевагу українській мові. Усі троє оцінили мовне середовище у своїй школі як двомовне, у якому українська й російська мови використовуються приблизно нарівні — кожна у своїй ситуації: українська на уроках, російська на перервах. Один школяр, хоч українська є для нього мовою родинного спілкування, розмовляючи з однокласниками на перервах, переходить на російську — причину цього в усній бесіді він пояснив тим, що в його класі немає, крім нього, дітей з рідною українською, що всі його друзі в неформальному спілкуванні — російськомовні, водночас він добре володіє російською мовою, відвідує відповідний урок, тож не бачить для себе проблеми спілкуватися російською. Двоє інших опитаних з цим типом мовної поведінки навчаються в одному класі, дружать між собою, тож у них не виникає ситуацій переходу з однієї мови на іншу; навіть більше, цей тип поведінки вони поширюють і на інших однокласників, спілкуючись українською з усіма.

Усім українськомовним дітям подобається навчатися в українськомовній школі, проте всі вони помічають, що вчителі переходять на російську мову, двоє з опитаних незадоволені цим, бо *це змушує їх підлаштовуватися під учителів*². Одна дівчинка вважає, що в *українській школі всі вчителі мають розмовляти тільки українською мовою*, саме тому вона б *заборонила вчителям переходити на російську мову*. Один з

² У відповідях збережено особливості слововживання й орфографії респондентів.

опитаних вважає, що поза уроками *вчителі можуть зрідка переходити на російську мову, якщо їх так краще розуміють деякі учні*. Водночас усі опитані зазначили, що реальна двомовність школи має негативні наслідки, бо, *перебуваючи у двомовному середовищі, учні не знають на високому рівні ні української, ні російської мов, а також тому, що під час паралельного використання мови слутуються, внаслідок чого діти роблять більше мовних помилок*.

Діти, які демонструють *природний комфортний тип* мовної поведінки, досить високо оцінюють власний рівень мовної компетентності: усі троє обрали варіант в анкеті *зрідка припускаюся мовних помилок* (об'єктивно їхні знання з мови та літератури оцінено балами високо рівня, тобто 10 — 12 балами); усі троє зауважують чужі мовні огріхи, одну з опитаних такі помилки дратують, проте ніхто з них не вказує на помилки в мовленні інших. Усі троє вважають, що їхнє право *говорити українською мовою* в школі цілком забезпечене, проте двоє хочуть, щоб усі вчителі користувалися лише українською.

Як зазначали вище, *природний комфортний тип* мовної поведінки учнів не є в сучасній київській школі аж таким поширеним, оскільки мало знайдеться класів, де українська домінує в неформальному спілкуванні або де обидві мови використовуються кожна у своїй неформальній групі³. Аналізуючи мовну поведінку цього типу, важко уникнути міркувань про проблеми формування мовної свідомості як системи знань, почуттів, оцінок і настанов щодо мови та мовної дійсності [14: 13], з одного боку, та забезпечення мовних прав українськомовних учнів, з іншого [6: 270–277]. Принагідно зауважимо, що феномен мовної стійкості, якщо абстрагуватися від настанов морального характеру, безпосередньо пов'язаний з психічними характеристиками особистості, з її здатністю протистояти диктатові середовища. Саме тому трапляється й такий тип мовної поведінки, коли українськомовна дитина навіть в українськомовній школі цілком відмовляється від спілкування українською з однолітками в неформальному спілкуванні, нерідко соромлячись своєї українськомовності або комплексуючи через неї. Такий тип мовної поведінки назвали *природним некомфортним*.

Школярі, які демонструють третій, за нашою типологією, тип мовної поведінки — *добре адаптований комфортний*, — становлять більшість у нашому дослідженні. Це двомовні (деякі — навіть у родині) діти, які обрали мовою спілкування в родині та на дозвіллі обидві мови, а під час навчання та на перервах з учителями — українську. Такі діти найчастіше шукають інформацію в Інтернеті, переглядають кінофільми, читають і тією, і тією мовою, зауважуючи при цьому, що навчальну літературу їм зручніше читати українською. Вони оцінюють мовне середовище своєї школи як двомовне, у якому українська й російська

³ Про відчуття українськомовних дітей у таких класах докладно розповідають, зокрема, студенти НаУКМА у своїх есеях з соціолінгвістики [11: 158–235].

мови використовувани приблизно навпіл — кожна у своїй ситуації: українська на уроках, російська на перервах (7 з 10); або як здебільшого українськомовне, у якому зрідка трапляються ситуації, коли хтось користується російською (3 відповіді). Усі опитані з цим типом мовної поведінки часто переходять з мови на мову, причому з російської на українську — *дуже часто* (без вказівки на ситуацію — 3 відповіді); *здебільшого в школі з учителями* (7 відповідей); *інколи з родичами* (3 відповіді), *інколи, коли до мене звертаються українською мовою незнайомі люди* (3 відповіді); *лише з учителями* (1 опитаний). Про частотність перемикання кодів у школярів цієї групи свідчить такий приклад:

Сходами біжить учень-десятикласник. Назустріч йому йде вчителька української мови в пальті.

— *Уже додому йдете? До побачення.*

За хвилину пробігає повз неї у зворотному напрямку і, ніби виправдовуючись, що надто часто натрапляє їй на очі, кидає:

— *Никого нет. Там закрыто.*

Ці діти досить високо оцінюють рівень своєї мовної компетентності, хоча й визнають, що припускаються мовних помилок (об'єктивно вони демонструють високий та достатній рівень навчальних досягнень з мов — 9–11 балів). При цьому, відповідаючи на запитання про те, чи помиляються вони, говорячи *українською мовою*, обрали відповідь *так* — 1; *дуже рідко* — 7; *ніколи* — 2. Помилки, яких вони припускаються, здебільшого зумовлені їхньою двомовністю, пор.: *у якості приклада може слугувати; проявляла у відношенні до нього; жага досягти успіху; легче; гіден белетризації*. Подібні (зворотні) помилки трапляються і в російському мовленні дітей. Наприклад, у тексті, написаному від руки по-російськи, ужито написання *комп'ютер*.

Кількісно такі самі результати отримали на аналогічне запитання, яке стосувалося помилок у мовленні *російською*, хоча вибір відповідей залежно від мови в деякого з респондентів відрізнявся: один школяр упевненіше почувався в українській мові, інший — у російській. Прикметно, що помилки в мовленні інших помічають майже всі респонденти цієї групи — восьмеро з десятих: чотирьох такі помилки дратують, а четверо жартують з цього приводу.

Варто зазначити, що з опитаних цієї групи шестеро відвідують уроки російської мови, а четверо — не відвідують. З тих, хто відвідує, лише одна учениця зауважила, що це відповідає її власним бажанням: *бо хочу знати цю мову, адже для мене російська — мова родинного спілкування*. Інші обирали відповідь *бо такий урок є в розкладі занять або бо так хочуть мої батьки*.

Дев'ятеро з десятих опитаних, яких за типом мовної поведінки в школі об'єднали в цю групу, віддадуть колись своїх дітей до українськомовної школи; одна учениця обрала варіант *важко відповісти*. При цьому на запитання *Чи хотіли б Ви навчатися в школі з російською мовою навчання?* ствердну відповідь обрав один школяр; одна відповідь — *мені байдуже*.

Діти, які демонструють *добре адаптований комфортний тип* мовної поведінки, звертають увагу на мовлення вчителів, причому перемикання кодів сприймають позитивно 3 особи (*подобається, бо так мені простіше спілкуватися з учителями*); нейтрально — 2 особи (*мені це байдуже, я не звертаю жодної уваги на мову; бо я можу розмовляти двома мовами*); негативно — 5 осіб (*мені це не подобається, бо я весь час змушений перемикатися з мови на мову; бо я мушу підлаштовуватися під учителів*).

Відповіді на запитання про те, які наслідки має реальна двомовність школи, розподілено так:

це не має жодних наслідків — 3 особи;

наслідки позитивні, бо ми отримуємо досвід користування двома мовами, уживаними на території України, — 3 особи;

наслідки негативні, бо, перебуваючи у двомовному середовищі, ми не знаємо на високому рівні ні тієї, ні тієї мови — жодної відповіді;

наслідки негативні, бо мови під час паралельного використання слухуються, через що ми робимо більше помилок — 4 особи.

Як бачимо, мовці з такою мовною поведінкою обстоюють здебільшого нейтрально-позитивне ставлення до двомовності, хоча не рідкість — критична оцінка двомовного середовища в освіті. Привертає увагу неконфліктність мовної поведінки цього типу: лише один школяр згадав про мовні конфлікти в школі, пов'язані з перекручуванням його власного імені (за документами він *Поддубний Нікіта*, і саме на такому варіанті імені наполягає в усіх ситуаціях), хоча зауважує, що деформації мовного середовища можна цілком виправдати пострадянським статусом сучасної України, пор.: *Ми всі прекрасно розуміємо, що дуже багато вчителів росли в радянських родинах, тому таким учителям важко завжди говорити українською. Особисто для мене — немає значення, яку мову використовувати. Я вважаю, що знаю і російську, і українську мови на достатньому рівні*.

До поширених у київських школах типів мовної поведінки належить також *не цілком адаптований комфортний тип*, хоча кількість мовців, які його демонструють, істотно відрізняється в різних школах. Ця відмінність зумовлена типом школи (загальноосвітня чи гімназія або ліцей), її престижем (школи в центрі столиці намагаються надавати своїм вихованцям якісну освіту, тож і вимоги до учнів у таких школах вищі, ніж у тих, які не дбають про високі місця в рейтингах столичних навчальних закладів), розташуванням тощо. У школі, що правила нам за дослідний майданчик, 3-поміж старшокласників обрали як моделі цього типу двох учнів.

Обидва з опитуваних назвали мовою спілкування для більшості з перелічених в анкеті ситуацій російську. Один школяр користується українською лише на уроках, а інший — ще й на перервах з учителями (варто зауважити, що цей хлопчик етнічно — напівросіянин-напівтурок, до України приїхав з матір'ю, а українську мову почав вивчати, опинившись у 5-ому класі в українській школі; тож у ситуаціях родинного спіл-

кування він вказав ще й турецьку мову, тобто фактично він є тримовним). Обидва опитаних здебільшого російською мовою шукають інформацію в Інтернеті, переглядають кінофільми, а для роботи з навчальною літературою віддають перевагу українській. Один зі школярів оцінив свою здатність до перемикання кодів як *дуже часто*, не вказавши, з якої мови на яку та в яких ситуаціях відбуваються ці перемикання. Інший зауважив, що переходить з російської на українську *тільки в школі з учителями*. Про навчання в українськомовній школі і один, і другий висловилися так: *мені це байдуже, бо для мене немає значення, якою мовою говорити*. Проте один написав, що колись віддасть своїх дітей до української школи, інший — той, що з російсько-турецьким корінням, — обрав відповідь *важко відповісти*. Один з них оцінив мовне середовище у своїй школі як таке, у якому українська і російська мови використовуються приблизно навіпіл — кожна у своїй ситуації: українська на уроках, російська на перервах. Інший вважає, що в школі переважає українська мова, лише зрідка трапляються ситуації, коли хтось користується російською мовою. Прикметно, що обидва, об'єктивно демонструючи близький до середнього рівень навчальних досягнень з української мови (7 — інколи 6 і навіть 5 балів), досить високо оцінюють свою мовну компетентність: на запитання про мовні помилки у власному мовленні вони обрали варіант *дуже рідко* для української мови та *ніколи* для російської (причому ні той, ні інший не відвідують уроки російської). Про характер їхніх помилок свідчать такі приклади (з писемного мовлення): *логічно розсуджати; греки при осаді міста; нересувна конструкція у виді коня; кінь був пустий усередині*. Труднощі в таких дітей можуть викликати найпростіші українські слова, пор.: *Рис-са пишеться з двома «с»? Як можна на українській перекласти слово «вор»?* (уточнювальні запитання під час письмової роботи).

Обидва учні з цим типом мовної поведінки не звертають уваги на мовні помилки однокласників, зазначивши, що їм *байдуже, як говорять люди*. Так само обидва не звертають уваги на перемикання кодів у мовленні вчителів з тим самим поясненням — *байдуже, я не звертаю жодної уваги на мову*. З байдужістю поставилися обидва до запитання про можливість навчатися в школі з російською мовою викладання.

Обидва зрідка, за їхньою власною оцінкою, починають відповідати на уроках російською мовою (за спостереженням такі ситуації в обидвох трапляються часто — по кілька разів на день), зрідка помічають вони такі перемикання і в однокласників. За їхньою оцінкою, вчителі ніяк не реагують на такі порушення мовного режиму, продовжуючи урок, ніби нічого й не сталося. Щоправда, один все-таки помічав, що *дехто з учителів робить зауваження про дотримання мовного режиму*. Ні в одного, ні в другого не траплялося мовних конфліктів у школі; ні той, ні той не бажали б щось змінити в мовному середовищі школи. Реальна двомовність, на думку одного, — не має жодних наслідків; інший ці наслідки оцінює як позитивні, бо отримує досвід

користування двома мовами, уживаними на території України. Один з учнів висловився з приводу своїх мовних прав, пор.: *На мою думку, людина має право говорити на тій мові, на якій їй зручно. Нав'язувати мови — це злочин проти людини.*

Як бачимо, попри істотні розбіжності індивідуальних соціально-психічних характеристик, і ці діти, опинившись в умовах української школи, демонструють типологічно подібну мовну поведінку, що свідчить про прийнятність обраної методики.

Отже, мовне середовище навчальних загальноосвітніх закладів, яке в Києві є двомовним, істотно впливає на мовну поведінку підлітків, загалом поглиблюючи їхню індивідуальну двомовність. Якщо для російськомовних дітей цей факт можна оцінювати як позитивний (саме так, за соціологічними дослідженнями, його оцінює більшість українських школярів та їхніх батьків), то для українськомовних він швидше негативний, оскільки свідчить, що сфера освіти, як і за радянських часів, є середовищем для латентних асиміляційних процесів, за яких національно-російська двомовність стає перехідним етапом до російської одномовності. Н. Шумарова писала про це щодо Києва 90-их років минулого століття, пор.: «Анкетування показало, що навіть українськомовні з дитинства українці в процесі соціалізації змінюють характер мовної комунікації як у сфері активного, так і пасивного спілкування. Явище це давно відоме, і саме на його припинення і зміну мають бути спрямовані конкретні заходи національно-мовного реформування» [17: 102]. Утім, рекомендації лишаються актуальними і для сьогодення. Формальне дотримання українськомовного статусу шкіл не просто перешкоджає формуванню навичок користування українською мовою в усіх комунікативних сферах та набуттю мовної стійкості, ставлячи під сумнів можливість реалізації задекларованої в освітніх директивах мети — сформувати національно свідому, духовно багату мовну особистість, а свідчить про подвійні стандарти суспільної моралі — одні для звітності, інші — для реального життя, про «несправжність» декларацій, про їхню формальність, отже, й необов'язковість. У зв'язку з цим доречно згадати про так званий прихований навчальний план, саме за допомогою якого, переконані соціологи, і відбувається засвоєння цінностей, норм і звичок [5: 486].

Аналіз типів мовної поведінки школярів має проєкцію на проблеми в системі власне мовної освіти, яка і досі не враховує реальної двомовності українських учнів. Фактично, говорити про свідомий вибір певних поведінкових моделей українських школярів не доводиться, це, як уже зауважували, швидше стихійне пристосування до мовного середовища школи.

1. *Бацевич Ф.С.* Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с.
2. *Беликов В.И., Крысин Л.П.* Социолінгвістика. — М.: Издательский центр РГГУ, 2001. — 439 с.

3. Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2002. — 22 с.
4. Вахтин Н.Б., Головкин Е.В. Социолінгвістика и социология языка. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2004. — 336 с.
5. Гіденс, Ентоні. Соціологія. — К.: Основи, 1999. — 726 с.
6. Данилевська О. Мовні права учнів у сучасній українській школі // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві (Збірник наукових праць). — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 376 с.
7. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. — С. 196 — 233.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. — М.: Гнозис, 2004. — 390 с.
9. Крысин Л.П. Кодовые переключения как компонент речевого поведения человека // Речевое общение: специализированный вестник. — Выпуск 3 (11). — Красноярск, 2000. — С. 61—64.
10. Мамаева С. В. Своєобразие речевой субкультуры школьника-подростка (на материале молодежного сленга) // Вестник КГУ. — 2006. — Выпуск 6. — С 274—277.
11. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. — К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — 243 с.
12. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у проекції педагогічного дискурсу // Дивослово. — 2006. — № 7. — С. 2—4.
13. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. — М.: Лабиринт, 2004. — 320 с.
14. Селігей П.О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 118 с.
15. Труб В. Типи мовної компетенції суржикомовця в ситуації українсько-російської двомовності // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. — К.: вид-во Пульсари, 2007. — С. 31—120.
16. Чеботникова Т.А. Речевое поведение как один из способов актуализации личности // Вестник Челябинского государственного университета. — 2011. — №28. — С. 138—143.
17. Шумарова Н.П. Мовна поведінка як форма вираження ціннісних орієнтацій // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — С. 100—106.
18. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. — К., 2000. — 284 с.
19. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития. — СПб.: Питер, 2003. — 976 с.

Стаття надійшла 12.03.2013

Oksana Danylevska

Київ

TYPES OF LINGUAL BEHAVIOR OF KYIV SCHOOLCHILDREN

The article discusses the results of a sociolinguistic research based on “ideal types” method suggesting the typological models of the Ukrainian teenagers school time lingual behavior. It is argued that diglossic environment in school stimulates the deepening of individual bilingualisms of both Ukrainian speaking and Russian speaking children. Their lingual behavior is a display of their elemental adaptation to the language situation in school as a consequence of the diffuse language environment in the educational establishments and the lack of control and purposeful influence on part of the school management.

Key words: sociolinguistics, language situation in education, diglossic bilingualisms, lingual behavior schoolchildren, codeswitching.

УДК 811.161.2'42 – 31.09 І. Франко

Оксана Новоставська

м. Львів

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ (СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ) У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА

Статтю присвячено проблемі парадигматичних відношень, а саме синонімії та антонімії у філософській термінології І. Франка.

Ключові слова: філософський термін, терміносистема, синонімія, антонімія.

Парадигматичні відношення пов'язують мовні одиниці на основі спільності/відмінності за формою чи значенням або за тим і тим одночасно. На цьому ґрунті одиниці мови об'єднуються у групи, розряди, класи, категорії. Парадигматичними відношеннями пов'язані мовні одиниці в межах того угруповання, з якого мовна одиниця відбирається для її використання в мовленні [7: 458].

Одним із основних видів системних відношень у лексиці є парадигматичні відношення (полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, паронімія, гіперогіпонімія) — структурно-сміслові взаємозв'язки між словами і нерозкладними (фразеологічно чи термінологічно) словосполученнями та їх організація за семантичними полями. Тобто лексеми перебувають між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми.

Найбільшим таким об'єднанням є лексико-семантичне поле, тобто сукупність лексем, об'єднаних спільністю змісту, а оскільки термін — це теж слово і природно сформовані терміносистеми не поривають своїх зв'язків із загальноживаною лексикою, то парадигма-

тичні зв'язки в аналізованій терміносистемі будемо розглядати «за принципом семантичного поля, яке об'єднує лексеми за загальною ядерною домінувальною інтегральною ознакою» [10: 179].

Між загальноновживаною мовою та терміносистемами наук немає суттєвих обмежень щодо синонімії та антонімії. Це свідчить про те, що межі між загальнонародною мовою та терміносистемами наук лабільні [15: 6].

Проаналізуємо особливості прояву названих типів парадигматичних відношень у філософсько-категорійній терміносистемі у творах І.Я. Франка.

Синонімія — відношення між лексичними одиницями з однаковим чи близьким значенням, але відмінним планом вираження — довгий час вважалася дезорганізаційним феноменом у термінології, бо нібито, як і полісемія та омонімія, руйнує однозначність, точність, чіткість і визначеність спеціальних найменувань. Виносилися пропозиції ліквідувати у процесі кодифікації терміносистем «зайві» терміни, залишаючи лише домінантні одиниці з синонімічних рядів. У працях В.П. Даниленко [див.: 3; 4] була запропонована полярна позиція: синонімія в термінології — органічний вияв іманентних закономірностей розвитку лексики, відображення прагнення до збагачення і водночас до уточнення мовних знаків поняттєво узагальненої реальності.

Незважаючи на те, що окремі дослідники кваліфікують синонімію у межах терміносистем як негативне явище, вона реально існує і уникнути її неможливо, оскільки її наявність спричинена об'єктивними детермінантами. «Поява синонімії у термінології зумовлена лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. До них належать: 1) постійний розвиток наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 2) неуніфікованість деяких термінологічних систем; 3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими; 4) паралельне вживання запозиченого і автохтонного термінів; 5) надання переваги коротким формам, зручним для спілкування та ведення документації, що породжує синонімію різних структурних рівнів» [10: 186].

Аналогічними чинниками зумовлені синонімічні відношення філософських термінів на позначення категорій у працях І.Я. Франка. «Нерозвиненість української філософської термінології, її неусталеність, — зауважує Д.П. Кирик, — заставляли Франка наполегливо шукати необхідних термінів для позначення відповідних філософських понять. Про це свідчать і паралельне вживання цілого ряду термінів, і неодноразові хитання І. Я.Франка у їх виборі» [6: 217].

Сучасний дослідник мови наукових творів І.Я. Франка Євген Регушевський небезпідставно стверджує, що письменник надавав перевагу інтернаціональним термінам, нетермінам-калькам, що популяризували інші автори, які часто вживав паралельно із термінами, утвореними на національному ґрунті [12: 28]. Як приклад уживання в працях І.Я. Франка термінів-дублетів дослідник наводить *двоїстість/дуалізм* та *єдність/*

монізм. Ці терміни у науковій мові кінця ХІХ ст. вживалися як абсолютні синоніми. І. Я. Франко розумів нерівноцінність українських відповідників *двоїстість* та *єдність*. «Термін «двоїстість» хоча і не кращий від терміна «дуалізм», але влучніший (семантично більш конкретизований), ніж термін «єдність» [12: 29]. Це, як вважає Є.С. Регушевський, «відчував І.Я. Франко, бо він ніколи не вживав термін «двоїстість» з інтернаціональним дублетом, а користувався ним як рівноцінним синонімом», натомість, вживаючи лексему *єдність*, І.Я. Франко розуміє «незручність» (полісемантичність) цього терміна і «кожного разу подає у дужках інтернаціональний відповідник» [12: 28].

Погоджуємося з думкою Є.С. Регушевського, що терміни-кальки І.Я. Франко використовував лише з редакційних причин [Там само]. Власне, наявність синонімічних рядів паралельно вживаних термінів, з-поміж яких інколи дуже важко виокремити стрижневий (один із висновків того, що синонімія термінів — абсолютна) — намагання Франка відшукати найадекватніший поняттю і функціональний у мові термін. Однією з причин цього намагання є також стилістична проблема уникнення тавтології. Замість багаторазового повторення одного й того самого терміна в тексті учений добирає різні терміни на позначення єдиного поняття.

Українська філософська терміносистема на будь-якому синхронному зрізі — це єдність стійких і змінних одиниць. Стійкість термінології забезпечує збереження і передавання досвіду та досягнень у цій сфері від попередніх поколінь, а змінність — фіксацію нових явищ, вираження нових думок. Отже, синонімія в термінології наявна на всіх етапах її розвитку. Поки розвивається наука, доти розвивається її термінологія й доти існують у терміносистемі такі парадигматичні відношення як синонімія, полісемія та ін.

У реєстрі філософських термінів, уживаних у творах І.Я. Франка, виявлено майже три десятки синонімічних рядів (не враховуючи фонетичних і словотвірних варіантів) з кількістю членів від 2 до 4. Наприклад: *боротьба* — *змагання*; *контраст* — *антагонізм* — *противенство*; *розвиток* — *розвій* — *поступ* — *еволюція* тощо.

Серед них можна виділити такі основні типи синонімії:

1) іншомовний термін — український термін або калька — слово, запозичене з інших мов шляхом буквального перекладу [див.: 14: 589]: *диференціація* — *різницювання*; *дегенерація* — *вироджування*; *дуалізм* — *двоїстість*; *монізм* — *єдність*; *антагонізм* — *противенство*; *мистецтво* — *штука*; *інтеграція* — *сила центротяжна*.

Інколи запозичений термін у працях І.Я. Франка має кілька національних відповідників, наприклад: *регрес* — *цофнення* — *поступ назад* — *назадництво*; *еволюція* — *поступ*, *розвиток*, *розвій*; *диференціація* — *різницювання* — *сила центробіжна* — *розділ* тощо;

2) синонімія власне українських термінів: *порядок* — *лад*; *занепад* — *завмирання* — *упадок*; *зникнення* — *щезання*; *існування* — *єсткування*; *боротьба* — *змагання*; *межа* — *границя*; *ціль* — *мета* та ін.

Д.П. Кирик, досліджуючи філософську термінологію перекладів І.Я. Франка, зауважив, що рівнозначними в науковому мовленні Каменяра виступають терміни *істота*, *суть* і *сутність*, оскільки сучасний філософський термін *сутність* послідовно почав уживатися лише у кінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. [6: 209], в авторських філософських працях І.Я. Франка пізнішого періоду ми нерідко фіксуємо і сучасний термін *сутність*, і застарілі терміни *істота*, *суть* і *сутність* у значенні «внутрішня, глибинна основа речей та явищ світу, їх найбільш стала складова (будова, механізм та спосіб функціонування, призначення)» [11: 161]. У «літературі з логіки вживається тільки термін *істотна ознака* і ніколи не вживається *суттєва ознака*. Вживання цього терміна закріплене традицією і йде від часів, коли термін *істота* вживався ще в значенні *сутність*» [6: 209–210].

Філософські терміни-синоніми, вживані І.Я. Франком, поділяємо на повні (абсолютні), часткові (парціальні) та відносні (релятивні).

Повні (абсолютні) синоніми, які мають ідентичне значення є взаємозамінними, наприклад: *вироджування* — *дегенерація*; *еволюція* — *розвиток*; *двоїстість* — *дуалізм*; *зникнення* — *щезання*; *існування* — *єствування*; *рух* — *движене*; *ум* — *розум*. Найчастіше І.Я. Франко вживає повні синоніми (як правило, інтернаціоналізм — термін-калька) в межах одного абзацу або й речення, подаючи запозичений термін паралельно з національним відповідником (у дужках) або навпаки, наприклад: «**Еволюція (розвиток)**, виходячи від первісної дикості чоловіка, містить в собі поступ яко головний і **вироджування (дегенерацію)** яко побічний, підрядний складник» [15 XLV: 81]. Інколи у різних працях на позначення одного й того самого поняття І.Я. Франко використовує різні терміни. Наприклад, у розвідці «Що таке поступ?» письменник послідовно вживає термін *боротьба за єствування*: *Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє життя, доки можна і якнайліпше можна, але надто лишати по собі якнайчисленніше і якнайсильніше потомство, приспособлене до дальшої **боротьби за єствування***» [15 XLV: 328], а у філософському трактаті «Програма галицьких соціалістів» використовує терміни-словосполучення *боротьба за існування*: *Се дарвінівська **боротьба за існування**, з природи перенесена з далеко більшим завзяттям до суспільності*» [15 XLV: 489] тощо.

Часткові (парціальні) синоніми — це такі терміни, що збігаються частково своїми значеннями, перебуваючи у співвідношенні частини і цілого, абстрактного, конкретного в різних комбінаціях, але всі вони служать для пояснення чогось однопланового і однотипного на основі філософської аналітики та прагматики мислення, напр.: *анархія* — *лібералізм*; *причина* — *основа*; *змагання* — *боротьба*; *фаза* — *часть*; *вічне* — *безсмертне* тощо.

За парціальної синонімії у термінології активізується одне із значень загальноновживаного слова, і тому синонімічними терміни є лише частково, у одному зі значень багатозначної лексики, наприклад, у таких

контекстах з наукового мовлення І.Я. Франка: *Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас*» [15 XLV: 431]; «Царі, що голосно проклинали всякі революційні принципи і до остатку придушували революційні змагання, робили се іменно тим знарядом, котрий витворила революція — постійними, з цілого народу набраними військами» [15 XLV: 177] та *Супроти руських освітніх товариств виступили до боротьби поляки*» [15 XLV: 192]; «Очевидна річ, що при таких шансах **боротьба** виходить нерівна — нам на шкоду» [15 XLV: 204] у синонімічні зв'язки вступають терміноодиниці *боротьба* і *змагання*, бо одне із лексичних значень загальноживаного слова *змагання* є «сутичка, боротьба двох протилежних або ворожих сил». За цим же принципом синонімами у науковому мовленні І.Я. Франка стають філософські терміни *анархія* — *лібералізм*; *причина* — *основа* тощо, наприклад: «Проте та кооперація не є зорганізованою, і у виробництві панує **анархія**» [15 XLV: 452]; «Певна річ, російський **лібералізм** виявляє вже тепер і виявить по своїм запануванні інші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками» [15 XLV: 403]; «Адже ж тут не може бути ніякого сумніву, що **причину** до недовір'я і до реакцій давали самодержавному чиновникові не лише конспірації та замаху, що були безпосереднім впливом його власних безмежних злодійств і злочинів» [15 XLV: 364]; «Коли перша **основа** релігійності, віра, поставлена в народній душі на хибній основі, коли се не є віра в одного найвищого бога, а в двох, з котрих один, добрий, нібито й називається всемогучим, а проте від віків не може собі дати ради з другим, злим, хитрим, зрадливим та спокусливим і мусять віки вічності боротися з ним,— то як може виглядати релігійність в душі такого чоловіка?» [15 XLV: 269]

Деякі дослідники розглядають як синоніми фонеморфологічні варіанти термінів, наприклад: *метод* — *метода*, *абстракт* — *абстракція* тощо. Приєднуємося до думки Л.В. Туровської, яка вважає, що отожднювати синоніми і варіанти у термінології не варто, бо «синоніми <...> мають різну субстанцію: вони генетично неоднорідні, не тотожні одиниці з неоднаковою словотвірною структурою і складом словотвірних морфем. Варіанти слова, навпаки, мають єдину генетичну субстанцію, їх неформальні розбіжності не виходять за межі фонетичних та інших змін всередині певного слова» [13: 261].

На загал, явища синонімії усіх типів характеризують філософську термінологію, використовувану І.Я. Франком як ще не уніфіковану і не вповні усталену, а пошукову — термінологію в процесі її становлення. Та, напевно, абсолютно стабілізованої й уніфікованої системи термінів, яка б не розвивалася з часом, принципово не може бути. Адже розвиток наукової мови нерозривно пов'язаний з невинним розвитком науки і суспільства.

Антонімія — відношення семантичної протилежності — є основним структуротворчим важелем (елементом) у терміносистемах різних

типів, також і в терміносистемі категорійного апарату філософських праць І.Я. Франка. Це пояснюється тим, що, за влучним висловом відомого французького лінгвіста Ш. Баллі, «в нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів завжди так чи інакше зумовлює уявлення про інше» [2: 139]. Амбівалентна діалектика протилежних понять, які функціонують парами, обов'язково відбивається в існуванні антонімічних термінів, що їх позначають.

На думку Т. В. Михайлової, антонімічними в термінології слід вважати відношення двох значень, виражених різними термінами, які передають істотні ознаки несумісних протилежних або суперечних видів понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень замінюють одна одну або одна виключає іншу [8: 295]. У термінології антонімія допомагає позначити крайні точки термінологічного поля, використати логічні можливості термінологічної системи. Антоніми уточнюють характер поняття, підсилюють системність термінології, надаючи їй різноманітного характеру, сприяють вираженню однозначності і точності [5: 144].

Услід за Л. А. Новіковим [див.: 9: 236], який подав структурну класифікацію антонімів, та сучасними українськими термінознавцями [див.: 5: 144; 17: 139], у системі філософських термінів, використаних І.Я. Франком, виділяємо різнокореневі (лексичні) та однокореневі (словотвірні) антонімічні назви:

1) лексичні антоніми: *рух* — *спокій*; *повстання* — *гинення*; *початок* — *кінець*; *прогрес* — *регрес*; *монізм* — *дуалізм*; *поступ назад* — *поступ вперед*; *старий* — *новий*; *аналіз* — *синтез* тощо.

2) словотвірні: *гармонія* — *дисгармонія*; *дедукція* — *індукція*; *лад* — *безлад*, *нелад*; *можливе* — *неможливе*; *можливість* — *неможливість*; *рівність* — *нерівність* тощо.

3) засвідчені також пари слів, антонімічні лише у контексті філософського протиставлення: *предмет* — *процес*; *матерія* — *ідеал*; *матеріалізм* — *ідеалізм*; *верхня свідомість* — *нижня свідомість*; *смерть* — *вічність*; *тіло* — *дух*; *факт* — *сонна візія*, *причина* — *наслідок* тощо.

Кожна пара, засвідчених лексичних антонімів протиставляється за одним із семантичних компонентів: якісні властивості, характеристики: *рух* — *спокій*, *старий* — *новий*; час: *початок* — *кінець*; кількісні показники та характеристики: *монізм* — *дуалізм*; напрямок: *прогрес* — *регрес*, *поступ назад* — *поступ вперед*; спосіб дії: *аналіз* — *синтез*; результат дії: *повстання* — *гинення* тощо.

Серед словотвірних антонімів, засвідчених у працях І.Я. Франка найбільше тих, що творяться за допомогою приєднання до твірних слів власне українських або іншомовних префіксів: **без-** — «вилучення певних властивостей, ознак»: *лад* — *безлад*; **не-** — «заперечення або вказівка на відсутність ознаки»: *лад* — *нелад*, *можливе* — *неможливе*, *можливість* — *неможливість*, *рівність* — *нерівність*; **дис-** «заперечення»: *гармонія* — *дисгармонія*.

Науці властивий бінарний принцип опису фактів, явищ — принцип, який ґрунтується на твердженні, що в більшості своїй явища протиставляються по два, виходячи з наявності чи відсутності однієї й тієї самої ознаки або максимального чи мінімального її прояву [9: 236]. Відповідно всі термінологічні пари антонімів виражають контрарні (протилежні) або комплементарні (взаємопов'язані) відношення в межах терміносистеми. Контрарні антоніми, крім двох обов'язкових полярних членів, передбачають існування між ними середнього члена — мезоніма [1: 12].

Серед контрарних антонімів у терміносистемі І.Я. Франка можна виокремити пару *старе* — *нове*, мезонімом до якої виступає термін *сучасне*.

Але більшість антонімів філософської мовної парадигми І.Я. Франка все ж виражають комплементарні відношення. «Сема протилежності у таких термінах виражає межу якості для родового поняття в його видових варіантах» [5: 144], наприклад: *гармонія* — *дисгармонія*; *дедукція* — *індукція*; *початок* — *кінець*; *прогрес* — *регрес*; *матерія* — *ідеал*; *верхня свідомість* — *нижня свідомість* тощо. Ознака градуальності значень у антонімах такого типу повністю відсутня.

Отже, усі способи вираження протилежних понять у філософській терміносистемі І. Я. Франка є продуктивними: і лексична, і словотвірна антонімія, і контекстуальна антонімія в рамках філософського мислення.

Дослідження контрастивних відношень у філософській термінології, засвідченій у творах І. Я. Франка, дає підстави зробити висновки, що антонімічні відношення в ній мають модельований характер вираження. У протилежних відношеннях перебувають одиниці однакових структурних рівнів (наприклад, терміни-однослови (*гармонія* — *дисгармонія*) чи терміни-словосполучення (*верхня свідомість* — *нижня свідомість*), національні (*поступ вперед* — *поступ назад*) чи інтернаціональні терміни (*прогрес* — *регрес*) тощо.

Загальна кількість антонімічних пар термінологічно-категорійного значення досягає понад два десятки. Це є свідченням того, що саме відношення протилежності значною мірою становлять логіко-концептуальний і лексико-семантичний каркас аналізованої терміносистеми. У такій антонімічності наукової мови виявилася антонімічність наукового мислення І.Я. Франка — діалектика, який умів убачати в єдності — суперечність і в суперечності — єдність.

Осмислення антонімії у термінологічній сфері як одного із регулярних принципів називання понять із протилежним змістом дає змогу точніше визначити місце терміна в конкретній терміносистемі в його взаємозалежностях від інших її компонентів.

1. Андреев Н.Д. Антонимия и мезонимия/ Н.Д. Андреев // Питання словотвору східнослов'янських мов : Матер. міжвуз. респуб. наук. конф. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 12–14.
2. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли. — М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1961. — 394 с.

3. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В.П. Даниленко // Исследование по русской терминологии. — М. : Наука, 1971. — С. 7–67.
4. Даниленко В. Русская терминология : опыт лингвистического описания / Валерия Даниленко. — М. : Наука, 1977. — 248 с.
5. Дорошенко С. Антонімія в термінології нафтогазової промисловості / С. Дорошенко // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 143–147.
6. Кирик Д.П. Філософська термінологія двох перекладів Івана Франка / Д.П. Кирик // Питання слов'янського мовознавства. — № 7–8. — Львів : Видавництво ЛДУ, 1963. — С. 209–217.
7. Кочерган М.П. Парадигматика //Українська мова. Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 820 с.
8. Михайлова Т.В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та об'єкт лексикографії / Т.В. Михайлова // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук., праць. / відп. ред. Л. Симоненко. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 295–299.
9. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке / Л.А.Новиков. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 290 с.
10. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. — Львів, 1994. — 216 с.
11. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко. — Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. — 264 с.
12. Регушевський Є.С. Нариси про мову наукових праць І.Я. Франка / Є. Регушевський. — Сімферополь : Таврія, 2006. — 194 с.
13. Туровська Л.В. Особливості мовної норми у термінології / Л. Туровська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. / відп. ред. Л. О. Симоненко. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 261–265.
14. Турчин В.В. Лінгвопрагматичні аспекти німецького філософського терміна : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Турчин Володимир Васильович. — К., 2001. — 20 с.
15. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 820 с.
16. Франко І.Я. Зібрання творів : У 50 т. / І.Я. Франко. — К. : Наук. думка, 1976–1986.
17. Шевченко М. Антонімія в організації лексико-семантичних відношень терміносистеми цивільного права / М. Шевченко // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2005. — Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — С. 137–141.

Стаття надійшла 22.01.2013

Oksana Novostavska

Lviv

PARADIGMATICAL RELATIONS (SYNONYMY AND ANTONYMY) IN THE IVAN FRANKO'S SYSTEM OF PHILOSOPHICAL TERMS

The article traces the synonymy and antonymy in the Ivan Franko's system of philosophical terms.

Key words: the philosophical term, system of terms, synonymy, antonymy.

УДК 81'276.6:811.161.2

Тетяна Стасюк
м. Дніпропетровськ

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА ТЕРМІНА

У статті проаналізовано мовно-комунікативні параметри терміна та лінгвосоціальну його природу; подано моделі мовного кодування спеціальної інформації та схеми передавання термінологічної інформації у професійному мовленні.

Ключові слова: *термін, професійна комунікація, термінологічна інформація, лінгвосоціальний, комунікативний.*

Розвиток нового напрямку дослідження термінів, який у зарубіжній лінгвістиці отримав назву *соціокогнітивне термінознавство*, спонукає переглянути основні положення українського термінознавства, саму природу терміна, його властивості й характеристики, особливості його функціонування у сучасному науковому та фаховому дискурсі. У зв'язку з цим важливими видаються проблеми вивчення мовно-комунікативних параметрів терміна, його лінгвосоціальної природи, моделювання мовного кодування інформації та передавання термінологічної інформації у професійному мовленні. Саме такий аспект вивчення терміна дозволить розкрити справжню його природу та різні форми мовної репрезентації спеціальних знань, акумульованих у ньому.

Метою нашої розвідки є дослідження соціально-комунікативної природи терміна, виявлення механізмів, які кодують, зберігають, транслюють і декодують спеціальну інформацію, що її фахівці концептуалізують і вербалізують у терміні.

© СТАСЮК, 2013

Об'єктом дослідження стали соціологічний та комунікативний компоненти ментально-мовної структури терміна, виділення яких дозволяє вивчати природу терміна в науковому та фаховому дискурсах, де реалізовані комунікативні моделі кодування, збереження, передавання та інтерпретації термінологічної інформації.

У цьому аспекті частково працювали не лише західні дослідники комунікації, зокрема Р. Росс, У. Шрамм, теоретики соціологічного та когнітивного термінознавства — французькі лінгвісти П. Оже, С. Баларін, Ф. Годен, бразильські термінологи В. Араужо, М. Бастаріка, Є. Фаулстіш, британський дослідник Дж. Сейджер, австрійські лінгвісти Дж. Майкін, П. Вайсенхофер, фінські учені І. Гамб'єр, Т. Пікала, канадський лінгвіст Дж. Морайа, іспанські дослідники П. Фабер, М.Т. Кабре, бельгійська дослідниця Р. Теммерман. Лінгвісти підкреслюють, що соціокогнітивне термінознавство досліджує термін у соціальному контексті, терміновживання у професійній практиці, тобто в дискурсі, а також особливості фахового мислення людей. Західні термінознавці окреслюють коло завдань та проблематику нового напрямку, обґрунтовують необхідність вивчення соціальної орієнтованості термінології.

Російські лінгвісти приділяють увагу різним аспектам дослідження терміна в комунікації, залучивши методи когнітивної лінгвістики, зокрема когнітивної семантики, соціолінгвістики, зокрема соціотермінознавства, й теорії комунікації. Вони вивчають проблему функціонування терміна в соціальному контексті з урахуванням ментальних процесів людської свідомості. Це, зокрема, праці О.Й. Голованової, С.Л. Мішланової, Л.Ю. Зубової, В.Ф. Новодранової, І.П. Масаліної, М.Б. Казачкової, Ю.А. Гришенкової, І.П. Івановської, Л.В. Молчкової, М.С. Саломатіної та ін.

Українські науковці також звертаються до вивчення антропоцентричних характеристик терміна, цікавляться проблемами функціонування терміноодиниць у фаховому дискурсі, механізмами термінотворення та терміновживання в професійному спілкуванні. Актуальними дослідженнями у цьому напрямі можна назвати праці таких мовознавців, як О.О. Селіванова, А.Д. Олійник, О.О. Олійник, С.М. Подолкова, С.В. Постриган, В.Я. Юкало, А. Д'яков, Т.Р. Кияк, З. Куделько, В.Л. Іващенко та ін.

Узагальнюючи досвід зарубіжних, російських та українських термінознавців, спробуємо змодельовати процес фахової комунікації на мікролінгвістичному рівні з урахуванням соціологічних, когнітивних, комунікативних чинників термінотворення й терміновживання. Дотримуючи такого ракурсу дослідження, викладемо наші міркування щодо можливості розгляду терміна як соціально-комунікативної одиниці фахового дискурсу.

Одним із основних способів вираження або «запису» спеціального поняття є терміни, які створюють фахівці для можливості спілкування в процесі своєї діяльності. Специфіка терміна полягає насамперед у

його особливому призначенні — називати спеціальні поняття, необхідні для професійної комунікації. Оскільки комунікація відбувається у середовищі професійної спільноти, то актуальним видається виявлення власне *соціологем*, *когнітем* та *комунікатем* як компонентів ментально-змістової структури спеціальних понять, позначених відповідними термінами. Визначення цих термінів знаходимо в «Матеріалах до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики» (2006) В.Л. Іващенко: *соціологема* «елементарний смисл, що інтеріоризує соціально значущий досвід як суспільне знання, зумовлене факторами усвідомлення, визнання та цінування ідентичності вищого порядку — соціалізації, тобто є осмисленою інформацією про визнання кожним індивідом своєї належності до тієї чи іншої громади (соціальної групи) — відносно сталої сукупності людей, що мають спільні інтереси, цінності та норми поведінки, сформовані в межах історично визначеного соціокультурного континууму» [3: 18]; *когнітема* — «смисл, що його генерують усі когнітивні процеси, пов'язані з реалізацією тієї чи іншої когнітивної здатності — властивості говорити, вчитися та навчатися, вирішувати проблеми, міркувати, робити висновки, планувати дії, діяти інтенційно, запам'ятовувати, уявляти, рухатися за власним бажанням; інтеріоризація людського досвіду у вигляді знань та супутніх процесів пізнання» [3: 7]; *комунікатема* — «елементарний смисл, що генерується як вербальне (оперування інформацією в розумінні обміну ідеями, концепціями, словами тощо) і / або невербальне (взаємоперебіг відчуттів, настанов, елементів паралінгвістики і т. ін., тобто циркулювання продуктів культури в цілому) взаєморозуміння учасників комунікативної взаємодії, а також міжособистісне спілкування та мовна поведінка членів того чи іншого соціуму» [3: 8].

Комбінуючись у ментально-мовній структурі терміна, зазначені компоненти репрезентують соціально-комунікативний аспект наукового пізнання, його комунікативно-діалогічний вимір, прагнення людини поділитися своїм умінням і фаховим досвідом з іншими, передати власні професійні знання учням, студентам, групі фахівців-одномудців. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що основна функція терміна — якнайточніше концептуалізувати фрагмент наукової чи професійної картини світу, категоризувати різнопланові смисли, а основне завдання — забезпечувати ефективність фахової комунікації через фіксацію основних властивостей пізнаваних предметів або явищ та розкриття їх найістотніших ознак. Важливо при цьому враховувати, що характерною особливістю термінів, як вважає Г.О. Винокур, є те, що вони не існують самі по собі, а активізуються в мові залежно від усвідомлення їхньої необхідності [1: 144], а також той факт, що, на думку М.М. Володіної, сутність терміна переважно полягає в тому, що, «акумуляючи загальномовну й спеціальну інформацію, він стає одиницею мовного та професійно-наукового знання, а також одиницею фахової комунікації» [2: 54].

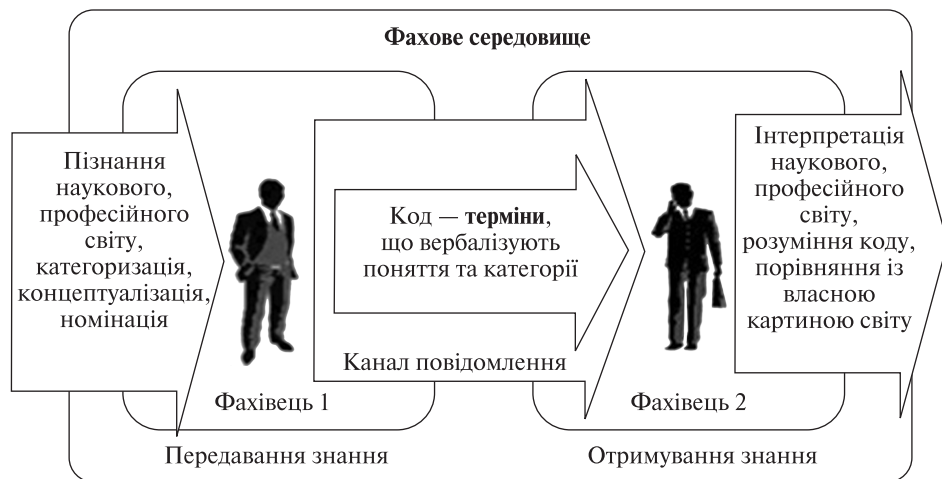

Рис. 1. Спрощена модель фахової комунікації

Як відомо, комунікація — це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами тощо) між двома або більше особами, який забезпечує їх взаєморозуміння [5: 21]. Ми можемо інтерпретувати професійну комунікацію (фахове спілкування) як використання особливих засобів мови і насамперед терміновживання. Його дослідження уможливорює визначення ролі та місця термінів у різноманітних комунікативних процесах, адже термінологія як окрема підсистема лексики літературної мови забезпечує здійснення найважливішої соціальної функції мови — передавання професійного знання [4]. Професійна комунікація передбачає інтенсивне вживання термінів і професійної лексики, тому доволі актуальним є дослідження терміна в дії, в реальних комунікативних ситуаціях. Сукупність термінів, а відповідно й понять, які позначено ними, формує базові знання з тієї чи іншої галузі або наукової дисципліни. Розуміння термінів, що називають поняття, є основою професійного спілкування, основним засобом взаєморозуміння між фахівцями.

Однією з найпростіших та поширених моделей комунікативного процесу є модель, запропонована теоретиком комунікацій Р. Россом [6: 211]. На рис. 1 представимо нашу інтерпретацію моделі Р. Росса в її кореляції з теорією соціокогнітивного термінознавства.

Для здійснення фахової комунікації необхідні, принаймні, 4 умови: 1) наявність щонайменше двох осіб: відправника повідомлення (носія фахової свідомості — комплексу когнітем, соціологем, комунікатем тощо), одержувача повідомлення (теж носія фахової свідомості, який має інший комплекс когнітем, соціологем, комунікатем тощо); 2) наявність повідомлення — фрагмента дискурсу, вербалізованого за допомогою терміна того чи іншого концепту; 3) наявність каналу — засобу, за допомогою якого передається інформація, яка може спотворюватися та модифікуватися; 4) наявність зворотного зв'язку, тобто процесу передавання повідомлення у зворотному напрямі.

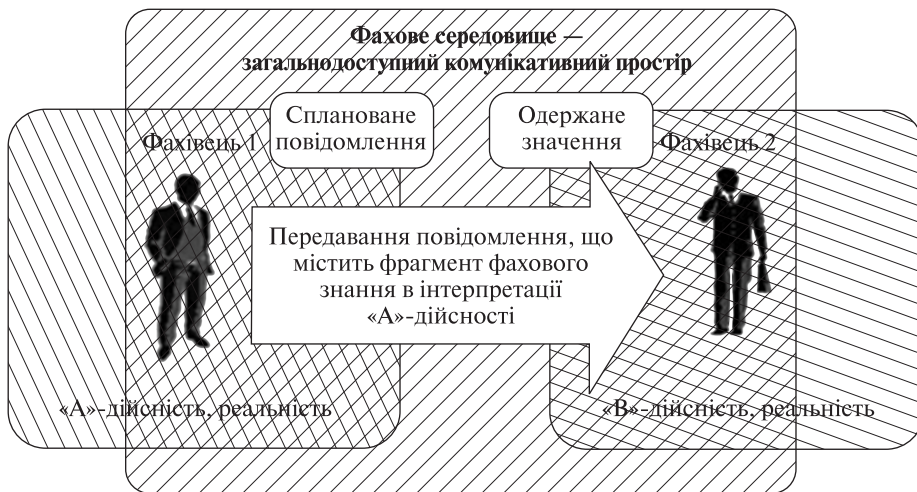

Рис. 2. Інтерпретація моделі У. Шрамма

За Л.Н. Федотовою [5] у процесі фахової комунікації вирізняють такі етапи: 1) формування концепції передавання вербалізованого фрагмента професійного знання (у нашому випадку таким фрагментом є спеціальне поняття, позначене терміном); 2) категоризація, класифікація, концептуалізація, номінація фрагмента знання та вибір каналу передавання; 3) передавання повідомлення — вербалізованого професійного знання через канал; 4) сприйняття, категоризація, класифікація та концептуалізація фрагмента знання відповідно до досвіду та світосприйняття реципієнта; 5) усвідомлення когнітем, соціологом, комунікатем та інших компонентів змісту відправника; 6) реакція — породження нових смислів.

У. Шрамм [7; 4] удосконалив цю модель, показавши, що відправник «А» починає отримувати зворотну реакцію до того, як одержувач «В» реагує на саме повідомлення і як обидва починають діяти. У. Шрамм зробив цінне спостереження, згідно з яким той, хто отримує повідомлення, може зрозуміти чи не зрозуміти його [7].

Фахівці 1 і 2 мають різну особисту реальність, власний світ, сформований досвідом, знаннями, сприйняттям світу, ідеями тощо. Вони помічають, розуміють та інтерпретують предмети, явища й події по-різному. Для того, щоб відбувався обмін інформацією, повинен існувати певний загальнодоступний простір. Люди, які спілкуються між собою, для найвдалішої комунікації повинні належати до однієї соціокультурної спільноти.

Уявімо, що відправник має вже сформульоване повідомлення, яке бажає передати одержувачу. Розглянемо це повідомлення у форматі наукового чи професійного концепту, який, на думку В.Л. Іващенко, є когнітивним образом фрагмента професійної дійсності, що формується в процесі фахової підготовки спеціаліста в тій чи іншій галузі наукової

діяльності як на основі його індивідуально-особистісного досвіду, так і об'єктивованого в наукових працях спеціального інваріантного знання, яким послуговуються фахівці певної галузі [3: 8]. Цей концепт-повідомлення є частиною реальності відправника. Коли «В» чує повідомлення, відправлене «А», то в його декодуванні він виходить із свого досвіду, знань, думок, ставлень. Отримувач може у своїй свідомості по-іншому категоризувати вхідну інформацію, доповнюючи її зміст своїми когнітемами, соціологемами та іншими ментальними компонентами. Таким чином, професійний концепт вже інтерпретовано в межах «В»-реальності.

Комунікативний і соціокогнітивний підходи у термінознавстві дозволяють впевнено говорити про комунікативну, соціологічну й когнітивну природу терміна на основі результатів вивчення функцій терміна, серед яких однією із основних є передавання спеціального знання, досвіду, інформації.

Комунікативна природа терміна проглядається на кожному з етапів фахового спілкування. Розглянемо детальніше зміст кожного з етапів процесу комунікації й проаналізуємо, яку роль виконує термін у цьому процесі.

1. На етапі формулювання професійного концепту відправник вирішує, яке саме знання про певний фрагмент дійсності він хоче інтерпретувати й передати у процесі комунікації. Адресант повідомлення визначається з метою і обставинами комунікації. Це і є той самий процес категоризації дійсності, за якої у свідомості фахівця із урахуванням мети, умов, уже наявної бази фахових знань, досвіду, відповідного ставлення тощо виформовується когнітивна модель того чи того спеціального поняття.

2. Вербалізація / номінація — процес кодування такої когнітивної моделі у повідомлення за допомогою терміна як матеріалізованого продукту категоризації дійсності у зрізі певної сфери знання чи фаху.

Результат кодування когнітивної моделі залежить від здібностей відправника повідомлення вербалізувати спеціальне знання, породжувати терміни й передавати їх зміст; виявляти особисте ставлення відправника до вербалізованого знання, що певною мірою залежить від ступеня обізнаності відправника із тим фрагментом спеціального знання, який позначено терміном, а також соціокультурного середовища, в якому перебуває відправник.

На цьому ж етапі важливо вибрати канал комунікації — засіб, за допомогою якого передаватиметься спеціальне знання у його відповідній формі.

3. Передавання повідомлення каналом комунікації — це доставлення повідомлення відвідправника до одержувача. На цьому етапі суттєвим є вплив перешкод («шумів»), де перешкоди — це все, що спотворює сутність або зміст повідомлення. Такі перешкоди практично завжди супроводжують професійне спілкування.

Однією з таких перешкод передавання терміна, а отже, й відповідного концепту, який за ним стоїть, є невідповідність сукупностей когнітем, соціологем, комунікатем адресанта й адресата повідомлення: неточність формулювання дефініцій спеціальних понять, високий ступінь їх абстрактності, приписування свідомістю відправника неприцільних термінопоняттю ознак, невисокий ступінь фахової обізнаності відправника або одержувача, різне фахове, соціокультурне середовище, в якому перебувають агенти комунікації, невдало вибраний канал комунікації, сумнівна форма терміна (наприклад, коли термін включає символічну частину, якої не розуміє одержувач повідомлення: *α-термінал*) тощо.

4. Декодування означає ментально-мовний переклад (трансформування) сприйнятого термінопоняття в ментальну категорію, рідну, природну і зрозумілу для свідомості одержувача.

Коли засіб вербалізації спеціального поняття (слово, фраза, символ, символ і слово), обраний відправником, має те саме значення й для одержувача повідомлення, останній зрозуміє, про що говорив відправник.

Надзвичайно вагомим тут є контекст, що спонукає сучасних термінознавців вивчати терміни у фаховій мові та реальному мовленні.

У живому фаховому спілкуванні та, власне, під час ознайомлення з науковою працею одержувач може розуміти сутність та зміст термінопоняття інакше, ніж відправник. Це може бути «приблизно таке ж розуміння», але з більшим-меншим ступенем узагальнення чи абстрагування, з більшим-меншим обсягом знання, «втіленого в терміні». До того ж важливо враховувати вплив перешкод (шумів). Усе це, зрештою, вимагає здійснення п'ятого етапу процесу комунікації.

5. Зворотній зв'язок — процес, в якому відправник і одержувач міняються місцями (одержувач повідомляє відправникові про те, як він зрозумів зміст повідомлення). Зворотній зв'язок — це індикатор того, чи правильно було інтерпретовано термін, чи приживеться термін (якщо це новотвір), чи буде він актуальним (якщо його просто вибрано з певного масиву).

Отже, розглядаючи питання соціально-комунікативної природи терміна, коли термін виявляє свою сутність як засіб формулювання, накопичення, зберігання й передавання спеціального знання в професійному соціумі, ми ще раз переконуємося в тому, що термін — це продукт когнітивної та мовотворчої здібності фахівця, яка має діяльнісний вектор. Носії мови послуговуються термінами й породжують їх з певними комунікативними намірами, де сприйняття терміна здійснюється як сприйняття одиниці, що транслює спеціальне знання.

1. *Винокур Г.О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. — 1938. — Т. V. — С. 3–56.
2. *Володина М.Н.* Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация: Дисс. ... докт. филол. наук.: 10.02.04 — германские языки. — М., 1998. — 345 с.

3. *Іващенко В.Л.* Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. пр. — К.: Ін-т української мови НАН України, 2006. — Вип. 14. — С. 148–162.
4. *Івановская И.П.* Терминологизация как функция языка и культуры: системно-языковые, социально-культурные и функционально-коммуникативные характеристики русско- и англоязычных терминов налогового права: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 — сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. — Пятигорск, 2009. — 22 с.
5. *Федотова Л.Н.* Социология массовой коммуникации: Учебник для ВУЗов. — Санкт-Петербург, 2004. — 400 с.
6. *Ross R.S.* Speech Communication: Fundamentals and Practice. — Prentice Hall. — 7th edition. — 1986. — 416 p.
7. *Schramm W.* (Ed.). Mass communications (2nd ed.). — Urbana, IL: University of Illinois Press, 1960. — 437 p.

Стаття надійшла 01.11.2012
Повторне редагування 05.01.2013

Tetyana Stasyuk
Dnipropetrovsk

SOCIAL AND COMMUNICATIVE CHARACTER OF A TERM

The article analyses language and communicative parameters of a term and its linguistic and social characteristics; it represents the models of information coding in the verbalized language sign and the schemes of term-information transmission in professional communication.

Key words: term, professional communication, terminological information, social component in a term, communicative component in a term

УДК 811.161.2'282:811.112.2'373

Тарас Пиц

м. Дрогобич

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті описано та проаналізовано історію вивчення німецьких лексичних запозичень в українській мові та напрямки їхнього дослідження від кінця XVIII ст. до початку XXI ст.

***Ключові слова:** запозичення, асиміляція, діалект, історія мови, міжмовні контакти, порівняльно-історичне мовознавство.*

Вивчення німецьких запозичень в українській мові має свою історію, яка сягає ще кінця XVIII ст. Однак праць, в яких розглядали б це явище від кінця XVIII ст. до початку XXI ст., мало. Мовознавці здебільшого обмежуються переліком імен тих, хто вивчав проблему запозичених слів в українській мові і синтезом найосновніших праць, дотичних до проблематики їхніх розвідок. Тут варто згадати статтю Є.С. Тимченко «Германізми в українській мові: дослідження від професора Шаровольського до сьогодення» [35], в якій докладно проаналізовано праці самого І. Шаровольського і зазначено, що вони залишаються надійним фундаментом, на якому ґрунтуються подальші дослідження у цій галузі мовознавства.

За Д. Дорошенком, до першого видання «Енеїди» (1798) І. Котляревський додав словничок чужомовних слів, серед яких 45 мають позначку «німецькі слова» [42: 243]. У середині XIX ст. український етнограф П. Єфименко уклав словника, в якому зафіксовано 125 слів німецького походження [13]. Перші ґрунтовні дослідження саме німецьких запозичень здійснили І. Шаровольський

© Т. Б. ПИЦ, 2013

(1926–1927) та Д. Шелудько (1931). І. Шаровольський відзначає внесок О. Потебні, який поділив запозичення на дві групи: запозичені через польську та словацьку мову чи безпосередньо. Сам І. Шаровольський нарахував 288 німецьких запозичень і на основі їхнього походження розрізняв ті, що етимологічно виводяться з німецької мови, й ті, що своїми витоками сягають французької, латинської, італійської та інших європейських мов. Лише 21 з них, на його думку, потрапило в українську мову безпосередньо з німецької, решта — за посередництва польської мови. 4 німецькі слова він виявив у грамотах XIV ст., 20 — у XV ст., 43 — у XVI ст., 6 — на зламі XVI–XVII ст., 3 — у XVII ст., 24 — у XVIII ст. та 1 — у XIX ст. [36]. Окремі розділи мовознавець присвятив фонетичним і морфологічним особливостям запозичень, а також їхній хронології та опису історичних умов кожного періоду, що докладно розглянула Є. Тимченко у згаданій статті.

Критикуючи перелік запозичень І. Шаровольського за перебільшення впливу німецької мови на українську, Д. Шелудько виявив 780 запозичень з німецької мови, з них 240 засвідчені, на його думку, вже наприкінці XVI ст., а 370 він зарахував до XIV–VII ст. Мовознавець відштовхувався переважно від словників Є. Желехівського та С. Недільського (1884–1886), Б. Грінченка (1882–1886) та історичних матеріалів, зокрема й від картотеки Є. Тимченка. Він наводить лише одне слово — *гезунд*, якому не знайшлося польського відповідника. Правда, згодом Д. Шелудько визнав, що польської перехідної ланки він не знайшов ще для кількадесяти слів, які зарахував до російського посередництва, а також для тих слів, які наведені тільки у словнику Є. Желехівського (останні він піддав сумніву щодо австрійського впливу і припускав, що слова «потрапили до цього словника випадково і безпідставно — із уст тих елементів Галичини, що володіли й німецькою мовою» [37: 3]). Відтак доходить висновку, що «всі ці нечисленні винятки не мають жодної ваги при оцінці загальної маси німецьких елементів в українській мові, і твердження, що ці німецькі елементи прийшли до нас тільки через Польщу, залишається в силі» [Там само]. Редактори збірника, у якому було надруковано дослідження І. Шелудька, А. Кримський та М. Драй-Хмара в примітках не погоджуються з думкою автора про те, що всі германізми проникли в українську мову через польську. Вони вказують на те, що в Україні ще перед польським пануванням існували німецькі колонії. Отже, безпосередні запозичення, на їхню думку, неодмінно повинні простежуватися. Не погоджується з І. Шелудьком і його критик Н. Ліперовська (1934), яка вважає, що, крім міграції німців в Україну та поїздок українців з товарами до Німеччини, про безпосередні запозичення з німецької мови в українській свідчить і низка слів, що своїм значенням, будовою або звукоскладом свідчать про більшу близькість українських слів до німецької мови, аніж до польської, а до інших бракує польських паралелей. Наприклад, дослідниця вважає, що **верстат** з кореневою голосною *e* відповідає свн. *werestat* (очевидно,

помилка, правильно свн. *werstatt* — Т.П.), тоді як під вплив польської мови підпадає *варстат* (*дзигармайстер* не може бути польського посередництва (*zегarmistrz*) через притаманне польській мові трактуванням нім. *Meister*; *унацір* є ближчим до нім. *Spazier (gang)*, ніж до п. *spacer*; *штуц* повністю відповідає нім. *Stutz*, а не п. *sztucek* та ін.). Також вона зауважує, що сам Д. Шелудько не знаходить польських відповідників (крім *гезунд*) до *вербецирка*, *вершлаг*, *гебанок*, *гедзунок*, *грайзлерня*, *кумгеравс*, *файфа*, *ферділь* та ін. [20: 87]. Н. Ліперовська також критикує вченого за нехтування фактів з історії німецької мови, даних діалектології, впливу мови ідиш. На її думку, ідишизми не завжди виразні, тому що багато слів збігаються з відповідниками у німецькій мові та ідиш, оскільки він виник на основі верхньонімецьких діалектів. Наприклад, *фанаберія* «недоречна гордість; пиха, чванливість; безглуздий, невмотивований учинок; примха, дивацтво», що з ідиш *fajneberjes* = *fajne* «прекрасні» (нім. *fein*) і *berje* «особи»; *цімес* «присмак, рідкість» з ідишу *zimes* «зварена на меду морква і пастернак»), що може виводитися з нім. *Inbis*, *Imbis* франко-швабське *Immis*, *Immes* «закуска» або *Zugemüs(e)* «овочевий гарнір». Також з ідишу Н. Ліперовська виводить слова *фіра* і *фірман* як побічні варіанти до *фура*, *фурман* [20: 89].

Аналіз праць І. Шаровольського та Д. Шелудька, а також власні зауваження щодо методології дослідження німецьких запозичень в українській мові робить Д. Дорошенко (1932 — 1933) [42]. На його думку, вони обоє припустилися методологічних помилок, не вказуючи хронологію запозичення українською мовою німецьких слів, оскільки Д. Шелудько лише в половині випадків подає джерела своїх запозичених слів, а І. Шаровольський таких джерел не згадує взагалі. Однак найбільшим недоліком Д. Дорошенко вважає те, що мовознавці не зазначають територіальну поширеність запозичених слів з німецької мови в українських говорах.

Р. Смаль-Стоцький у монографії, присвяченій германо-німецьким запозиченням в українській мові (1942), виокремлює 29 прагерманських, 31 готське, 31 варязько-старонордійське, 105 давньверхньонімецьких, 450 середньверхньонімецьких та 1137 нововерхньонімецьких запозичень [48]. О. Горбач припускає, що перелік запозичень раннього нововерхньонімецького періоду, автор узяв з праць Г. Корбута та інших дослідників [8: 5]. Р. Смаль-Стоцький не вважав за потрібне звернутися до питання про роль мов-посередників чи асиміляції німецьких лексичних одиниць у новому мовному середовищі. Наприклад, у нього укр. *лицар* походить безпосередньо з свн. *ritter* під впливом укр. *цар*, а не за посередництвом п. *rycerz* [48: 141]. У публікації О. Горбача можна знайти більше прикладів хибної етимології, наведеної у праці Р. Смаль-Стоцького [8]. Також Ю. Бестерс-Дільгер зауважує, що дослідженню Р. Смаль-Стоцького не варто надто довіряти, оскільки воно було опубліковане в епоху, коли у нацистській Німеччині існувало велике зацікавлення в тому, щоб підтвердити сильний вплив «німецького культур-

ного простору». Вона гадає, що багато занотованих слів автор чув лише один раз в усному мовленні [40: 32].

У другій половині ХХ ст. з'явилися праці, присвячені різним аспектам запозичень, зокрема від поділу запозиченого пласту лексики на групи, ступеня вкорінення і самостійності іншомовних слів в українській мові, шляхів поширення лексики аж до окреслення перспектив і методів подальших студій. Серед них дисертація М. Роголя (1968), у якій дослідник аналізує лексичні запозичення в українських літописах кінця ХVII–першої половини ХVIII ст. [28]. Автор розглядає винятково ті германізми, що поширилися в українській мові через польську, і поділяє їх на два типи: 1) запозичення з німецької мови; 2) слова, що виникли у західнослов'янських мовах на базі кореневих морфем німецького походження (укр. *друкарня* < п. *drukarnia*, що з *druk* < нім. *Druck* чи укр. *ярмарокъ* < п. *jarmarek*, що з *jarmark* < нім. *Jahrmarkt*). Перший тип мовознавець охоплює двома тематичними групами: 1) назви предметів і явищ, пов'язаних з людиною та її побутом (*горизонтъ*, *ліондъ*, *ліохъ*, *парканъ*, *ринва*, *фурманъ*, *шнуръ*, *швакгеръ* та ін.); 2) назви суспільно-політичних понять (*акція*, *вага*, *гендель*, *гелмъ*, *кляшторъ*, *крамъ*, *куля*, *лейбгвардія*, *лятерня*, *оберштеръ*, *почта*, *рицеръ*, *ротмистеръ*, *фара*, *цугъ*, *шабля*, *шинкъ*, *шляхта*, *шпиталь* та ін.) включно з військовою і морською термінологією, а також релігії та культури. Крім того М. Роголь зауважує, що германізмам обох типів властива словотвірна продуктивність.

О. Пророченко, аналізуючи німецькі лексичні запозичення в лексико-семантичній системі української мови (1975), констатує, що міцність укорінення запозиченого німецького слова у новій мовній системі визначається його семантичною структурою (семантичною самостійністю), словотворчою продуктивністю і можливістю сполучатися з іншими словами. А семантичну самостійність німецькі лексичні одиниці в українській лексико-семантичній системі набувають саме тому, що вони змінили властиву їм у мові-джерелі семантику. Однак найважливішим критерієм самостійності іншомовного слова О. Пророченко вважає відсутність дублетних синонімічних відношень з автохтонними словами [27].

Б. Кобилянський (1976) вказує на труднощі та помилки при виявленні полонізмів та германізмів. Він вважає, що до прямих запозичень з німецької мови належать такі слова: *бретналь*, *вухналь*, *гайстер*, *гонти*, *лантух*, *майстер*, *рантух*, *римар/лимар*, *сницер*, *ташка*, *цвях* та ін., а також ті іншомовні слова, що закінчуються на **-ар** (*шлюсар*), **-ер** (*латер*), **-ир** (діал. *лотир*), **-ір** (*кушнір*); вони адекватні німецьким з суфіксом на **-er** і не вимагають в українській мові додаткового перетворення суфіксів **-arz**, **-ierz** [16: 32]. Дозволимо собі не погодитися з цією думкою мовознавця, адже згідно з нею, всі німецькі назви ремісників, що використовуються в українській мові, крім *стельмах* і *цимерман* (1620), незважаючи на чіткий хронологічний шлях запозичення через польську мову для більшості випадків, є прямими запозиченнями з німецької

мови. Зауважимо також, що пам'ятки польської мови свідчать про те, що суфікси **-arz**, **-(i)erz** не були відразу такими, якими вони є тепер з обов'язковим кінцевим **z**. Написання **-ar**, **-(i)er** теж було звичним у середньовіччі поруч з **-arz**, **-(i)erz**, наприклад, в одному з варіантів назви слюсаря: *Martinus dormum ipsius... resignavit Iacobo slossar* (Przemysł, 1448) [47 IX: 19], *Slosar serator* (1463), *Symag, slossar de Trzebicza* (Kraków, 1490) [Там само: 20] чи в найменуванні сницаря: *Jacop sniczzer de Wratislavia* (Kraków, 1402), *Laurencius, snyczar de Cracovia...* (Kraków, 1463) [47 VIII: 328]. Посередництво польської мови для запозичених з німецької мови назв діячів з суфіксами **-ap/-er** та **-ip/-ir** видається реальнішим, якщо врахувати, що звук [ž] для rz остаточно утвердився лише у XVIII ст. Тобто визначення шляху запозичення вимагає від дослідника «індивідуального пошукового підходу» до кожного запозичення зокрема. Також обережно ставимося до припущення Б. Кобилянського, що суфікси **-ок**, **-унок** теж можуть свідчити автоматично про засвоєння українською мовою німецьких слів без посередництва третьої мови (*декунок, ладунок, мельдунок, синтирунок, фасунок, штилюнок* і т. п.). Він сам визнає, що А. Брюкнер, М. Фасмер та інші етимологи визначили польське посередництво для *ганок, ринок, вербунок* і т. п. [16: 32]. Уважаємо, що, орієнтуючись лише на суфікси, не можна визначити, прямо чи опосередковано слово поширилося у мову-реципієнт. Тут необхідне комплексне дослідження кожного окремого слова з урахуванням, порівнянням та аналізом пам'яток та історії розвитку німецької, української мов, можливих мов-посередників.

Проти хибності «традиційного підходу до німецьких елементів в українській мові як до результату одноразового перенесення чужих слів або «перекладання» моделей чи внутрішніх форм чужих складних або похідних слів і зворотів» виступив В. Акуленко (1997) [1: 13], розглядаючи методологію вивчення німецьких запозичень в українській мові. Автор також указує на те, що германізми слід вивчати, маючи на увазі декілька чинників: часовий, географічний, соціокультурний та міжмовний. Зрештою, на його думку, потребує уточнення саме поняття «германізм». Адже поряд із найдавнішими наслідками контактів праслов'янської мови з прагерманською, а згодом контактів мови антів з мовою готів, давньоруської мови з мовою давніх скандинавів тощо, цей же термін уживають на позначення наслідків пізніших прямих і опосередкованих контактів власне української мови з німецькою. Також автор наголошує на труднощах виявлення кальок.

Праці І. Шаровольського, Д. Шелудька і Р. Смаль-Стоцького аналізує О. Горбач (1995) і наголошує на важливості вивчення германослов'янських і німецько-українських мовних контактів, висвітлює питання шляхів проникнення германізмів в українську мову. Також він робить акцент на поширенні німецьких соціолектів в українські арготичні системи (*бляйба, лохатися, терига, стиз/стига, форцуг*) [8]. Саме цим лексичним елементам, серед яких виділяється німецький компо-

нент в українському аргі, О. Горбач присвятив габілітаційну дисертацію «Аргі на Україні» (1951) [7].

Ю. Бестерс-Дільгер (2002) досліджувала прямий і опосередкований шляхи поширення німецьких слів в українську мову та їхню періодизацію. Вона здійснила кількісне порівняння таких запозичених слів, зафіксованих польськими словниками (С. Лінде (2-е вид., 1854–1860), де засвідчено 1180 таких лексем, Я. Карловича та інших авторів (1900–1935), де приблизно 8500 запозичень з німецької мови), з українськими словниками Б. Грінченка (1907–1909) — понад 500, З. Кузелі та М. Чайківського (1910) — понад 600, і вже згадуваною монографією Р. Смаль-Стоцького (1942) — 2100. Дослідниця виявила, що 615 (52%) німецьких запозичень, занотованих у словнику С. Лінде, у тій самій чи зміненій звуковій формі зафіксовані у Б. Грінченка та З. Кузелі чи/або Р. Смаль-Стоцького. З іншого боку, приблизно 1190 (65%) німецьких лексичних запозичень, засвідчених у праці Р. Смаль-Стоцького і словниках Б. Грінченка та З. Кузелі, не зареєстровані у словнику С. Лінде, а у т.зв. «варшавському» словнику Я. Карловича лише 20%. Наприклад, у польських словниках відсутні відповідники до укр. *абахта*, *аборт*, *абрихтувати*, *абшус*, *анцуг*, *бартка*, *бефердирувати* та інші. Однак Ю. Бестерс-Дільгер зауважує, що в словниках Б. Грінченка та З. Кузелі відсутні приблизно 900 слів, які зафіксував Р. Смаль-Стоцький, це вказує на те, що він записував переважно нестандартні мовні елементи, регіоналізми/діалектизми та okazіоналізми. Тому, якщо не враховувати останньої праці, лише 10% зафіксованих в українській мові німецьких лексем і 6% у словнику Я. Карловича. Отже, в українській мові безсумнівно є безпосередні запозичення з давньоверхньонімецької, середньовірнонімецької, але найбільше з нововерхньонімецької мови.

Наступним етапом студій Ю. Бестерс-Дільгер було порівняння звукової, морфологічної і семантичної структури 615 слів німецького походження, занотованих у словниках обох слов'янських мов. Вона визнає, що навіть за умови наявності польського відповідника для 30% слів не можна з упевненістю визначити, чи воно є перехідною ланкою до німецького запозиченого слова в українській мові, чи паралельним до безпосередньо запозиченої українською мовою лексеми. І лише для 2,7% німецьких запозичень, наявних в польській та українській мовах, на її думку, безпосереднє проникнення з німецької мови може бути однозначно доведеним, тоді як польське посередництво є переконливим для понад 50% слів. На останньому етапі дослідження Ю. Бестерс-Дільгер провела соціолінгвістичне опитування студентів Львівського і Чернівецького університетів. Мета — визначення тих німецьких запозичень, з якими знайома (на активному чи пасивному рівні) молодь двох західноукраїнських міст: Львова і Чернівців. Але дослідниця сама визнає, що через малу кількість опитаних це опитування не може бути репрезентативним [40].

М. Гюфінгоф під науковим керівництвом Ю. Бестерс-Дільгер захистила дисертацію на тему німецьких запозичень в українській мові на зламі XIX–XX ст. (2002) [43]. У науковій праці вона виписала зі словників Б. Грінченка, З. Кузели та М. Чайківського німецькі запозичення в українській мові, періодизувала їх, простежила їхню адаптацію на фонетичному, морфологічному та семантичному рівнях, вивчила функціональну характеристику запозичених слів у межах словникового складу мови-реципієнта. У додатках подано список германізмів, упорядкованих у хронологічному порядку (починаючи від прагерманського періоду), і алфавітний глосарій, що охоплює понад 950 лексичних одиниць. Самостійного етимологічного дослідження німецьких запозичень у слов'янських мовах М. Гюфінгоф не проводила і повністю поклалася в цьому на А. Брюкнера, М. Фасмера, В. Махека, Я. Рудницького «Етимологічний словник української мови».

Матеріалом для дослідження фоноорфографічної асиміляції німецьких запозичень в українській мові О. Давиденко обирає літературний твір — роман П. Козланюка «Юрко Крук» (1975) [10]. Дослідник виділив чотири основні моделі запозичень: 1) запозичення, які відносно зберегли вимову етимонів та їхню структуру (*Dach* — *дах*, *Papier* — *панір*, *Stempel* — *штемпель*); 2) запозичення, що зазнали часткової субституції без структурних змін (*Feldwebel* — *фельдфебель*, *Flügel* — *флігель*); 3) запозичення, що в основному зберегли вимову етимонів, але зазнали структурних змін (*Patrontasche* — *памронташ*, *Strafe* — *штраф*); 4) запозичення, що зазнали змін у фонемному складі та графічному зображенні, а також змінили структурні додатки або дістали нові (*Gräber* — *грабар*, *Kugel* — *куля*, *Zucker* — *цукор*). Однак автор, як і більшість його попередників, не звертається до історичних та діалектних словників німецької мови. Наприклад, варіант назви ремісника з кореневою головною *a* (*graber*) засвідчений у баварському (1365 р.) [46: 114] і сілезькому діалектах (1417 р.) [39: 137], а з кінця XIV ст. — у польській мові (*grabarz*) [47 III: 135]. А укр. куля, згідно з етимологічним словником української мови, походить з сн. *küle*, що виникло з сн. *kugele* «куля» [12 III: 135].

Напрямок дослідження німецьких запозичених слів в українській мові на основі лексичної джерельної бази художніх творів О. Вишні, О. Кобилянської та інших авторів продовжує В. Скачкова у дисертації «Немецкие лексические заимствования в современном украинском языке» (1989) [33]. Вона визначає основні екстра- та інтралінгвальні причини, що обумовили входження німецькомовних лексем в українську літературну мову, виокремлює предметно-тематичні групи слів (19), вивчає особливості їхнього функціонування в українській мові, аналізує результати фонетичного, морфологічного і семантичного освоєння німецьких слів в українській лексичній системі, а також визначає місце запозичених лексем в українській літературній мові.

Згідно з її дослідженням, повністю засвоєними лексемами з німецької мови варто вважати ті, що є фонетично і морфологічно адап-

тованими, і, крім цього, асимілювалися на словотвірному і семантичному рівнях, а також широко використовуються у літературній мові (*дрезина, крах, командир, диктат* та ін.). Якщо ж німецькі слова отримали фонетичну і морфологічну адаптацію, але використовуються у вузькій сфері, то їх слід вважати частково освоєними українською літературною мовою. Аналіз результатів освоєння німецькомовних лексем засвідчив таке: 1) більшість слів, що увійшла в українську фонетичну систему, втративши невласиві для української мови фонетичні ознаки окремих звуків (напр., довжину, якість), а також ряд артикуляційних особливостей (назалізацію, твердий приступ тощо), пристосувалася до звукової системи мови-рецептора; 2) німецькі запозичення зазнали морфологічних змін: втратили артикль, ряд флексій, що сприяло включенню їх у граматичні класи та категорії української мови, зокрема частково змінили рід (*das Halstuch* — ч.р. *галстук*, *die Matratze* — ч.р. *матрас*), число (*рейтузи* множ. — *die Reithose* одн.), зазнали переосмислення; 3) близько 40% німецькомовної лексики функціонує у мові-рецепторі з кількістю значень, адекватних семантичній структурі цих слів у мові-джерелі, близько 18% мають усічений об'єм значень, понад 40% розширило кількість значень порівняно з кількістю значень своїх етимонів у результаті переносу семантики за функціями, унаслідок чого часто відбувається перехід лексем з однієї термінологічної сфери в іншу, метафоризація, метонімічний перенос, поширення особових назв на інші реалії. Аналізуючи лексеми з погляду функціонування в українській мові, В. Скачкова виявила, що з 925 лексичних одиниць лише 93 (близько 10%) є застарілими, яких найбільше спостерігається у групах на позначення військової справи (25), суспільного і приватного побуту (19), суспільно-політичної сфери (17). Варто ще зазначити, що запозиченнями з німецької мови дослідниця вважає слова, які поширилися безпосередньо з німецької мови (таких авторка нараховує 40%), і лексеми, що на німецькому ґрунті отримали таке звукове оформлення і зміст, з яким вони проникли в українську мову (60%). Подібні висновки робить також О. Лисенко (1999), предметом дослідження якої були винятково німецькі лексичні елементи у різних галузях науки і техніки [19]. Вона встановила, що політехнічні німецькомовні терміни в основному пристосувалися до фонетичної, морфологічної, словотвірної та лексико-семантичної систем сучасної української літературної мови. Однак значна частина вузькофахових термінів залишається менш освоєною, оскільки ці терміни вміщують сполуки важких для вимови приголосних, є морфемно та словотвірно немотивованими і мають мінімальний словотвірний потенціал.

Інші дослідники, В. Лопушанський і Г. Більовська, матеріалом для наукового аналізу німецькомовних лексичних запозичень обирають твори І. Франка (2006) [22], а Г. Клімчук зупиняється на особливостях функціонування німецькомовних запозичень у публіцистичному стилі Михайла Грушевського (2009) [15].

Різноаспектним було дослідження впливу німецької мови на українські говори: буковинський — З. Савченко (1957. 1958) [30; 31], І. Яцюк (1994) [38], О. Огуй (2003) [24], Г. Сенік (2006) [32]; бойківський — М. Онишкевич (1970) [25]; закарпатський — О. Гвоздяк, Г. Меліка (1998, 2008, 2009) [4–6], О. Майор (1999) [44]; гуцульський — Х. Вільперт (2003) [2] та інші.

Є також роботи, у яких зібрано і проаналізовано германізми у межах одного населеного пункту, наприклад, публікація Д. Костюка (1971) [17], а також праці, що охоплюють південно-західне наріччя, — М. Кочерган (1997) [18], В. Лопушанський і Т. Пиц (2011) [21]. Останні узагальнюють історію, причини і шляхи німецьких лексичних запозичень, простежують територіальні й часові особливості запозиченого пласту іншомовних лексем, їхню фонетичну, морфологічну та лексико-семантичну асиміляції. На основі діалектних словників (М. Онишкевича, Ю. Карпенка і К. Лук'янюка, Г. Шила, О. Горбача, М. Корзонюка, Я. Закревської) та публікацій, присвячених дослідженню німецьких лексичних елементів в українській мові, автори виділили 954 запозичених з німецької мови слів та 259 запозичених через неї і зазначили територію їхнього поширення. Основний наголос зроблено на бойківському, буковинському, волинському і наддністрянському говорах. Зважаючи на значний обсяг пошукової і аналітичної роботи для виявлення, опису семантики, з'ясування відповідних німецьких форм слів, закарпатський діалект розглянуто частково, неохопленими залишилися надсянський і подільський говори. Уже згадана Ю. Бестерс-Дільгер (2006) [50] аналізує історичні періоди впливу німецької мови на українську, зокрема вивчає вплив німецької мови у період перебування Західної України у складі Австро-Угорської імперії, робить аналіз праць, присвячених вивченню запозичень в українській мові, та вказує на їхні недоліки, виокремлює типові для Галичини германізми та виділяє австріяцизми (*байзель, дека, геца, карафьол. сервус, трафік, фіакр, шпиталь, штрудель* та ін.). Вона доходить висновку, що пізніше німецьке слово потрапило в українську мову і що частіше його ідентифікували як іншомовне, то більше воно мало шансів на зникнення з слововжитку після 1918 р. Особливо це стосується слів, які мали українські відповідники або стосувалися реалій Австро-Угорської імперії (*бецірокман, вахпарада, райхсрат, шульдінер* та ін.).

Незважаючи на здобутки у дослідженні німецьких запозичених слів, їхнє вивчення в українських діалектах зводиться в основному до південно-західного наріччя. Мовознавці описують німецькомовні лексичні одиниці у більшості південно-західних говорів, розбивають за тематичними групами, аналізують їхню територіальну поширеність, вивчають різнопланову адаптацію (семантичну, фонетичну, морфологічну, графічну), простежують шляхи і причини поширення в українські говори, виявляють посередництво німецької мови у поширенні запозичень із західноєвропейських мов та інші мовні аспекти. Але й

тут є брак вичерпного алфавітного реєстру (словника) слів, запозичених з німецької мови (загального чи для кожного діалекту зокрема), із даними щодо можливих мов-посередників і їхніх відповідників. Необхідно дослідити варіантність поширених німецькомовних лексем, що може свідчити про запозичення варіантів одного слова з паралельних форм одного чи різних періодів розвитку німецької мови. Наприклад, варіанти до бойківського і наддністрянського *цвѡак* «цвях» подибуємо у баварській формі *zwack*, гуцульське *цвѡек* «те саме», бойківське, наддністрянське *цвѡек* (те саме) — у свн. *zwes* «те саме», лемківське, гуцульське *цѡик*, *цѡѡик* (те саме) — у свн. *zwic* (те саме); волинське *стурицувáте* «обробляти куванням в торець залізний стрижень з метою потовщення його», буковинське і гуцульське *сторицувáти* «ставити сторч» знаходимо у середньовіснійнімецькому періоді — *storzen*, *sturzen*; основою для бойківського *фляща* «пляшка» та гуцульського *флѣша* (те саме) слугували паралельні форми свн. *vasche* і *vlesche* (те саме); бойківське *галярь* і наддністрянське *гѣл'ур* «грошова одиниця, монета» мають окремі відповідники — свн. *haller*, *heller* «дрібна монета з міді або срібла». А для наддністрянського *гáльма* «ланцюг у возі, за допомогою якого гальмують» вихідною німецькою формою виступає двн. **hamal* «путо для тварин», тоді як для наддністрянського *гаму́лец* «ланцюг у возі, за допомогою якого гальмують» і буковинського *гамулиця* «вуздечка» — нвн. *Hemmholz*. Інший приклад: буковинська лексема *лáтер/лáтур* «одиниця ємності дров, каменю від 2 до 8 м²» та бойківська *лáта* «12 куб. м дров» виводяться з свн. *lāhter* «сажень (міра довжини і міра дров)», нвн. *Lachter* «те саме», однак наддністрянська *кл'áфтур* — «сажень дробленого каменю» — походить вже з свн. *klāfter* чи нвн. *Klāfter* «те саме», про що свідчить наявність початкового приголосного **k**, відсутнього у свн. *lāhter*. Варто звернути увагу і на той факт, що деякі одні й ті ж самі слова українські говори запозичували декілька разів, але з різним значенням. Наприклад, це стосується лексеми *кóльба*, що в бойківському та гуцульському говорах має значення «загнута частина палиці», у першому також «палиця із загнутим верхнім кінцем», що виводиться з свн. *kolbe* — колба; дрюк, ломака; булава. Інше значення «приклад гвинтівки», поширене майже в усіх південно-західних українських говорах, утворене радше вже від нвн. *Kolben* «те саме». Відповідно до цього необхідним є розмежування змін у системах консонантизму і вокалізму, яким піддаються вихідні форми слів у мові-джерелі, можливій мові-посередниці та мові-реципієнті, і вже на тій основі вивчати різнопланову адаптацію німецьких запозичень в українській мові та її говорах, розрізняючи запозичені мовні явища разом з лексемами та ті, що були набутими у польській чи вже в українській мові. Важливим завданням також має бути укладення атласу німецьких запозичень на основі діалектних словників українських говорів з даними щодо взаємодії з іншими запозиченими словами та українськими еквівалентами. Звичайно, зважаючи на панування

Австро-Угорської монархії на західноукраїнських землях, німецьких запозичень тут значно більше, однак необхідно виявити та дослідити німецький пласт запозичених слів у інших групах українських говорів (поліському, наддніпрянському), адже вплив польської мови — основного «розсадника» германізмів, поширення магдебурзького права, діяльності ремісничих цехових організацій — спостерігався не лише на території українських південно-західних говорів. Крім того, відомо, що внаслідок реформ у Росії в Східну Україну наприкінці XVII—початку XVIII ст. приїхали німецькі фахівці з різних галузей промисловості, а також те, що південноукраїнські землі наприкінці XVIII ст. були заселені колоністами, зокрема німцями. Окремого дослідження заслуговують німецькі запозичення фахового (лісосплав, ковальство, шевство та інші) та арготичного спрямування.

Перше комплексне дослідження запозичень з німецької мови в галузі різноманітних ремесел здійснила Е. Росберг (1988) [45]. Вона наводить список з 404-х різногалузевих ремісничих германізмів, зібраних у словниках літературної української мови, виданих у XX ст.: «Словник української мови» (1970—1980), «Українсько-російський словник» (1984), перші два томи «Етимологічного словника української мови» (1982, 1985), «Словник іншомовних слів» (1977) та інші. Засвідчені авторкою німецькі запозичення розподілено за такими тематичними групами: гірництво, металургія (98 слів, 24,2%) (очевидно, помилка, правильно 24,3 — Т.П.), металообробка (55 слів, 13,6%), будівництво (109 слів, 27%), деревообробка (77 слів, 19,1%), виготовлення й обробка волокон і тканин (67 слів, 11,6%) (помилка, правильно 16,6 — Т.П.), гарбарство (37 слів, 9,2%), загальна ремісничая лексика (17 слів, 4,2%). Необхідно врахувати те, що Е. Росберг зарахувала одночасно 56 слів (14%) до декількох груп через їхню універсальну семантику, наприклад інструменти, що використовуються ремісниками різних промислів [45: 48—49]. А досліджуючи соціальну активність фахової лексики, вона зарахувала 145 (35,9%) слів до соціально неактивної лексики, оскільки вони у словникових статтях мали позначку діалектизм або архаїзм. Це передусім давно запозичені з німецької мови слова (109), розповсюджені в українській мові через польську, словацьку/чеську мови з відсутніми відповідниками у російській мові (*блам, еркер, гембель, магель*). 19 з них представлені у білоруській мові (*антаба, мосяж, шмукляр*). Ще 16 слів мають відповідники серед архаїзмів у російській мові (*алун, кухва, цімець*). На думку дослідниці, 90 із 109 запозичень є абсолютно ізольованими в українській мові, що і визначило їхню долю. Діалектизмами, що використовуються дотепер, авторка вважає *антаба, бартка, цаль, гнап, клап, панва, шруба і шутер*. 197 з 259 активно використовуваних запозичень мають еквіваленти у сучасній російській мові, що, на думку Е. Росберг, і зумовило їхнє дотеперішнє функціонування в українській мові, 24 — серед архаїзмів і діалектизмів російської мови (укр. *паркан* — рос. діал. *паркан*, укр. *пензель* — рос. арх. *пензель*), 18 — підтримується

аналогічними запозиченнями у білоруській мові (укр. *цвях* — біл. *цвек*, укр. *льох* — біл. *лег*, укр. *стельмах* — біл. *стельмах*, укр. *шухляда* — біл. *шухляда*, *шухляда*). Лише 17 слів, що є соціально активними, не мають еквівалентів у східнослов'янських мовах. Це старі запозичення, що поширилися в українській мові у XIV–XVII ст. через польську мову: *гара*, *капці*, *лимар*, *стос*, *тибель*, *шалювати*, *шпулька*, *штахети* та інші. Питання, якими лексичними одиницями замінюються колись соціально активні слова, на думку Е. Росберг, потребує подальшого дослідження, однак вона спостерігає такі тенденції: 1) заміна германізмів словами, що мають спільний східнослов'янський корінь (*антаба*, *гевер* і *гамірка* — *ручка*, *рукоятка*; *пуцувати* — *чистити*); 2) заміна германізмів русизмами (особливо це стосується професійного аргю); 3) заміна одних германізмів іншими часто за посередництва російської мови (*ірха* — *замша*, *гембель* — *рубанок*, *гебанок* — *фуганок*); 4) заміна германізмів їхніми кальками (*блейвейс*, *шифервейс* — свинцеве білило, цинкове білило). Крім цього, дослідниця розглядає особливості та ступінь адаптації німецької фахової лексики в українській мові на фонетичному, графічному, граматичному рівнях, простежує словотвірну продуктивність запозичень і проводить соціологічне опитування серед жителів населених пунктів Київщини щодо знайомості з 64 німецькими фаховими запозиченнями. Іншомовні лексичні елементи у розмаїтих галузях ремісництва, наприклад, у сфері будівництва можна знайти у публікаціях Ю. Галай (1976), Р. Гринька (1982), О. Євтупюк (1984); млинарства — Й. Дзендзелівського (1961); лісорубства — В. Манівчука (1974); лісосплаву — І. Сабодоша (1974, 1997), ковальства — Т. Терновської (1997) та інших лінгвістів [3; 9; 14; 11; 23; 38; 43].

Провідною темою дисертації Т. Пица (2008) [26] є визначення діалектних основ найменувань ремісників, що проникали в польську, білоруську та українську мови у XIV–XVII ст., установлення ролі східних німецьких діалектів у поширенні ремісничих найменувань, а також аналіз лексичного матеріалу німецьких історичних ономастичних словників і атласів. Напрямок досліджень продовжено у серії публікацій, що вже не обмежувалися східними німецькими діалектами. Зокрема встановлені гессенські витоки для таких українських назв ремісників: *боднар* «бондар» (*bodener*), *слюсар/слусар* «слюсар» (*slusser/sluffer*); східнофранкські для *платнерь* (*platener*); сілезькі для *стельмах* «виробник возів» (*Stellmach*), *стихарь/стрихарь* (*czigilstricher/czigelstrycher*); алеманські для *маляр* (*maler*), *муляр/муляр* (*murer*); баварські для *римар* (*riemer/rymer*). Вважаємо, що визначення діалектних основ для слов'янських лексем, які поширилися з німецької мови, є стрижневою основою для вивчення історії міжмовних контактів у галузі запозичених лексичних одиниць, що має здійснюватися за допомогою історичної лінгвогеографії. Крім установлення діалектного джерела, це дасть змогу: 1) простежити весь шлях поширення запозичених лексем від мови-джерела (через мову-посередник) до мови реципієнта; 2) точніше з'ясувати час їхнього виникнення в німецьких діалектах

та поширення на територію слов'янських мов; 3) краще охарактеризувати види адаптації запозиченої лексики у мові-реципієнті та визначити набуті у слов'янських мовах фонетичні, морфологічні та семантичні властивості; 4) конкретизувати територію виникнення варіантних форм слів і тим самим розкрити загадку, з реаліями мовної культури якого німецького етносу мали справу безпосередньо чи опосередковано (через інші німецькі діалекти) слов'яни тощо.

Отже, вивчення німецьких лексичних запозичених елементів в українській мові вже має свою історію здобутків і досягнень. Мовознавці виокремили їх із загального шару запозичень, розбили на тематичні групи, розрізнили два види: 1) ті, що етимологічно походять з німецької мови: 2) ті, що поширилися за допомогою німецької мови. Щоразу розширюється область їхнього аналізу: від пам'яток української мови попередніх віків до сучасної літературної мови (твори літератури, публіцистика, різні галузі науки і техніки), регіональних і соціальних діалектів. Також вивчено причини і шляхи поширення німецькомовної лексики, досліджується різнопланова адаптація у новому мовному середовищі. Не без уваги залишився вплив австрійських діалектів на українські говори, але опрацювання теми впливу німецьких діалектів на українську мову та її говори впродовж багатьох століть і відповідно різноманітної асиміляції потребує подальшого системного дослідження у руслі порівняльно-історичного мовознавства. Актуальним завданням лишається створення словника запозичених з німецької мови слів, що включає лексему, її значення та варіанти фіксації у пам'ятках (еквівалент мови-посередника з датою першої фіксації), приклади перших фіксацій в українських пам'ятках, коментар. Варто також виокремлювати запозичені німецькі слова, що увійшли до складу української літературної мови, і ті, що використовуються локально чи okazіонально. Необхідним є і соціолінгвістичний аналіз шару запозичень, що активно використовуються у вокабулярі жителів різних вікових груп усіх українських регіонів, і тих, що сприймаються лише пасивно. Також потрібним є реєстр німецьких слів, що вийшли зі слововжитку, вивчення причин і механізму їхнього виходу з узусу.

1. Акуленко В.В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. — 1997. — № 1. — С. 12–19.
2. Вільперт Х. Німецькі запозичення в гуцульських говірках // Мова в часі та просторі. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. — С. 282–290.
3. Галай Ю.П. Строительная терминология закарпатских украинских говоров // Сочинение по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тезисы докл. — Воронеж, 1976. — С. 226–229.
4. Гвоздяк О. Запозичення з німецьким етимомом у структурі українських говірок Закарпаття // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. — Ужгород, 2008. — Вип. 12. — С. 116–118.
5. Гвоздяк О. Інтеграція побутової лексики в українсько-німецько-угорських міжговіркових контактах (Мукачівщина) // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. — Ужгород, 2009. — Вип. 13. — С. 42–44.

6. *Гвоздяк О.М., Меліка Г.І.* Запозичення лексики німецького походження в українській говірці Ужгородщини // Проблеми романо-германської філології. — Ужгород: Ужгородський державний університет, 1998. — С. 33–38.
7. *Горбач О.* Арго на Україні. Габілітаційна дисертація. — Мюнхен, 1951. — 577 с.
8. *Горбач О.* Німецькі позичені слова в українській мові: Текст доповіді. Окремий відбиток, 1995. — К. — 24 с.
9. *Гринько Р.О.* Спостереження над будівельною лексикою іншомовного походження у пам'ятках української мови XVI — першої пол. XVII ст. // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. / Ужгор. ун-т. АН УРСР. Інститут мовознавства; Ред. кол.: Й.О. Дзєндзелівський (Відп. ред.) та ін. — Ужгород, 1982. — С. 9–10.
10. *Давиденко О.М.* Фоно-орфографічна асиміляція німецьких запозичень в українській мові (на основі лексики роману П. Козланюка «Юрко Крук») // Питання романо-германської філології та методики викладання іноземних мов. — 1975. — Вип. 2. — С. 106–110.
11. *Дзєндзелівський Й.О.* Млинарська лексика українських говірок Закарпатської області // Діалектологічний бюлетень / Інститут Мовознавства АН УРСР, 1961. — Вип. 8. — С. 72–93.
12. *Етимологічний словник української мови.* — К.: Наук. думка, 1982–2006. — Т. 1–5.
13. *Ефименко П.* Слова, вошедші въ Малороссійскій языкъ изъ Нѣмецкого // Черниговскія губернскаія вѣдомости, 1859. — № 46. — С. 339–340.
14. *Євтушок О.М.* Будівельна лексика в говірках Ровенщини // Українське мовознавство. — 1984. — Вип. 12. — С. 87–90.
15. *Клімчук Г.П.* Лексичні германізми в публіцистиці Михайла Грушевського // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2009. — С. 46–51.
16. *Кобиланський Б.В.* До вивчення германізмів і полонізмів в українській мові // Мовознавство, 1976. — № 6. — С. 31–35.
17. *Костюк Д.В.* Германізми в діалектній лексиці української мови (на матеріалі села Чернятин Городенківського району Івано-Франківської області) // Іноземна філологія, 1971. — Вип. 23. — С. 65–68.
18. *Кочерган М.П.* Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови // Мовознавство, 1997. — № 1. — С. 19–24.
19. *Лисенко О.А.* Освоєння німецькомовних запозичень в українській науково-технічній термінології: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. — Х.: Харківський держ. ун-т, 1999. — 170 с.
20. *Ліперовська Н.* Націоналізм в етимології // Мовознавство. — 1934. — № 2. — С. 83–92.
21. *Лопушанський В.М., Пиц Т.Б.* Німецькомовні лексичні запозичення у південно-західних говорах України. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — Дрогобич : Посвіт, 2011. — 122 с.
22. *Лопушанський В.М., Більовська Г.* Німецькі лексичні запозичення у творах Івана Франка. — Дрогобич : Коло, 2006. — 86 с.
23. *Манівчук В.В.* Іншомовні нашарування в лісорубській лексиці карпатських говорів // Мовознавство, 1974. — № 3. — С. 73–79.
24. *Озуй О.* Міжмовна інтерференція на Буковині початку XX ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. — Чернівці: Рута, 2003. — С. 209–214.
25. *Онишкевич М.Й.* Германізми в бойківському діалекті // Іноземна філологія, 1970. — Вип. 21. — С. 38–45.
26. *Пиц Т.* Поширення німецьких найменувань зброярів у польській, білоруській та українській мовах XIV–XVII ст. // Slowo, tekst, czas: Jednostka frazeologiczna w tradycyjných i nowych paradigmatách naukowych. — Szczecin-Greifswald, 2010. — Т. X. — S. 711–715.
27. *Пиц Т.Б.* Поширення діалектних назв виробника цегли в польській, білоруській та українській мовах XV–XVII ст. // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. — 2009. — № 5. — С. 205–208.

28. *Пиц Т.Б.* Східнонімецькі назви ремісників та їхнє поширення у польській, білоруській і українській мовах XIV–XVII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17: Ін-т мовознавства НАН України. — Л., 2008. — 205 с.
29. *Пророченко О.П.* Німецькі лексичні запозичення в лексико-семантичній системі української мови // Питання романо-германської філології та методики викладання іноземних мов, 1975. — Вип. 2. — С. 81–85.
30. *Рогаль М.С.* Лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII–першої половини XVIII ст.: Дис. ...канд. філол. наук. — К., 1968. — 266 с.
31. *Сабадош І.* Лісосплавна лексика українських говорів Карпат // Український діалектологічний збірник. / Редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра, 1997. — Кн. 3. — С. 343–397.
32. *Савченко З.Н.* К вопросу о звуковых изменениях немецких заимствований в буковинских говорах // ЧГУ Научный ежегодник за 1957 год. — Черновцы, 1958. — С. 270–272.
33. *Савченко З.Н.* Немецкие лексические заимствования в украинских говорах на Буковине // Научный ежегодник Черновицкого ун-та. — Черновцы, 1957. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 314–318.
34. *Сеник Г.І.* Фонологічна інтерференція на Буковині як наслідок німецько-українського мовного контакту // Германістика в Україні та за кордоном. Стан і перспективи. — К.: КУ, 2006. — С. 114–118.
35. *Скачкова В.В.* Немецкие лексические заимствования в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Х., 1990. — 24 с.
36. *Терновська Т.* Ковальська лексика українських говорів // Український діалектологічний збірник. / Редкол.: П.Ю. Гриценко (відп.ред.) та ін. — К.: Довіра, 1997. — Кн. 3. — С. 399–427.
37. *Тимченко С.П.* Германізми в українській мові: дослідження від професора Шаровольського до сьогодення // Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук, праць КНУ / відп. ред. О.І. Чередниченко. — К., 2007. — Вип. 22. — Ч. 11. — С. 133–137.
38. *Шаровольський І.* Німецькі позичені слова в українській мові // Записки Київського інституту народної освіти. — К., 1926–1927. — Т.1. — С. 62–79; — Т. 2. — С. 27–44.
39. *Шелудько Д.* Німецькі елементи в українській мові // Збірник комісії для дослідження історії української мови. — К., 1931. — Т. 1. — С. 1–60.
40. *Яцюк І.Я.* Прояви лексичної інтерференції при контактуванні німецької й української мов на Північній Буковині за часів Австро-Угорської імперії // Українська мова на Буковині. — Чернівці, 1994. — С. 52–54.
41. *Bahlow H.* Studien zur Ältesten Geschichte der Liegnitzer Familiennamen // Mitteilungen des Geschichts- und Altertumsvereins für die Stadt und das Fürstentum Liegnitz. — Liegnitz: Krumbhaar, 1926. — Bd. 10 — S. 102–162.
42. *Besters-Dilger J.* Deutsche lexikalische Entlehnungen im Ukrainischen: zur Frage der polnischen Vermittlung und heutigen Aktualität /// Crossroads of Cultures: Central Europe. — Brno, 2002. — S. 25–51.
43. *Besters-Dilger J.* Deutsch-galizische lexikalische Sprachbeziehungen (mit besonderer Berücksichtigung der Austriazismen) // Ethnoslavica: Festschrift für Gerhard Neweklowsky zum 65. Geburtstag. — München: Sagner, 2006. — S. 29–42.
44. *Dorošenko D.* Deutsche Elemente im Ukrainischen // Germanoslavica, (1932/33). — Jg. II. — Heft 1–4. — S. 243–247.
45. *Höfinghoff M.* Deutsche Entlehnungen im Ukrainischen an der Wende vom XIX. zum XX. Jh. Bestand und Entwicklung bis zur Gegenwart. Diss, zur Erlangung des Doktorgrades. — Wien, 2002. — 221 S. + CXIII S.
46. *Major O.* Germanische Interferenzen in den ukrainischen Mundarten. Studien zu deutsch-ukrainischen Beziehungen. — München: Ukrainische Freie Universität, 1999. — Bd. 3. — S. 59–67.
47. *Roßberg E.* Entlehnungen aus dem Deutschen im modernen Ukrainischen (dargestellt an Lexikbeispielen ausgewählter Handwerkszweige): Diss. zur Erlangung des Doktorgrades. — Leipzig: Karl-Marx-Universität, 1988. — 124 S. + 32 S.

48. *Schwarz E.* Sudetendeutsche Familiennamen aus vorhussitischer Zeit. — Köln [u.a.]: Böhlau, 1957. — 373 S. + XV S.
49. *Słownik staropolski.* — Wrocław-Kraków-Warzsawa: PAN, 1958–1993. — Т. I. — X.
50. *Smal-Stockyj R.* Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache. — Leipzig : Hirzel, 1942. — 282 S.

Стаття надійшла 04.10.2012

Повторне редагування 15.03.2013

Taras Pyts
Drohobych

TO THE RESEARCH HISTORY OF GERMAN LOAN WORDS IN UKRAINIAN LANGUAGE

The paper deals with the research history of German borrowings and trends of their investigation in the Ukrainian language and its dialects since the end of the XVIII until the beginning of the XXI century.

Key words: loan word, assimilation, dialect, history of language, inter language contacts, comparative historical linguistics.

УДК 811.161.2'38 "18"

Василь Шаркань

м. Ужгород

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СТИЛЮ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті аргументовано думку, що науковий стиль нової української літературної мови в підросійській Україні формувався протягом 40–60-х років XIX ст., коли з'явилося близько 90 наукових текстів українською мовою з різних галузей науки та різних жанрів.

Ключові слова: історія української мови, науковий стиль, журнал «Основа», пам'ятки наукового стилю, підручники.

Науковий стиль української мови, як і інші стилі, — категорія історична. А. Коваль твердить, що його формування залежало від різних чинників: стану науки й наукових знань, рівня розвитку літературної мови, мовної практики письменників і вчених. На різних етапах роль цих чинників була неоднакова [17: 28–29]. На наш погляд, до цих факторів необхідно додати ще один — суспільно-політичні умови формування стилю в той чи той період.

Корені української наукової мови дуже давні, глибокі. І. Франк в праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» писав, що «найстаріші зразки актового язика і юридичної термінології» виявляються в дохристиянській Русі X ст. (цит. за: [39: 21]).

У Київській Русі науковий стиль розвивався переважно на основі перекладних науково-природничих та історичних творів. У XIV–XV ст. його поповнили логіко-філософські трактати, фізико-математичні, астрономічні твори тощо. У XVI ст. у науковому стилі староукраїнської літературної мови посилювався живорозмовний струмінь — особливо в історичній літературі, у жанрах передмови,

© В.В. ШАРКАНЬ, 2013

післямови, посвяти тощо. З кінця XVI ст. розвивалася лінгвістична література, зокрема жанр граматики [40: 677–678]. У XVIII ст. народно-розмовна мова в науковому стилі закріплювалася найпоєднованіше в науково-практичних жанрах: лікарських і господарських порадниках, травниках, календарях, рецептах, приписах тощо [41: 55]. За даними науковців, у староукраїнській мові була добре розроблена суспільно-політична, військова, морська, мінералогічна, мовознавча, друкарська, музична, сакральна терміногрупи [39: 21–88].

Однак внаслідок асиміляторської культурно-мовної політики царизму стару українську літературну мову зі сфери науки, освіти, інших сфер суспільного життя у XVIII ст. витіснила російська мова. Традиція використання української мови у науці була перервана. Науковий стиль нової української літературної мови в підросійській Україні формувалася в XIX ст. всупереч несприятливим суспільно-політичним умовам, корені яких сягали ще XVII–XVIII ст. (відсутність суверенної Української держави, державна роз'єднаність українських земель, недержавний статус української мови, невизнання самостійності українського етносу та української мови, заперечення потреби літературного статусу української мови тощо).

М. Костомаров у середині XIX ст. висловив важливу думку про значення національно-мовної освіти для народу: «Народна освіта — то всемо голова, всемо основа. Научиться народ на своєму читати, смак до читання візьме, почне з його очей полуда спадати, тоді й сила набереться, і літературу сам создасть собі і стане народом кріпким, сам себе тямлющим і шануючим» [31: 70–71]. Василь Мова підкреслював: «Поки інтелігенція наша буде без літературної наукової мови, доти зневажатимуть нас по праву» (цит. за: [39: 21]).

У науковій літературі висловлені різні міркування щодо часу формування наукового стилю нової української літературної мови. Найбільш усталеною є думка, що цей стиль формувалася з 60-х років XIX ст.: у Східній Україні — від науково-популярних публікацій у журналі «Основа» (1861–1862), а в Західній Україні — з 1868 року, з початку діяльності товариства «Просвіта» [25: 273–274; 14: 319; 15: 3; 28: 136; 7: 265; 55: 126; 43: 90; 53: 22; 5: 7; 12: 422; 46: 237; 32: 41–42; 39: 22; 11: 172; 2: 72].

Наші матеріали дають можливість твердити, що формування наукового стилю нової української літературної мови в підросійській Україні розпочалося раніше й проходило не тільки в журналі «Основа».

Щодо початків української наукової мови в Західній Україні висловлені й інші міркування. На думку М. Жовтобрюха, спроби писати українською мовою наукові та науково-популярні праці до 60-х років XIX ст. в цьому регіоні вже мали кількадесятилітню історію [14: 319]. С. Ярема постує формування української наукової термінології в Західній Україні до початку 50-х років, коли 1851 р. в Галичині з'явився німецько-український словник правничо-політичної термінології «Juristisch-politisch Terminologie für slavischen Sprachen Oesterreichs von der

Commision für slavische juridisch-politische Terminologie» Я. Головацького, Г. Шашкевича та Ю. Вислобоцького, а 1852 р. — «Початокъ до уложенья термінології ботаническої рускої» І. Гавришкевича [60: 3].

Науковий стиль нової української літературної мови в підросійській та південноукраїнській Україні формувався неоднаково. За спостереженням професора В.І. Статеевої, у підросійській Україні початковий етап нової української літературної мови (до Т. Шевченка) щодо функціонального стану був інакший, ніж у південноукраїнській: у Західній Україні нова українська літературна мова ще в другій половині XVIII ст. почала формуватися не з художньої літератури, а з науково-популярних та науково-публіцистичних текстів [50; 51; 49]. У Східній Україні нову українську літературну мову спочатку ширше використовували в художніх творах, частково в публіцистичній сфері (П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Бодянский). У науковому стилі в цей період вона ще не мала широкого застосування, незважаючи на наявність деяких передумов для цього: у першій половині XIX ст. в підросійській Україні почалася організована наукова робота, були відкриті Харківський (1805 р.) та Київський (1834 р.) університети, з'явилися й інші наукові осередки — «Общество Истории и древностей» (Одеса, 1839), Археографічна комісія (Київ, 1843) тощо. Проте наука в цих осередках творилася російською мовою.

М. Жовтобрюх у монографії «Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)» (1963 р.) наголошував, що у Східній Україні до 60-х років XIX ст. наукового стилю української мови ще не було. Позитивну роль у розвитку й популяризації термінологічної лексики — ядра наукового стилю — вчений відводить українській періодичній пресі початку 60-х рр., зокрема журналу «Основа» (1861–1862). Пов'язавши початковий етап наукового стилю нової української літературної мови з цим журналом, М. Жовтобрюх зробив підсумок: «Можна сказати, що хоч українською літературною мовою в різних її різновидах і з'являлися наукові праці до 60-х рр., але наукового стилю вона тоді ще не мала. Питання про його створення на народнорозмовній основі вперше серйозно поставила «Основа» [14: 319].

У книжці «Науковий стиль української мови» М. Жовтобрюх акцентував на специфіці формування цього стилю: якщо в літературних мовах, функціонування яких не обмежувалося зовнішніми чинниками, науковий стиль формувався переважно паралельно з художнім, публіцистичним, офіційно-діловим (російська, англійська, французька, німецька), то в українській мові він почав формуватися тоді, коли художній стиль у ній досяг високого ступеня досконалості [15: 3]. Подібні думки висловив і М. Пилинський у монографії «Мовна норма і стиль» (1976 р.): нехудожні стилі нової української літературної мови виростили з художнього стилю [42: 174]; зародження наукового стилю відбувалося в рамках інших стилів, зокрема художнього, публіцистичного, епістолярного [Там само: 196].

Незважаючи на домінування в українському та російському суспільстві першої половини XIX ст. поглядів на українську мову як несамотійну, мужичу, недостатньо розвинену для використання в різних сферах суспільного життя, зокрема й у науці, уже в дошевченківський період у підросійській Україні простежуємо розвиток не тільки художнього стилю нової української літературної мови, але й усталення мовних засобів публіцистичного та наукового стилів. На початковому етапі формування засобів наукового стилю нової української літературної мови відбувалося не стільки прямим шляхом — через написання наукових текстів українською мовою, укладання термінологічних словників, скільки опосередковано — через українські загальномовні словники, граматики, зокрема граматику О. Павловського (1818 р.), у надрах інших стилів (художнього, публіцистичного, епістолярного), через російськомовну літературу, у якій подано й українські терміни.

Українські термінологічні словники в підросійській Україні почали з'являтися з кінця XVIII ст. Невеликий такий словник було вміщено як додаток до першої друкованої граматики української мови О. Павловського, що вийшла в Санкт-Петербурзі 1818 року, але написана, за припущенням Й. Дзендзелівського, у 1793–1797 рр. [9: 379]. Цей словничок став складовою частиною (другою) словника перекладного типу (українсько-російського) під назвою «Краткій малоросійській словарь» і мав назву «Слова, принадлежащія къ Натуральной Исторіи». Він містив 149 статей і став, за оцінкою Й. Дзендзелівського, першим в історії української лексикографії перекладним українсько-російським термінологічним словником нової української літературної мови, де були представлені терміни та номенклатура з «натуральной исторіи», тобто природознавства (зоології, ботаніки, мінералогії тощо) [8: 49].

Вироблення української наукової мови до 40-х рр. XIX ст. відбувалося в загальномовних лексикографічних працях (друкованих та рукописних). Б. К. Галас у складі 22900 українських слів, зафіксованих у рукописних словниках першої половини XIX ст., виявив велику кількість термінів та номенів, зокрема ботанічних — близько 1100, зоологічних — понад 830, географічних апелятивних — близько 850, термінів зі сфери народної медицини — близько 200, найменувань знарядь праці та їх частин — понад 350, назв речовин та матеріалів — близько 350, назв транспортних засобів і їх частин — понад 180 та ін. [6: 14–15].

Засоби української наукової мови вироблялися й у російськомовній літературі, у якій представлено українські терміни. Для прикладу наведемо праці М. Максимовича з ботаніки, про які писав Я. Лепченко у статті «До початків національної наукової мови. Пам'яті М. Максимовича» (1928). Хоча праці М. Максимовича з ботаніки (їх понад 30) були опубліковані у 20-х — на початку 30-х рр. XIX ст. російською мовою і вчений посів чільне місце передусім в історії демократизації російської природознавчої терміносистеми, проте Я. Лепченко вважає

його основоположником і національної наукової мови, оскільки значна кількість природознавчих термінів, запроваджених ученим, здобувши права громадянства в російській науковій літературі, перейшла й до української термінології [29: 38–39].

У середині XIX ст., зокрема в 40-х—на початку 60-х рр., формування наукового стилю нової української літературної мови помітно інтенсифікувалося, особливо в кінці 50-х — на початку 60-х рр. (до Валуєвського циркуляра 1863 р.), тобто в період національно-культурного відродження в Україні. Українська наукова мова в 40-х—на початку 60-х рр. XIX ст. в підросійській Україні розвивалася завдяки ініціативній діяльності представників українського національно-визвольного руху, спрямованій на забезпечення поліфункційності української мови, впровадження рідномовної освіти. Ця діяльність мала не спорадичний, а системний характер і виявлялася в різних формах: програмні засади Кирило-Мефодіївського братства, освітня й видавнича робота українських громад, заснування недержавних народних шкіл, переважно недільних, написання наукових праць українською мовою, підготовка українських підручників для народних шкіл, збір коштів на їх видання, вихід перших двомовних (російсько-українських) періодичних видань — журналу «Основа» (1861–1862) та газети «Черниговский листок» (1861–1863), публіцистично-наукові виступи на оборону поліфункційності української мови П. Куліша, В. Білозерського, К. Ушинського, О. Кониського, Л. Глібова, О. Стоянова, К. Шейковського, М. Драгоманова, М. Левченка, М. Гатцука, А. Городиського, В. Антоновича й особливо М. Костомарова, який тільки впродовж 1862–1863 рр. опублікував близько 15 статей на захист української мови.

Вироблення засобів української наукової мови, зокрема й термінології, відбувалося в цей період різними шляхами. Найефективнішим із них став практичний шлях — створення дослідницьких праць українською мовою.

Пошуки в провідних наукових бібліотеках України та опрацювання фахової літератури дозволили нам виявити значну кількість українськомовних праць науково-популярного, науково-публіцистичного, науково-художнього характеру, створених у 40-х—на початку 60-х рр. (до Валуєвського циркуляра), що були опубліковані або залишилися в рукописах. Подамо їх огляд за галузями знань, враховуючи хронологію та вказуючи на жанрові ознаки текстів.

Праці з історії України. Ймовірно, перші праці з історії України українською мовою наукового характеру написали П. Куліш і Т. Рильський. Зокрема, книжка П. Куліша «Україна. Одъ початку Вкраїны до батька Хмелницького» вийшла друком у Києві 1843 р. Традиційно цю публікацію прийнято вважати поемою. (Див. «Енциклопедія українознавства» — (Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1231). Вона складається з дванадцяти дум, частину з яких скомпонував сам П. Куліш, а частину — записав від бандуристів. На початку книжки, а також у передмовах до

першої, другої та четвертої дум подано матеріали, що, на наш погляд, є науковими за змістом і формою, — у них автор окреслює історичне тло, на якому відбуваються події, зображені в творі. Для підтвердження зачитуємо замітку перед «Думою четвертою»: «По гетманѣ Предиславѣ гетмановавъ ще князь Дмитро Вишневецькій, що, одважно воюючи, попався сердечный у руки Туркамъ и в Цариградѣ лото замученъ. А по ёго смерти гетмановавъ князь Остапъ Ружинській. Сей гетман луччий порядок въ войську козацькому вчинив, Орду коло Бѣлгорода розбив. А по смерти Остапа Ружинського гетмановавъ Венжикъ Хмельницькій, прапрадѣдъ Богдана Хмельницького» [22: 25]. Проте значну частину «України» займають художні поетичні тексти, стилізовані під народні думи.

У кінці 50-х—на початку 60-х рр. XIX ст. П. Куліш став найактивнішим творцем перших українськомовних книг з історії України, які вийшли друком: 1) «Хмельнищина. Историчне оповидання» — друкувалася в «Основі» (1861, березень, с. 1–15) та вийшла окремою книжкою у Санкт-Петербурзі 1861 р. з присвятою пам'яті Т. Шевченка; у кінці праці подано хронологічну таблицю від 882 р., коли «Оле́гъ опанувавъ Подніпрянщину», до 1657 р., коли «гетьма́нъ Хмельницький уме́ръ» [24: 128]; 2) «Исторія України, одъ найдавнішихъ часівъ» («Основа», 1861, вересень, с. 79–107; передрук — «Вечерниці», 1863, № 7–11); 3) «Виговщина» («Основа», 1861, листопад—грудень, с. 1–15); 4) розвідка «Яка́ була́ до́ля на́шого рідного кра́ю одъ найдавнішихъ часівъ», опублікована як післямова до «Граматки» П. Куліша 1861 р. (с. 59–67); 5) «Руїна» (Мета. — 1863, № 2; 1864, № 5). Отже, є підстави вважати П. Куліша зачинателем історіографії новою українською літературною мовою. Важливо підкреслити, що цю думку ще в кінці XIX ст. висловив М. Драгоманов [10: 76].

Популярну історію України українською мовою написав Тадей Рильський. Його рукопис було вилучено ще до січня 1861 р. за наказом київського генерал-губернатора І. Васильчикова. За твердженням адміністрації Київської губернії, автор написав історію України для читання селянам. Проте сам Т. Рильський це заперечував, підкресливши, що зазначена праця була призначена для публікації в «Основі» [35: 319–320].

У середині XIX ст. історичні праці українською мовою створювали й інші автори. Так, К. Шейковський у другій частині підручника «Домашня наука» (К., 1861) вмістив розділ з історії під назвою «Як люде жылы колыс' и як тэпер живут'». О. Кониський опублікував історичну розвідку «Спафарієва Рудка» в «Основі» за листопад-грудень 1861 р. (с. 1–7); у тому самому номері С. Ніс надрукував історично-етнографічну працю «Про Конотіпъ» (с. 7–15). Я. Кухаренко 1862 року в лютому номері «Основи» надрукував невелику історичну розвідку «Пластуни» (с. 61–65), В. Тищенко в тому ж номері — статтю «Чорноморські козаки» (с. 54–60).

Деякі історичні праці досліджуваного періоду не були видані. Н. Коляда в дисертаційному дослідженні «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)» твердить, що О. Кониський підготував та подав на розгляд цензури підручники з географії, історії та законодавства, проте не отримав дозволу на їх видання [18: 43].

С. Сірополко в праці «Історія освіти в Україні» зазначив, що через цензурні утиски не було видано «Історію України» Г. Квітки-Основ'яненка [47: 379]. Доля цієї праці, як і її мова, нам, на жаль, не відомі.

Літературознавчі праці. У цій ділянці першість також належить П. Кулішеві. Літературознавчий характер має післямова до вищезгаданої книжки «Україна» під назвою «До земляків» (1843 р.), у якій автор сформулював мету свого видання, провівши паралель між власною поемою, Гомеровими «Іліадою» та «Одіссеєю» й українськими народними думами [22: 97–99]. У кінці 50-х—на початку 60-х рр. ХІХ ст., ще до появи «Основи», П. Куліш написав українською мовою ряд інших літературно-критичних праць, зокрема й передмов. Відомі його передмови до видань художніх творів Марка Вовчка «Слово одъ издателя» (СПб., 1858, с. V–X), Г. Квітки-Основ'яненка «Григорій Квітка (Основ'яненко) и ёго повісті. Слово на новий виходъ Квітчиних повістей» (СПб., 1858, 26 с.), а також передмови до альманаху «Хата» — «Передне слово до громади. Поглядъ на українську словесность» (СПб., 1860, с. VII–XXII). Невеликі передмови він склав до окремих публікацій у альманасі «Хата»: «Слово одъ издателя» до «Первоцвіту Щоголева и Кузьменка» (с. V–X), «Одъ издателя» до «Приказок Гребінки» (с. 41–42), «Одъ издателя» до «Сірої кобили Иродчука» (с. 61–64), «Одъ издателя» до творів «Ліхо не безъ добра» (с. 93–97) та «Въ-осени літо» (с. 159–161) Ганни Барвінок. Частину цінних літературно-критичних та історико-літературних статей написано російською мовою. З огляду на це П. Куліша вважають одним із засновників літературної критики, зокрема так званої письменницької, першим українським критиком-професіоналом [13: 59; 36 II: 290].

Низку літературно-критичних праць, оглядів, рецензій українською мовою було опубліковано в журналі «Основа»: 1) «Листи съ хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поэтъ народній» П. Куліша (Хуторянина) (1861, № 3, с. 25–32); 2) «Переглядъ українських книжокъ. Казки и байки зъ сусидової хатки, перелиціованы и скомпонованы Придніпрянцемъ. Кієвъ (Два випуски), 1850. 1860 (50 і 45 с.)» П. Куліша (1862, № 1, с. 57–64); 3) «Переглядъ українських книжокъ» П. Куліша (1862, № 3, с. 48–53); 3) «Другий листъ з Дударівъ» Б. Познанського (1861, № 11–12, с. 107–110) та ін.

Праці з історіософії. Сюди зараховуємо «Закон Божий (Книги біття українського народа)» — один із програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, написаний М. Костомаровим приблизно в 1845–1846 рр. У науці зазначений документ кваліфікують як історіософський трактат [36 I: 43 (прим.)]. Існувало кілька редакцій цієї пра-

ці, вилучених під час обшуків у справі Кирило-Мефодіївського товариства. «Закон Божий...» тривалий час залишався в рукописі. У ХХ ст. твір декілька разів перевидавали. Зокрема, відомо, що «Закон Божий...» вийшов у Києві у 1990 [45], 1991 рр.¹. В «Історії нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.)» В. Чапленко зауважив, що кирило-мефодіївцям не вдалося реалізувати своїх намірів у сфері наукового та публіцистичного мововжитку, за винятком відозви «Брати українці!» та «Книг битія». Мовостиль «Книг битія» учений трактував як євангельський [55: 77].

Наведемо фрагмент однієї з редакцій зазначеної праці М. Костомарова, опублікованої в першому томі тритомного видання «Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1990) осучасненим правописом, проте як історичну і мовну пам'ятку без текстових змін: *«Вибрав Господь двох братів із вчених, Кирила і Мефодія, і духом св[ятим] покровив їх, і переложили вони на слов'янську мову св[яте] письмо і отпустили св[яту] службу на тій мові, на котр[ий] усі говоримо, чого не було у німців і у романи[ів], бо у тих по-латинські служби отправлялись, так що романиці мало, а німці совсі[м] не второпали, що їм читано було»* [45: 256].

До історіософських праць також належить розділ «Поглядь на Божу правду, котрою держитця світ», уміщений у першому виданні «Граматики» (1857 р.) П. Куліша (с. 45–61).

Маловідомим до сьогодні в українській науці є те, що й М. Костомаров писав деякі науково-публіцистичні розвідки та листи українською мовою. Він опублікував статтю «Християнство и кріпацтво» у червневому номері журналу «Основа» за 1862 р. (с. 9–12). У цій праці М. Костомаров на основі біблійних цитат обґрунтував думку про те, що кріпацтво суперечить християнському вченню.

Мовознавчі праці. До перших надрукованих спроб викладу мовознавчої інформації українською мовою зараховуємо невеликий (5 рядків) текст під назвою «Як треба читати», опублікований у творі П. Куліша «Україна. Одъ початку Вкраїны до батька Хмельницького» (К., 1843). У цьому тексті описані правописні особливості видання П. Куліша. Наведемо зразок мови цього тексту: «Де стоить *â, ê, î, ô, û*, то всѣ тїи лѣтеры зъ значками треба читати якъ московське *и*. Словце *да* треба читати — *та*. Лѣтеру *ѣ* треба читати такъ якъ *іо*. Лѣтеру *ѣ* рѣзно читають по Вкраѣнѣ...» [22: 4].

Фольклористичний збірник «Ўжинок рідного пола» (М., 1857), укладений М. Гатцуком [54], містив передмову («Присвітка») обсягом 4 с., підписану псевдонімом М. Куций. У передмові докладно описано правопис, використаний у збірці.

До мовознавчих праць належить і значний за обсягом нарис «Озірк на вїстѣ моѳи л'уду Козакорус'кого і ѳго Ўкраїн», вміщений на с. 11–48 того самого збірника, де М. Куций (М. Гатцук) розглянув проблему

¹ Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — 40 с.

нормалізації української літературної мови, питання про діалектну основу української літературної мови, а також стисло подав історію української літературної мови [54: 11–48]. Можливо, зазначений нарис є першою в Східній Україні науковою працею з історії української мови, написаною цією мовою. На думку В. Німчука, загалом однією з перших в Україні спроб висвітлення історії української літературної мови слід вважати працю П. Білецького-Носенка, що під назвою «О языке малороссийском» ввійшла як передмова до великого рукописного українсько-російського словника цього ж автора (укладеного впродовж 1838–1843 рр.) [37: 51]. З огляду на своєрідність мови та правопису зазначеного нарису М. Гатцука наведемо з нього уривок: *«Літератураж наша, дал'учис' від моуи поспол'удної ўсе біл'ш хілилас' до Церковнославін'скої; а, заостат'ного Гет'мана нашого Кирила Розумоўс'кого, згола звелас' ўже на суто Бібліс'ку і латўє зідналас' з Літературо'у Москоўс'ко'у, бо односнаж була ў осноўах і бросталас' вихтоўца́ми нашоїж родини, аки вистачали свої праці по ўсо́му Світу Славін'ского жит'а»* [54: 45].

В. Русанівський у підручнику з історії української літературної мови зазначив, що за змістом нарис М. Гатцука «Озірк на вюстє моуи л'уду Козакорус'кого і о́го Ўкраїн» «становить собою публіцистичний виклад ідей, якими перейнята «Історія Русів» [46: 207]. І хоча В. Русанівський дотримувався думки, що праця М. Гатцука — публіцистика, ми схильні зарахувати її до науково-публіцистичних текстів.

Ще й до сьогодні маловідомою є розвідка П. Куліша з історії української літературної мови «Дві мові, книжня і народня». Стаття датована 17 грудня 1858 р. Впродовж тривалого часу праця залишалася в рукописі. З неї П. Куліш опублікував тільки три останні абзаци (з деякими змінами) як передмову «Слово одъ издателя» до збірки віршів Щоголева і Кузьменка в альманасі «Хата» 1860 р. [36 II: 292 (прим. 8)]. Для ширшого кола науковців стаття «Дві мові: книжня і народня» в повному обсязі стала доступною завдяки Дмитрові Дорошенку, який уперше надрукував її в третій книзі журналу «Україна» за 1914 р. без жодних мовних змін і редакторських правок [21]. У статті простежено тисячолітню історію літературномовної традиції в Україні, від періоду Київської Русі до Т. Шевченка, протиставлено церковнослов'янську мову, вироблену на її основі українську книжну мову народній. Наголошено, що давні книжники даремно проігнорували народну мову, через що в давнину вона не знайшла широкого використання в літературі. П. Куліш висловив переконання в тому, що тогочасне українське письменство матиме перспективу тільки тоді, коли розвиватиметься на ґрунті народної мови [36 II: 386]. Для ілюстрації мови статті П. Куліша подамо фрагмент із неї: *«Настало панованне польське, — и все дві мові було на Вкраїні, бо писане право ще більшь утяглось у ту химерну, суху, ненародню мову, а схоластика по школахъ розуміла речи тільки головою, а серцемъ їх не розуміла»* [21: 27].

Інформацію мовознавчого, зокрема фонетико-правописного, характеру П. Куліш подав і в розділі «Правила для учителя» в обох виданнях «Граматки».

До мовознавчих праць зараховуємо також невелику статтю П. Куліша «Устня мова з науки», надруковану в журналі «Основа» за 1862 р. (№ 3), де автор закликав створювати наукові праці українською мовою та подав відомості про засідання Петербурзької громади, на якому обговорювали цю проблему [23].

У журналі «Основа» 1861 р. (№ 4, с. 30–37) було опубліковано статтю «Одь редакції», у якій висловлено думки про мову української літератури, зокрема творів, надісланих до журналу «Основа», а також наголошено на необхідності постійно удосконалювати літературну мову, дбати про підвищення рівня її культури. В «Основі» 1862 р. (№ 3, с. 64–82) без зазначення авторства надруковано рецензію на східноукраїнські букварі 1857–1862 рр. під назвою «Наські граматки».

Є підстави розглядати як мовознавчу працю невелику редакційну передмову до публікації «Листи Українки. Дві слові одь насъ» («Основа», 1862, № 9, с. 108–109). Тут редакція журналу передрукувала 2 листи українки Марусі Т. з Петербурга до родини в Україні з метою підкреслити багатство народної української мови, її специфіку, національний колорит.

М. Номис у газеті «Черниговский листок» за 1862 р. опублікував українською мовою рецензію на перший випуск першого тому словника К. Шейковського (К., 1861). Рецензія складалася з двох частин: 1) «Де-що про українське писання и про словосбіръ К. Шейковського (Листъ до Редактора)» (1862, № 2–3), 2) «Замітки про збірословъ К. Шейковського (листъ до редактора)» (1862, № 21–25, 29, 31, 35–36).

А. Свидницький у кінці 1860 р. надіслав до «Основі» рукопис статті «Вимова наша українська і потреби нашого орфографування», проте ця праця так і не була опублікована «через непорозуміння між редакторами «Основі» [1: 17; 30: 521]. Письменник мав також намір створити граматику української мови, про що писав до В. Гнилоширова у листі від 21 травня 1862 р. [30: 521; 59: 412–413].

До мовознавчих праць зараховуємо і тлумачний термінологічний «Чабанський словарь», доданий до статті Я. Кухаренка «Вівці и чабани въ Чорноморіі», що повністю надрукований українською мовою («Основа», 1862, № 5, с. 36–39).

Викладач недільних шкіл Києва Г. Стрижевський 1862 р. написав граматику української мови, однак через матеріальні труднощі праця не була видана [1: 17; 59: 412].

Відомо, що на початку 60-х рр. XIX ст. над граматику української мови під керівництвом учителя Є. Судовщикова працювали також студенти Київського університету — члени Київської громади. До складу цієї групи входили й М. Лисенко та М. Старицький [59: 412]. На жаль, свідчень про мову викладу цих граматик немає.

Праці з правознавства. Є відомості про те, що О. Кониський підготував та подав на розгляд цензури посібник із правознавства, проте цензура не дала дозволу на його друк [18: 43].

Етнографічні та фольклористичні дослідження. До цих галузей можна віднести тексти К. Шейковського «О думках» й «О казках», які ввійшли як розділи до його «Домашньої науки» (К., 1861), та розвідку М. Номиса, що у формі передмови «Одъ видавця» включена до видання «Українські приказки, прислів'я та інше» (СПб., 1864). Ряд праць із етнографії було опубліковано в журналі «Основа»: статтю «Зъ подорожника» К. Шаповала (1861, листопад—грудень, с. 111—116), розвідку Б. Познанського «Третій листъ зъ Дударівъ» (1862, квітень, с. 86—95), статтю Я. Кухаренка «Вівці и чабани въ Чорноморіі» (1862, травень, с. 29—36).

Педагогічно-методичні праці. До цієї групи зараховуємо публікацію О. Кониського (Переходовця) «Вісті зъ Полтави», надруковану в журналі «Основа» за 1861 р. (№ 1, с. 319—322). Певну інформацію педагогічного характеру містила більшість підручників, виданих у підросійській Україні впродовж 1857—1863 рр. Відомо, що Є. Мосаковський, активний учасник у роботі недільних шкіл Києва, працював над розвідкою «Недільні школи (листи в село)», у якій планував описати навчальну й виховну роботу в недільних школах з метою їх популяризації серед населення України. Проте авторові не вдалося закінчити рукопис через арешт у листопаді 1861 р. за революційну пропаганду серед учнів Київського військового училища [1: 18]. На початку 60-х років порушувалося питання про видання книги Едуарда Цімермана «Народні школи в Америці» [1: 20].

Праці з природознавства. Ймовірно, першу інформацію природознавчого характеру українською мовою в Східній Україні подав К. Шейковський у другій частині свого підручника «Домашня наука» (К., 1861). Там було вміщено природознавчі розділи «Чи ўс'їд воно так є, як нам здаец'ця?» (с. 7—8) та «Зэмля» (с. 8—11). Розділ «Зэмля» К. Шейковський переклав із книжки К. Ушинського «Дѣтскій міръ и Христоматія» (СПб., 1861), наголосивши: «Спасенна душа була бы тая, котора нэрэ-тлумачыла-бы тую кныжку на нас'ку мову» [58: 8 (прим.)]. В. Коховський під псевдонімом Володько Нечуя надрукував статтю «Про дощъ» у березневому номері «Основи» за 1862 р. (с. 30—36). Оскільки в тексті статті «Про дощъ» зазначено, що це одна з лекцій, які її автор В. Коховський прочитав у школі, де працював (це була школа для навчання грамоти солдатів-українців), то є підстави допускати, що у вчителя В. Коховського були написані українською мовою й інші лекції на подібні наукові теми, які, однак, залишилися в рукописах.

До авторів, які створювали українською мовою наукові праці в галузі природознавства в середині ХІХ ст., необхідно долучити С. Носа. Відомий український етнограф, фольклорист, письменник, лікар С. Ніс писав наукові праці українською мовою задовго до 1862 р. Про це дізнаємося з журналу «Основа». У примітці до статті П. Куліша «Устня

мова з науки» редакція журналу зауважила: «За цією спробою ми напечатємо й інші, а на-самь передь — в. п. Ст. Д. Носа, котрий давно вже приложив своє знатте народнєї мови до научних предметів. Дай намъ Боже швидче того часу діждати, коли можна буде нашою рідною мовою ясно виявити усє, що чує и розуміє душа́ Українця. *Ред.*» [23: 30 (прим.)]. Варто зазначити, що науково-популярні розвідки С. Носа з медицини «Про хвороби и як им запомогти», «Ліки своєнародни, з домашнєго обиходу і в картинах життя» були опубліковані пізніше — 1875 р. [16: 36].

Те, що на початку 1860-х рр. С. Ніс мав серед українства авторитет як майстер творення українськомовних наукових текстів із природознавства, впливає із факту, наведеного в статті «Современная южно-русская летопись», опублікованій у журналі «Основа» за 1862 р. (серпень). У цій публікації зазначено, що О. Кониський на початку 1862 р. звернувся до Петербурзького Комітету грамотності з клопотанням, щоб Комітет запропонував комусь із українців — передусім добрим знавцям української мови, фахівцям у певній науковій галузі — підготувати українською мовою підручник із природознавства («естественную историю») та опублікувати цей підручник. Прийнятною кандидатурою для цього О. Кониський вважав С. Носа. Проте ця ідея тоді не була зреалізована через відсутність необхідних для цього коштів [48: 20].

А. Сакович 1862 р. в Харкові видав брошуру «Про тепло. Задля українських шкіл» обсягом 19 с. Інформацію про це видання подає О. Яцина [61: 136]. Зазначена книжечка вийшла друком у результаті домовленості членів Харківської громади з редактором газети «Харків»: редактор повинен був друкувати українськомовні статті на цю тему, а замість гонорару громадівиці мали одержувати 100 відбитків газети і з них створювати брошури [Там само].

Праці з економічної географії. У цю групу зараховуємо публікації Б. Познанського «Листь зъ Дударівъ» (Основа, 1861, № 8, с. 88–91), В. Кулика «Де-що зъ Полтави (До редактора)» (Основа, 1861, № 9, с. 175–182), Т. Рильського «Зъ Маковищъ (Київського повіту)» (Основа, 1862, № 2, с. 84–91).

Праці з техніки. Сюди відносимо статтю С. Барановського «Велика новина. Духова сіла замість пару на чугункахъ (Я. М. Л-з-р-скому²)» (Основа, 1862, № 2, с. 82–84).

Підручники, призначені для народних шкіл. Українська інтелігенція взялася за створення українських підручників у кінці 50-х рр. XIX ст., ще до появи перших шкіл із українською мовою навчання (нагадаємо, що перша недільна школа заснована в Києві 11 жовтня 1859 р.). П. Куліш 1857 р. в Санкт-Петербурзі видав буквар під назвою «Граматка», що став першим підручником у підросійській Україні, написаним українською мовою. На початку 1859 р. в Києві вже повною мірою вели цілеспрямовану

² Скорочений варіант прізвища Лазаревський, так у першоджерелі.

роботу зі створення українськомовних підручників. Підтвердження цього знаходимо в листі від 14 лютого 1859 р. В. Антоновича до священника Гната Немировського, у якому повідомляється про те, що в Києві утворився невеликий гурт людей із наміром опікуватися виданням навчальних книжок українською мовою, призначених для сільських шкіл, які мають з'явитися внаслідок очікуваних реформ [26: 20]. Заплановано створити й видати такі підручники: 1) буквар для початкового читання, у якому було б установлено графіку, придатну для передавання звукової організації української мови; 2) хрестоматію, що містила б уривки з поетичних і прозових творів українських письменників; 3) українську граматику; 4) арифметику; 5) всесвітню географію, у якій докладніше була б висвітлена слов'янська географія; 6) всесвітню історію; 7) історію України; 8) Біблійну історію Старого і Нового Завітів; 9) практичний посібник із ведення сільського господарства [26: 21]. В. Антонович зазначив, що станом на лютий 1859 р. рукописи букваря та хрестоматії були вже готові, а за тиждень планували подати на розгляд цензури буквар, за місяць — хрестоматію. За словами В. Антоновича, граматика вже теж була майже завершена. Упродовж року мали намір створити всі підручники [Там само].

У народних школах, створених у підросійській Україні в кінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст., учні навчалися читати й писати, вивчали Закон Божий, арифметику, знайомилися з елементарними поняттями з фізики, географії, історії тощо. Викладання предметів у багатьох школах вели українською мовою. Відповідно до цих потреб готували підручники.

У середині XIX ст. в підросійській Україні було створено десятки шкільних підручників українською мовою. Подамо перелік українськомовних підручників і посібників, що були видані протягом 1857–1863 рр.:

1) одинадцять букварів: «Граматка» П. Куліша (перше видання — СПб., 1857; друге (скорочене) — СПб., 1861), «Домашня наука. Ч. I. Початки» К. Шейковського (К., 1860), «Українська абетка» М. Гатцука (М., 1861), «Букварь южнорусский» Т. Шевченка (СПб., 1861), «Азбука по методу Золотова для южно-русского края» О. Строніна (Полтава, 1861), «Українська граматка» І. Деркача (М., 1861), «Українська граматка» Дарагана (М., 1861), «Граматка за для українського люду» Л. Ященка (М., 1862), буквар О. Потебні (створений до 1862 р., надрук. 1899 р.), «Українські прописі» О. Кониського (Полтава, 1862). Деякі з цих букварів були поліфункційні. Так, «Граматка» П. Куліша слугувала не тільки для навчання грамоти, але й для вивчення Закону Божого, арифметики, історії; буквар М. Гатцука містив інформацію з арифметики, астрономії, економіки. Короткі відомості про числа було подано в букварях Т. Шевченка й І. Деркача;

2) «Таблиці...» — посібники для початкового навчання грамоти: «Таблиці для початкового навчання грамоті» Г. Грещанковського (К.: Друкарня Київського університету, 1860) [1: 16], К. Шейковського (К., 1861), Горячковського (опубл. не пізніше 1862 р.) [52: 78];

3) читанка «Домашня наука. Ч.П. Выш'ші початкы» К. Шейковського (К., 1861);

4) три арифметики: арифметика К. Рубісова (опубл. не пізніше 1861 р.); «Арихметика» Д. Мороза (К., 1862); «Арихметика або шотниця» О. Кониського (СПб., 1863; перевид. — Полтава, 1907);

5) два підручники з природознавства: «Про тепло. Задля українських шкіл» А. Саковича (Харків, 1862), «Де-що про світ Божий» (К., 1863; до 1898 року вийшло 8 перевидань);

6) посібник з історії — «Хмельницина. Историчне оповидання» П. Куліша («Основа», 1861, березень; окреме видання — СПб., 1861);

7) посібник із релігії — «Оповіданя зь Святого Писания» С. Опатовича (СПб., 1863; перевид. — К., 1875).

Ряд підручників та посібників кінця 50-х — початку 60-х рр. ХІХ ст. через різні обставини залишилися в рукописах, серед них: 1) «Арифметичні записки для використання в приходських училищах» Куликова 1858 р. [1: 18]; 2) буквар П. Завадського кін. 1860 — поч. 1861 р. [1: 16]; 3) буквар В. Гречулевича [33: 74, 94]; 4) українськомовна читанка А. Свидницького, яку автор передав до Київської цензури через одного з київських студентів приблизно в 1860 р.; в основу підручника, за припущенням В. Білана, було покладено матеріали з народної демонології [1: 17]; 5) дві граматики — Г. Стрижевського та Є. Судовщикова [59: 412–413]; 6) чотири підручники О. Кониського — з історії, правознавства, зоології та географії; ці праці були подані на розгляд цензури, проте вона не допустила їх до друку [18: 43]; 7) підручник із зоології О.П. Коховського, написаний у Петербурзі 1862 р. [1: 18]; 8) два підручники з математики — геометрія та арифметика, надіслані редакції журналу «Основа» в рукописному вигляді ще до виходу першого номера журналу 1861 р. [3: 2 (прим.)]; 9) сім посібників із релігії: а) «Житте св. великомученика Георгія (Юрія) Побидоносьця, Житте св. великомученици Варвари и Житте преподобной матери нашої Маріи Египетской», перекладені В. Гуглинським; цю книгу надруковано традиційною кирилицею, проте тираж було заборонено [19: 164–165; 4, 441 (прим.)]; б) житія святих Ольги, Володимира, Бориса і Гліба та Михайла Чернігівського, описані В. Гуглинським [19: 165]; в) Священна історія, написана ієромонахом Афанасієм Турчановичем [Там само]; г) «Священна історія» П. Морачевського (1862 р.); ґ) «Притчи Господа нашого Иисуса Христа на украинский мови розказани» [34: 62]; д) дві частини «Священної історії» С. Опатовича [20: 249].

Отже, упродовж 1857–1863 рр. у підросійській Україні було створено не менше 42 підручників і посібників українською мовою, з них опубліковано 22, залишилося в рукописах 20.

Відзначимо, що в сучасних посібниках та підручниках із історії української літературної мови українські шкільні навчальні книги середини ХІХ ст. майже не представлені: вони або зовсім не названі [27; 25], або тільки перераховані [55: 85], або відомості про них фрагментарні

[44: 327–328, 355–356; 46: 201–202, 232; 38: 152]. Цей факт свідчить про те, що підручники майже не включено до вивчення історії наукового стилю цього періоду.

Незважаючи на те, що в підручниках 1857–1863 рр. представлена досить значна кількість термінів (докладніше див. [56]), для наукових праць середини ХІХ ст. ще не були характерні всі ознаки сучасного наукового стилю. Для наведених праць характерна помітна специфіка порівняно з науковим стилем сучасної української мови.

По-перше, простежуємо специфіку щодо підстильової репрезентації текстів. Науковий стиль 40-х–60-х рр. ХІХ ст. репрезентують передусім науково-популярні, науково-публіцистичні, науково-художні тексти та науково-навчальні праці (підручники для народних шкіл); у цей період з'явилися й перші зразки праць, які можна оцінити як власне наукові (статті, рецензії, огляди).

По-друге, виразна специфіка мови аналізованих пам'яток. Оскільки українськомовні праці 40-х–60-х рр. ХІХ ст. представляли ранній етап розвитку наукового стилю нової української літературної мови, то в них ще не усталені всі норми, характерні для цього стилю сьогодні. В академічному «Курсі української літературної мови» наголошено, що «стиль наукових і публіцистичних творів 60-х–70-х рр. ХІХ ст., писаних українською мовою, відзначався широким вживанням розмовних, навіть просторічних елементів, тобто, в строгому розумінні, характерні ознаки цих стилів (наявність розвиненої наукової, абстрактної, публіцистичної лексики і фразеології, чітка «логізована» композиційно-синтаксична лінія фрази і под.) ще не були вироблені» [25: 274]. У наукових текстах середини ХІХ ст., отже, широко присутні варіантні мовні одиниці; з метою доступності викладу мова цих праць, зокрема і термінологія, ширше вбирає розмовні елементи, має місце стилізація під селянську мову з елементами архаїзації тощо.

По-третє, простежуємо особливості змісту та мови аналізованих підручників, зокрема букварів 1857–1863 рр.: вони ближчі до наукового стилю, ніж сучасні праці цього жанру, оскільки містять не тільки дидактичні вправи, художні та фольклорні твори, але й наукові тексти.

Розглянуті джерельні матеріали дозволяють заперечити чи уточнити, конкретизувати окремі думки, висловлені в наявній науковій літературі, щодо історії наукового стилю нової української літературної мови в підросійській Україні середини ХІХ ст.: 1) початки наукової мови у Східній Україні простежуються не від журналу «Основа» (1861–1862), а раніше: ми виявили 3 наукові тексти, створені в 40-і роки ХІХ ст., та 20 праць, написаних упродовж 1857–1860 рр. (до виходу «Основи»), — букварі П. Куліша, В. Гречулевича, К. Шейковського, мовознавчі розвідки М. Гатцука та П. Куліша, передмови П. Куліша до видань творів Марка Вовчка і Г. Квітки-Основ'яненка та ін.; 2) початок 60-х років, час виходу журналу «Основа» та газети «Черниговский

листок», став кульмінаційним етапом в історії наукового стилю середини ХІХ ст. (створено 67 праць). Усього виявлено 90 наукових текстів, написаних упродовж 40-х—початку 60-х рр. ХІХ ст. українською мовою, майже половина з них — підручники.

У 40-х—на початку 60-х рр. ХІХ ст. у підросійській Україні простежується галузеве та жанрове збагачення української наукової мови: створено наукові, науково-популярні, науково-навчальні та науково-публіцистичні праці з історії, літературознавства, історіософії, мовознавства, математики, економічної географії, техніки, правознавства, природознавства, етнографії, фольклористики, педагогіки й теології; з'явилися різні жанри (статті, рецензії, огляди, трактати, передмови, післямови, підручники для початкової школи).

Хоча журнал «Основа» (1861—1862) відіграв ключову роль в утвердженні, розбудові, унормуванні та поширенні української наукової мови на початку 60-х рр. ХІХ ст. в підросійській Україні (див. [57]), але, характеризуючи науковий стиль української мови середини ХІХ ст. в підросійській Україні, необхідно брати до уваги й інші праці, які з'явилися поза «Основою».

1. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні (Кінець 50-х — початок 60-х років ХІХ ст.) / В. Білан // Архіви України. — 1965. — № 6. — С. 14—24.
2. Булик-Верхола С. Формування і розвиток української термінології / Софія Булик-Верхола // Гуманітарні та соціальні науки // Матеріали І Міжнародної конференції молодих вчених НСС-2009. — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. — С. 72—74.
3. В.Б. Зам'ятка / В. Б. // Основа. — 1861. — Янв. — С. 1—3.
4. В.Б. Протоіерей С.И. Опатович (Некролог) / В. Б. // Київская старина. — 1892. — № 6. — С. 438—443.
5. Гавриш І.В. Розвиток українського наукового стилю 20 — 30-х років ХХ століття (на матеріалі науково-технічних текстів) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Гавриш Ірина Володимирівна. — Харків, 2001. — 20 с.
6. Галас Б.К. Лексико-семантическая система украинского языка первой половины ХІХ века (на материале рукописных словарей) / Галас Борис Кириллович : автореф. дисс. ...кандидата филологических наук : специальность 10.02.02 «Языки народов СССР». — Ужгород, 1978. — 24 с.
7. Гнатюк І.С. Мова сучасної української науково-популярної літератури / І.С. Гнатюк // Жанри і стилі в історії української літературної мови / В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін.; відп. ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Наук. думка, 1989. — С. 265—281.
8. Дзензелівський Й.О. Видатний український філолог / Й.О. Дзензелівський // Мовознавство. — 1968. — № 6. — С. 43—50.
9. Дзензелівський Й.О. З життя та діяльності О.П. Павловського. До 200-річчя з дня народження О.П. Павловського / Йосип Дзензелівський // Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство : зб. праць. — Львів : [б. в.], 1996. — С. 372—379.
10. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну / М.П. Драгоманов. — К. : Криниця, 1919. — 123 с.
11. Дьяков А.С. Основи термінотворення : семантичні та соціолінгвістичні аспекти / Дьяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. — К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. — 218 с.
12. Єрмоленко С.Я. Науковий стиль / С.Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін.]. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 421-422.

13. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С.О. Єфремов; перше вид. — 1911 р., друкється за виданням: Єфремов С. Історія українського письменства. — К.; Ляйпціг, 1919 (Вецляр, 1924); фахове ред. і передмова проф. М.К. Наєнка. — К.: Феміна, 1995. — 686 с.
14. *Жовтобрюх М.А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) / М.А. Жовтобрюх. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 416 с.
15. *Жовтобрюх М.А.* Науковий стиль української мови / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1968. — № 1. — С. 3–13.
16. *Зелінська Н.* Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан / Надія Зелінська. — Львів: Світ, 2002. — 268 с.
17. *Коваль А.П.* Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту / А.П. Коваль. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1970. — 307 с.
18. *Коляда Н.М.* Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Коляда Наталія Миколаївна. — Умань, 2004. — 241 с.
19. *Костомаров М.І.* Викази жертв на популярні видання / М.І. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / [за ред. М. Грушевського]. — К.: Державне вид-во України, 1928. — С. 164–167.
20. *Костомаров Н.И.* Автобіографія. К 190-летию со дня рождения / Н.И. Костомаров. — К.: Стилоз, 2007. — 352 с.
21. *Куліш П.* Дві мови, книжня і народня / П. Куліш // Україна. — 1914. — Кн. 3. — С. 22–34.
22. *Куліш П.* Україна. Одь початку Вкраїны до батька Хмельницького / [зложивъ П. Кулѣшъ]. — К.: ВЪ Университетской Типографіи, 1843. — 99 с.
23. *Куліш П.* Устня мова зъ науки. Слово зъ боку / П. Кулішъ // Основа. — 1862. — Березіль. — С. 29–30.
24. *Куліш П.* Хмельнищина. Историчне оповідання / П. Кулішъ. — СПб.: ВЪ друкарні П.А. Куліша, 1861. — 128 с.
25. Курс історії української літературної мови / [за ред. акад. І.К. Білодіда]. — Т. 1 (Дожовтневий період). — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 596 с.
26. *Левицький О.* Сторінка з життя Володимира Антоновича / Орест Левицький // Літературно-науковий вістник. — Річник XVI. — Том LXII. — Кн. 4. — С. 19–24.
27. *Левченко Г.А.* Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. / Г.А. Левченко; за ред. проф. М. Грунського. — К.; Харків: Рад. школа, 1946. — 145 с.
28. *Ленець К.В.* Науковий стиль / К.В. Ленець // Стиль і час: хрестоматія / [ред. кол.: Д. Г. Білоус, І.О. Дзевєрін, М. А. Жовтобрюх та ін.; упоряд. та коментарі: Г.М. Колесника та ін.]. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 129–140.
29. *Лепченко Я.* До початків національної наукової мови. Пам'яті М.О. Максимовича / Як. Лепченко // Вісник Інституту української наукової мови. — Випуск 1. — К., 1928. — С. 37–39.
30. *Лист А.* Свидницького до В.С. Гнилосирова від 21 травня 1862 р. // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси / Анатолій Свидницький. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 519–522.
31. *Лист М.* Костомарова до молоді Харкова від лютого 1863 р. // Житецький І. З листування Костомарова / Ігнат Житецький // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 70–71.
32. *Мацько Л.І.* Культура української фахової мови: навчальний посібник / Л.І. Мацько, Л.В. Кравець. — К.: ВЦ «Академія», 2007. — 360 с.
33. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. — СПб.: Алетейя, 2000. — 260 с.
34. *Министерство внутренних дел.* Киевский Цензурный Комитет. 27 июня 1863 года. № 342. Киев. Господнину министру внутренних дел. Председательствующий Новицкий // Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / Публікація В. Яременка, О. Сліпушко // Дніпро. — 2001. — № 1–2. — С. 62–63.
35. *Міяковський В.* В.Б. Антонович. Перед слідчою комісією // Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська лі-

- ратура / Володимир Міяковський; ред. Марко Антонович. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1984. — С. 310–321.
36. *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : наукова монографія : у 2 т. / Євген Нахлік. — К. : Український письменник, 2007. — Т. 1–2.
37. *Німчук В.В.* Білецький-Носенко Павло Павлович / В.В. Німчук // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін.]. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 50–51.
38. *Огієнко І.І.* (Митрополит Лларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Лларіон); упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. — К. : Либідь, 1995. — 296 с.
39. *Панько Т.І.* Українське термінознавство : підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. — Львів : Світ, 1994. — 216 с.
40. *Передрієнко В.А.* Сильові різновиди староукраїнської мови / В.А. Передрієнко // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін.]. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 677–678.
41. *Передрієнко В.А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1979. — 144 с.
42. *Пилинський М.М.* Мовна норма і стиль / М.М. Пилинський. — К. : Наук. думка, 1976. — 287 с.
43. *Пилинський М.М.* Сильове багатство української мови / Пилинський М.М. // Розцвітай же, слово! Розвиток сучасної української мови / В.М. Русанівський, А.П. Грищенко, Л.С. Паламарчук та ін. — К. : Рад. школа, 1963. — С. 52–123.
44. *Плющ П.П.* Історія української літературної мови / П.П. Плющ. — К. : Вища школа, 1971. — 424 с.
45. *Рукопис М.І.* Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / [ред. кол. П.С. Сохань (гол. ред.), І.Л. Бутич, Л.З. Гісцова та ін.]. — Т. 1. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 250–258.
46. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови : підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / В.М. Русанівський. — 2-е вид., допов. і перероб. — К. : АртЕк, 2002. — 424 с.
47. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. — К. : Наук. думка, 2001. — 912 с.
48. *Современная южнорусская летопись* // Основа. — 1862. — Серпень. — С. 1–25.
49. *Статєєва В.І.* Вагомі етапи запровадження української мови та прогресивного письма в сферу освіти на Закарпатті в другій половині 18 — на початку 19 ст. / Валентина Статєєва // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна. — Вип. 11. — Ужгород, 2005. — С. 27–42.
50. *Статєєва В.І.* Вивчення культури поведінки та спілкування в школах Західної України другої половини XVIII–першої половини XIX століття / Валентина Статєєва // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна. — Вип. 9. — Ужгород, 2004. — С. 11–19.
51. *Статєєва В.І.* Українська мова в західноукраїнських шкільних підручниках другої половини XVIII — першої половини XIX ст. / Валентина Статєєва // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна. — Вип. 10. — Ужгород, 2004. — С. 62–68.
52. *Стояновъ А.* Неправдивость и равнодушіе — главнѣйшія помѣхи къ распространенію грамотности / А. Стояновъ // Основа. — 1862. — Жовтень. — С. 74–89.
53. *Стріха М.В.* Українська мова і наука: гармонія чи конфлікт? / М.В. Стріха // Українська мова і сучасність : зб. наук. праць. — К. : НМК ВО, 1991. — С. 21–33.
54. *Ўжинок* рідного полѧ, вистачини праце'у М.Г. — М. : Ў друкарні Каткоѳа і Т-ѳа, 1857. — 371 с.
55. *Чапленко В.* Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.) / Василь Чапленко. — Нью-Йорк, 1970. — 448 с.

56. *Шаркань В.* Лексика на позначення спеціальних понять у східноукраїнських підручниках 1857–1863 років / Василь Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць / [відп. ред. І.В. Сабадош]. — Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2010. — Вип. 14. — С. 120–124.
57. *Шаркань В.* Питання про джерела та критерії унормування української наукової терміносистеми в публікаціях журналу «Основа» (СПб., 1861–1862) / Василь Шаркань // Наукові записки. — Серія : Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. — Вип. 100. — С. 489–494.
58. *Шейковський К.* Домашня наука. Ч. II: Выш'ші початкы / К. Шэйковский. — К. : Ё друкарні И. и А. Давы, 1861. — 19 с.
59. *Яворська І.Ф.* Робота над граматиками української мови у підросійській Україні другої половини ХІХ ст. / Інна Яворська // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (зб. наук. праць) / [відп. ред. І.В. Сабадош.]. — Ужгород, 2011. — Вип. 16. — С. 411–414.
60. *Ярема С.* На теми української наукової мови / Степан Ярема. — Львів : [б. в.], 2002. — 44 с.
61. *Яцина О.А.* Преса і харківський громадський рух 1859–1863 років / Яцина О.А. // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. — Харків : ХАІ, 2009. — № 1. — С. 133–139.

Стаття надійшла 18.03.2013

Vasyl Sharkan
Uzhhorod

FORMATION OF SCIENTIFIC STYLE IN NEW UKRAINIAN LANGUAGE IN THE EASTERN UKRAINE

The article argues that the scientific style of the new Ukrainian language in the Eastern Ukraine formed within 40–60 years of the 19-th century. During this time was written about 90 scientific texts in Ukrainian from different fields and different genres.

Key words: history of the Ukrainian language, scientific style, magazine “Osnova», writing of scientific style, textbook.

УДК 811.161.2:81'373.46

Ганна Воронич
м. Київ

ЧЕТЬЯ МІНЕЯ 1489 р. І КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ

Експлікацією на давньоукраїнських землях кирило-мефодіївської традиції, започаткованої серед слов'янських народів чехами ще в останній чверті XIV ст., є рукописна пам'ятка Четья Мінея 1489 р. — один із перших перекладів конфесійного тексту народною мовою, важливе й інформативно щедре джерело вивчення історії української мови.

Ключові слова: історія української мови, дослідження мови пам'яток, українсько-білоруські міжмовні контакти, діалект, глоса.

Уже найдавніші наші книги презентують взаємодію системи конфесійної старослов'янської мови з давньоруською літературною й живим мовленням східних слов'ян, а до кінця XI ст. цілком сформувалася її давньокиївська редакція. Очевидно, церковнослов'янська мова була панівною конфесійною мовою в Україні до XV ст. Уже з XV ст. дійшли переклади окремих частин Біблії (Плач пророка Єремії, книга пророка Данила, Пісня пісень, Псалтир), а також значна за обсягом Четья Мінея 1489 р. У середині XVI ст. перекладено українською мовою Новий Заповіт (найвідоміші пам'ятки — Пересопницьке євангеліє 1552–1556 рр., Євангеліє Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол 60-х рр. XVI ст.). Перекладач Пересопницького євангелія, син сяноцького протопопа Михайло Василієвич, зазначав, що переклад призначений «для читання церкви б̄жи(х)». Аналізуючи слова І. Вишенського «Євангелія и Апостола в црквеи на литургии простым языком не выворочайте», В. Німчук припускає, що принаймні в кінці XVI ст. ще в багатьох

© Г.В. ВОРОНИЧ, 2013

українських церквах частини Нового Заповіту звучали живою мовою [22].

Кирило-мефодіївська мовна традиція давала змогу слов'янським народам молитися зрозумілою мовою й була одним із засобів єднання слов'ян візантійського обряду. З часом церковнослов'янська мова щораз більше розходилася з живим мовленням, через те з'являються пояснення незрозумілих елементів — перші лексикографічні спроби. А в XVI ст. маємо уже словники. Автор «Лексикона славеноросского» П. Беринда в передмові підкреслював, що «широкій и великославный языкъ славенскій... трудности теж(ъ) словъ до вырозумѣнн(а) темны(х) в(ъ) собѣ мает(ъ), зачимъ и самаѣ црѣквѣ російская многи(м) власным(ъ) сыном(ъ) свои(м) въ огиду прихходит(ъ)». Пройшовши у своєму розвитку три етапи [Там само]: солунський (перші переклади з грецької на слов'янську зроблено на основі мовлення рідного міста, де народилися й вирости Кирило та Мефодій, і його околиці); мораво-паннонський (у Моравії Кирило та Мефодій відредагували свої перші переклади, враховуючи мову місцевого населення; в Паннонії Мефодій та його учні зробили переклади низки творів); болгаро-македонський (після смерті Мефодія його учні змушені були емігрувати в Хорватію й Болгарське царство, в яке входила й Македонія), ця традиція дійшла й до наших земель, експлікована на давньоукраїнських землях Четьєю Мінеєю 1489 р. — рукописною пам'яткою, що є першою відомою на сьогодні спробою зближення мови культових книг із живою народною мовою, важливим й інформативно щедрим джерелом вивчення історії української мови.

Четья 1489 р. зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України під шифром ДА / 415л. (ф. 301. ЦАМ КДА. № 415 л.). Пам'ятку досліджували багато вчених: О. Соболевський [29; 30], І. Недешев [19], Ю. Карський [13], М. Карпинський [12: 59–106], В. Перетц [25], М. Грушевський [8: 99], П. Плющ [27: 74], А. Журавський [9: 84–89], В. Русанівський, В. Німчук [20], К. Симонова [28: 56–79], Д. Гринчишин [7: 251–276] та ін. Вона докладно локалізована, як свідчить кіноварний запис на звороті 286 аркуша цієї книги: вказано точну дату (в лѣѣ(т) ꙗꙗ̃•Ѱ̃•Ѥ̃•є̃•ч̃•ѧ̃)¹,

¹ СПИСАНА БЫ(ѢТ) КНИГА сѣа. нарицаемаѣ четьѣа. въ градѣ оу каманици. при великомъ королѣ андрѣѣи. в лѣѣ(т) ꙗꙗ̃•Ѱ̃•Ѥ̃•є̃•ч̃•ѧ̃. индикта. въ ѣз̃ а тогда держалъ. Ѡ̃ королѣ. каманецъ. панъ третина. крѣмистрѣ (в лѣѣ(т) ꙗꙗ̃•Ѱ̃•Ѥ̃•є̃•ч̃•ѧ̃. — 6997–5508=1489, тобто йдеться про кінець сьомого тисячоліття без трьох років.

Ще одне непряме датування, наявне в тексті Четьї, крім точно названого Березкою року, на яке ми вперше звернули увагу: Свѣѣ(т) во сен вра(т)а єсть. сѣѣтныи. (а вжо) приважилиѣса на мѣ конецъ вѣѣка сего. воудю(т) оу сторона(х) врани. воевати воуде(т). црѣ на црѣа. кнѣзь на кнѣѣа. и вѣуде(т) сматѣѣние велико. Ѹ̃ сторона(х) и оу градѣ(х). — тобто йдеться про кінець століття, що може бути розцінено як підтвердження саме попередньої, названої писарем Березкою дати — 1489 р.

Цей запис видається цікавим у контексті такої інформації: «Того року різдвяні свята в Москві були забарвлені дуже незвичайними почуттями. Вчені ченці вже якийсь

місце переписування, названо автора². Наприкінці XVII ст. Четья була оправлена (переплетена): **рокѸ • а҃ѡїѸ • вправлена высть книга сина ѡцем Іваном Гаковичом Пресв.: Воинским Мѣсцким (287)**, який, за твердженням М. Грушевського [8: 99], проживав у Воїні (ймовірно, у Воїніні, що на території сучасної Холмщини)³.

Варто погодитися з тим, що тлумачити прикметник воинский словом «військовий», як це робить М. Карпинський, безперечно, немає підстав [12: 251–276], бо священників називали за місцем проживання або за місцем відправи богослужби, а військових священників, тобто тих, хто служив у військових частинах, називали капеланами. Таке припущення підтверджує також і запис у пам'ятці⁴.

час провішали, що ніхто не доживе до кінця року. За православними підрахунками, серпень 1492 року, місяць, коли Колумб виходив у подорож до південних країв, відзначав кінець сьомого тисячоліття від створення світу, і всі навколо пророкували, що настане кінець світу. І справді, ніхто навіть не обраховував церковний календар на наступні роки. Хоч православні використовували той самий юліанський календар, яким послуговувалась латинська церква, вони мали іншу систему підрахунків anni mundi, років від створення світу. Крім того, як і у Візантії, православні росіяни мали звичай починати церковний рік 1 вересня. Отже, з огляду на думку православних, що 7 днів створення відповідають сімом тисячоліттям, і на те, що світ, по-їхньому, створений 5509 року до н. е., 1492 рік дорівнює 7000 років від створення світу, тобто становив найімовірнішу дату судного дня. Критичним днем було 31 серпня. Та коли цього дня нічого не станеться, удар долі можна відсунути до 31 грудня, останнього дня світського року і середини різдвяних свят. Тож коли нічого не сталося до Богоявлення, Москва полегшено зітхнула.» (*Норман Дейвіс*. Європа. Історія. — Пер. з англ. — К., : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008 р. — С. 475).

² **А пса(а) сїю книгоу нѣхго є(ст) березка з нова горо(а)ка лито(в)ско(г) поповичъ попа литово(ц)ко(г) снѣ семинновъ долъбнича н(ж) в нитрополини (Четья Мінея 1489 р., 286 зв.).** Через те, що в записі згадана митрополія, то деякі дослідники (В. Перетц В. Німчук) роблять припущення, що оскільки митрополія була в Києві, то тільки там міг придбати оригінал рукопису Березка, з якого виготовлено копію. Проте цілком вірогідно, що в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новоградку, резиденції Київської митрополії, де служив його батько. Незважаючи на те, що в записі є вказівка на місце переписування книги, і досі нероз'язаним є питання, про який Кам'янець тут ідеться: Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Подільський чи ще якийсь інший, адже в Україні та Білорусі їх було кілька. Але беручи до уваги те, що в записі згадується ім'я короля Андрія (а це, за твердженням В.Перетца, ім'я польського короля Андрія-Казимира Ягелловича, який був обраний королем Великого Князівства Литовського в 1440 р. і який помер у Гродні 1492р.), дослідники (В.Перетц, В.Німчук, погоджується Д.Гринчишин) припускають, що переписування оригіналу Четьї було здійснено в Кам'янці, містечку *Берестейського* повіту. Див. [25; 20: 73].

³ Про Воїніні: містечко на сході сучасної Польщі, недалеко від Холма; міський статус має з XVI ст. У 1690 р. належало до Брестського воєводства; наявні костел (1537 р.) і церква; відомий топонім *Воїнський тракт*. З 1576 р. належить Короні, хоча *литвини вважали його своїм*. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Z. 145, tom XIII.—Warszawa, 1898. — s. 736).

⁴ На 305 аркуші читаємо **того ради молѣмса члѣколюбцю бѡгѸ. да избавить на(с) ѡ врагѣ наши(х). невидимою своєю бл҃годатью. и поможетъ намѣ в ѡмолитвахѣ наши(х). дасть намѣ разѸмъ добрын. да разоѸмѣти бѣдемѣ какѣ молитиса его ст҃он мл(с)ти.**

Перегукується з наведеним вище записом у пам'ятці повідомлення про русинського (українського) письменника XVI ст., яке подає І. Вагилевич [5: 195]⁵: Це інформація до роздумів. Засвідчені факти потребують додаткового вивчення за архівними джерелами, але привертаючи до них увагу дослідників, сподіваємося, що вони, дуже ймовірно, зможуть скоригувати, уточнити відомості про походження писаря-перекладача, зокрема припущення про його зв'язки з митрополією, тобто з Києвом, чи про місце переписування пам'ятки, а також підтвердити факти мовознавчого дослідження пам'ятки щодо її україномовної належності. Загалом ми кваліфікуємо власницькі записи як *німі, мовчазні* (до них належать різнотипні штампи й печатки, наявні на аркушах пам'ятки) та *розповідаючі, промовляючі* (ті, що містять додаткову інформацію про час і місце написання пам'ятки, писаря, її власників тощо). Завдання дослідника — змусити ці найрізноманітнішого змісту й форми написи на полях чи між рядками пам'ятки, зроблені різними людьми, в різний час, за різних обставин, розповісти щонайбільше.

Як зазначає П. Плющ, Четья 1489 р. є «праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану «просту мову», зроблених на Україні в XVI та XVII ст.» [27: 74]. В. Перетц вважав Четью однією з найдавніших пам'яток, яка є перекладом давнього церковнослов'янського тексту на «нову» мову [25: 1–107].

Четья Мінея 1489 р. досить виразно презентує трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення першої еле-

а дѣяволы проганяючи. да не порадыются нечистотамъ нашимъ. того ради бѣдьмо мл(с)тви до вбоги(х). и х̄съ до на(с). мл(с)тви въ бѣдѣ(т). ємоу(ж) сл(в)а. вѣѣ(к) вѣкѣ(м). аминь.

У рядку того ради бідьмо мл(с)тви до вбоги(х) після слова вбоги(х) між колонками із продовженням на нижньому полі дописано іншим чорнилом і почерком (але півуставом): *и до ка(п)лановѣ ѡфѣрѣ имъ горячо и щѣре давано.*

Цей запис (а власне фігурування в тексті пам'ятки іменника капелан з адекватним значенням) робить доказовішим припущення М. Грушевського про територіальне походження Саковича, водночас, як на нашу думку, цілком спростовуючи висновок М. Карпинського про тлумачення лексеми воинский у власницькому записі на берегах Четьї як 'військовий' [12].

⁵ Kasian Kalikst Sakowicz. Mąż uczony, narodził się około r. 1570 w Poteliczu, w województwie bełskim, gdzie jego ojciec był księdzem. Uczył się na Uniwersytecie Zamojskim, potem na Uniwersytecie Krakowskim. Po ukończonych studiach był diakonem w Przemyślu, potem kapłanem w Lublinie, z kąd się wydalil na Ukrainę, gdzie został czerńcem w kijewobraccim monastyrze, imię Kassyan, a w r. 1622 był synkelem czyli namiestnikiem i jako taki miał nadzór nad szkołami brackimi i bohojawleńskimi. Przeszedłszy na unię w r. 1625, otrzymał archimandrię dubieńską w r. 1627; że zaś miał udział w dziele M. Smotrzyckiego Apologia peregrynacji został w r. 1628 na synodzie w Kijowie wykłety. Będąc złożonym z urzędu swojego z powodu zająć z biskupem włodzimierskim w r. 1640 wyjechał do Rzymu, gdzie za dyspenzą papieża Urbana VIII przeszedł na obrządek łaciński i z powrotem został kanonikiem regularnym i proboszczem w Krakowie. Umarł w r. 1650. [...] Po rusku pisał: *Вѣршѣ на жалосный погребѣ Петра Конашевича Сагайдачного* (Kijów, 1622).

ментами української мови на різних мовних рівнях: у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, тим самим дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною українською мовою в різних функціонально-часових й ареальних аспектах.

Пам'ятка написана півуставом на папері у дві шпальги (стовпчики) по 26 рядків на кожній сторінці без пагінації і має 375 аркушів; на папері є водяні знаки [6]. За змістом вона складається з двох частин: перша охоплює 287 аркушів, друга — 88; перша нагадує збірник житій святих і похвальні слова на честь свята Господа Бога та Святої Богородиці, а також найвизначніших святих, частково Торжественик, а друга є поєднанням Бесід Івана Золотоустого і частково Ізмарагда. За графічними, орфографічними атрибутами, за старанністю переписування пам'ятки й мовними рисами частини пам'ятки теж неоднакові. Перша частина написана старанно, а в другій є багато виправлень, заміни одних літер іншими, закреслення неправильно вживаних (написаних) або малозрозумілих слів словами загальнонародними. У другій частині частіше порівняно з першою трапляються форми аориста та імперфекта, неповноголосні форми, закінчення **-аго** в родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників, **ж** на місці **ю** та **у**, значно частіше використовуються глоси. Основою для Четьї стали, як стверджує В. Перетц, слов'яноноруські тексти житійної та проповідницької літератури, які автор перекладу використовував цілком вільно [25: 1–107]. Писар змінював текст, скорочуючи та доповнюючи його, наближуючи мову пам'ятки до живої народної мови, а також вводячи глоси — пояснення незрозумілих або невживаних (чи маловживаних) слів загальнонародними. А це, як вважає В. Німчук, вияв власне мовознавчої роботи, зародження лексикографії [21: 13], несловникової лексикографії-глосографії, глосемографії [Там само: 17]. Готуючи пам'ятку до друку, ми прокоментували у примітках (подано 1842 примітки) численні приклади вживання найрізноманітніших глос. *За зовнішніми ознаками* — місцем розташування — глоси в Четьї поділяємо на *внутрішньорядкові* (рядкові), *міжрядкові* (інтерлінеальні), й *покрайні* (маргінальні).

Внутрішньорядкові (рядкові) — найпоширеніші, їх у тексті найбільша кількість, частини в них поєднуються сполучними словами (Скажімо, глос, поєднаних словом **рекомо**, у пам'ятці виявлено 47: **члѣвкъ ѿ бѣжи. да(л) имѣ харатью рекомыи свито(к)** (150 зв.), **геуна рекомо пекло** (357 зв.), **долги рекомо грехи** (292), **аще ли оу злом дѣле застане(т) рекомо во грѣсѣ(х)** (334 зв.), **посоула не хоче(т) рекомого бага(т)ства**); словом **зовемаѣ (зоветсѣ)** — 21: **избавить на(с) члѣволювецъ бѣ ѿ мѣки вечное. и дастъ намѣ бѣговгодныи раи. еже зоветсѣ цр(с)тво не(с)ное. его же оуготовалѣ любашимѣ е. рекомо праведнико(м)** (357 зв.), **за гордостъ во сотона с неба сверженъ. со всѣми слѣгами. што нине зовоутсѣ бѣси** (350); словами **именжетсѣ**,

нарицаемаѡ — 24: та(к) празникъ чинивали. роукоатен рекомо оупаханины. што жь са именжетъ панतिकостие (211), секира именжетса смерть (365), шедше во градъ. нарицаемоу ю весь. (314), списана вы(ст) кнѣга сѣа. нарицаемаѡ четъѡ. (286 зв.) чи ѥ без них: шбразовъ ѡчинко(в) (336 зв.).

У Четъї досить поширеними є *міжрядкові* (надрядкові, інтерлінеальні) глоси, які В. Німчук, досліджуючи пам'ятки давньоруського періоду, кваліфікував як винятки [Там само: 17], а саме: *однослівні* за структурою: в рядку — архнерѣи, а над рядком надписано попы (262), чи игѣмон (воевода) (262), тисячника (войта) (262), оуслыша(т) гла(с) сѣа бѣжиа. оустаноу(т) ѡ гробъ телеса. цѣри и князен. митрополитъ и еп(с)коуѣ. и просты(х) людеи. (361) — у рядку виправлення, а словосполучення вси оусопшии. рекомо мертви надписано над рядком та багато інших; *багатослівні*: вже во насрѣдъ пѣтѡ — вгорі над рядком іншими чорнилом і почерком надписано: посредь дороги стоимъ. рекомо половиноу сѣтго поста во чистотѣ прошли єсмо. (307) і под. Певна частина *надрядкових* глос була зроблена пізніше *скорописом*, можливо у XVII ст., коли книгу опрацювали: чисто — щире, слишите — чүйте, мира — свѣта, ни — нѣтъ, соблюлъ — сохранилъ, соблюсти — заховати, здѣ — тѣтъ, врѣмени — часа, насрѣд пѣтѡ — посредь дороги, честуймо — шануймо, стезю — дорогѣ, благыи — бѣдныи, о том — про то, прѡ — свар, образовъ — вчинковъ та ін.

Цікавим є такий вид, як *глоси-форма, оформлення*. Деякі глоси, що раніше були написані у церковнослов'янському *оформленні, закреслені* і зверху над ними подані у властивому живомовному звучанні: крѣпци виправлено на крѣпки, мнозин — на многин, слабъ — на слабый, в раи — у раи, мучителевы слугы. рекомо сотонины слуги дѡволи (в останньому слові ѡи виправлено на ѡи) (207 зв.) та ін.

Глоси-порівняння: и парить ка(к) птица лѣтаеть по въздоху(м). такъ ѡна по люде(м). и по вбогимъ. и ка(к) бчола цвѣты звирає(т). та(к) ѡна люди. (276 зв.), оутроѡ тако трава процвѣто(х). на вечер же ѡпадохъ. (9). У порівняльних зворотах привертають увагу слова сонце, вода, громъ, воскъ, камень, пороухъ, свинья та інші, тобто ті, які властиві ѥ народнорозмовній мові. Наприклад: пила жь и(х) бысть яко воскъ (34 зв.); ѡнъ ка(к) твердый камень (55 зв.); твоѡ честь какъ пороухъ въ ѡчью (56); сами тако свинья в лѣжи сѡ валлю(т) (340 зв.); вознигаль тако сонце (331 зв.), бѣдемъ каждый стопати нази, ка(к) мѣти родила (371), дѣнь приходить тако англѣ, а ношь тако татъ (344 зв.), оу добрѣ живѣ(т) оу скоупости превываю(т) (340 зв.).

Як приклад використання *покрайніх* (маргінальних) глос у Четъї Мінеї розглядаємо наступне оформлення тексту пам'ятки на аркушах 353 — 353 зв. Отже, в тексті маємо: развѣ ариа. хр(с)творца. его же препрѣша сѣни ѡци. и проклали. потом же оутвердиша х(с)воу цѣрковъ. и многи(х) оу вѣроу шбратили. Проклали арыѡ поѡ. и его ереси. былъ во въ соборе то(м). старешина сѣыхъ ѡць. селивестръ папа римьскии.

викентини. митрофанъ Ѡ византиа. александръ Ѡ александриа. еоу҃ста-
фини. Ѡ антиѡфини. макарини Ѡ ер(с)лима. никола Ѡ ликиа. пахнотѣи Ѡ
египта. а ины(х) многое множество. Се бы(л) первыи// соборъ в никии.
стѣхъ ѡцовъ. •т• нї• въ •к•е лѣто. при константинѣ цѣри. проклали ариа
попа. и его ереси. и потомъ всѣмъ соборо(м) прославили х(с)а
единосущина ѡцю сна бжиа. пережь вѣковъ рожена(г). по гл҃ющеѣ пр(о)
ркѣ. ис чрѣва преже дньница родиса. оу послѣднѣа Ѡ двы. нашего ради
сопасѣннѣа. вочлѣвчшася⁶.

Навпроти підкреслених рядків праворуч на полі іншим чорнилом поставлено хрестик +, а на нижньому полі маємо скорописний текст тим самим чорнилом, що й хрестик: + *Внемли Читателю, яко на соборѣ Никейскомъ былъ старейшій на (очевидно, старійшина — Г. В.) святыхъ Отець Силвестръ Папа Римскій.* Нижче той самий текст повторено латинкою: *Zauważ czytelniku, że na Soboru [powizailnym] w Nicei w wieku III był prezydującym Sw: Sylwester Papież Rzymsky quo ad guma[m]*m [spoczinel.] (* — m у слові гумат двічі закреслено, а потім написано ще раз). Цей запис уточнює, пояснює, а також доповнює зміст тексту пам'ятки (зокрема йдеться про вислів quo ad guma[m]*m [spoczinel.], враховуючи вірогідно відчитане слово, подане в квадратних дужках, — 'який помер у Римі').*

Або ж на аркушах 20 — 20 зв. у розповіді про Костянтина Великого, римського імператора читаємо: и силою ч(с)тного кр(с)та поразилъ соупротивны(х). и пришедъ до рима. кр(с)тивса самъ. и мѣти его елена. (w ы 337) ѡ1ѣ Ѡ ст҃ого папы селивестра. ѡ2ѣ мѣть же свою Ѡпоустилъ до ер(с)лима. искати ч(с)тного кр(с)та. мѣти же его елена. шедши тамъ// испытала со многи(м) трѣдомъ. шдва са допытала в жидо(в). гдѣ есть ч(с)тныи крестъ сохрѣненъ. и жидове его неволею споведали. цѣрица же елена. наше(д)ши. повелѣла оузнати. кр(с)тъ г(с)нь изъ земли, вси же людие оувидѣвшѣ гавлѣнне ч(с)тного кр(с)та. възрадовалиса. цѣрица же елена. начала целовати кр(с)тъ. тако(ж) воевода. и вси вельможи. а иныи многие лю(ди). не могли дотисноутиса. и жадали только бы видѣти е(г). тогда повѣлѣлъ. патриархъ. ѡ3ѣ сре(д) цѣрквѣ вчинити амвонъ. и самъ оу҃сшо(л) на не(г). почалъ поднимати ч(с)тныи кр(с)тъ. ажь бы видели его хр(с)тыане. а какъ оувидели е(г) вси людие. кланкнѣли велики(м) голосо(м). г(с)и помилон.

Розглянемо пізніші написи на полях цих аркушів, які дуже виразно корелюють із текстом пам'ятки: {1} — (w r 337) дописано пізніше,

⁶ Датування Собору в тексті Четьї: w r 337 — у надписі між рядками; а в іншому місці — 318 рік у самому тексті; III століття — у надписі на полі під текстом. Перший Нікейський собор — вселенський собор християнської церкви, що відбувся 325 року у місті Нікея (нині Ізник, Туреччина). Собор скликано імператором Константином Великим для того, щоб поставити крапку в суперечці між єпископом Олександром і Арієм. На соборі Папа Сильвестр був представлений двома легатами. У загальній кількості собор зібрав 318 єпископів і багато пресвітерів і дияконів, тривав понад два місяці — і став першим вселенським Собором в історії християнства.

іншим чорнилом і почерком над рядком у круглих дужках. Цей запис уточнює зміст пам'ятки хронологічно, прив'язує його до точної дати; {2} — ці слова підкреслені, навпроти них на лівому полі є буква *a* в круглих дужках — (*a*), а на нижньому полі запис латинкою по-польськи: (*a*) Konstanty W. niebył chrezczony przez Sylwestra Papieża, jak tu pisze, ale od Euzebiusza Biskupa Nikumedii, bo tak pisze Historyja Koscielna. Цей запис виправляє, змінює зміст пам'ятки, отже, є контрверсійним до тексту. {3} — це слово підкреслено, на полі навпроти нього у круглих дужках написана буква (*a*), а на нижньому полі латинкою по-польськи записано: (*a*) Patryarcha ten nazywał się Makary S. Цей запис уточнює, доповнює, розширює зміст пам'ятки, тобто автор маргінальної глоси тлумачить слово основного тексту пам'ятки.

Зрозуміло, що ці останні досить розлогі записи могла зробити грамотна, дуже освічена й смілива, впевнена у знаннях і переконаннях людина, яка добре знала церковну історію й мови та не побоювалася висловлювати контрверсійні думки щодо прочитаного у святій книзі. Ба, навіть записувати їх у цій святій книзі, дуже ймовірно, будучи її власником (Принагідно зазначимо, що власницьких різночасових записів на полях Четьї Мінеї 1489 р. різними чорнилами, шрифтами й мовами — півуставом і скорописом, іжицею й латинкою, староукраїнською й польською мовами чимало. Усі вони відчитані й прокоментовані у метаграфованому тексті, підготовленому до друку.). Вивчаючи давньоруські пам'ятки, В. Німчук робить висновок, що *покрайні* (маргінальні) глоси у текстах досліджуваного періоду трапляються дуже зрідка [21: 19], а вже в пам'ятці XV ст., яка є об'єктом нашого опрацювання, вони є досить звичним явищем.

Глосами, засвідченими в Четьї Мінеї, церковнослов'янський вираз (слово) замінювали живомовним, зрозумілим, часто уживаним: архіереи — попи, тысячника — войта, игъмон — воєвода, во бранехъ рекомо во гнѣвѣ, ослабѣте рекомо отпѹстите, геона рекомо пекло, ѹсопшии рекомо мертви, дремания рекомо сна та ін. Іноді розкривали переносні або символічні значення окремих слів та виразів церковнослов'янського оригіналу: козлища нарицаются грѣшници, долги рекомо грехи, чисто отдати — щире, дѹшю спаси рекомо время греховное отими, дѣти рекомо млади, о добромъ дѣле рекомо в покаянии, ѹ зломъ дѣле рекомо во гресѣхъ, не целовати хреста на криве рекомо не присягати и не клястися именемъ бѣжимъ во лжю, нѣчого ти купити рекомо нѣколи покаятися, ѹ пекле рекомо во мѹце, огонь невгасимий еже зовется пекло, поити на вечный покой рекомо на долгий пѹть тощо. Найпоширеніші внутрішньорядкові глоси, які вводилися словами рекомо, рекомий (ая, ое), зовемий (ая, ое), зоветса, именжетса, естъ, естє имени тоє, нарицаемая та ін.

За *структурою* (кількісним складом наявних у них лексичних елементів) глоси є як однослівними: *послоушантє. рекомо не мыслѣте, архіереи (попи), тысячника (войта), игъмон (воєвода), во бранехъ*

рекомо во гнѣве, ослабѣте рекомо отпу́стите, геона рекомо пекло, усопшии рекомо мертвѣи, дреманія рекомо сна та ін., так і неоднослівними (багато-слівними). Неоднослівні глоси можуть бути перекладом кількох слів основного тексту або багатослівним тлумаченням однієї його лексеми: Ѡлоучилѣ... рекомо Ѡставилѣ Ѡ дръжины; раи. еже зоветса цр(с)тво нв(с)ное; ельманонилѣ. рекомыи с нами бѣ; о добромѣ дѣле рекомо в покаянии; огонь невгасимий еже зоветса пекло; на висоцѣ// мѣсте. сре(д) цркви. еже зоветса амвон; бесплотныи фараонѣ рекомо дѣволѣ; оу вышнемѣ ер(с)лме. рекомо в небе.

За змістом виділяємо перекладні глоси: архиереи — попи, тысячника — войта, игѣмон — воевода, во бранех рекомо во гнѣвѣ, расхищение рекомо грабежѣ, геона рекомо пекло; пояснювальні (тлумачні): о добром дѣле рекомо в покаянии, ꙗ зломѣ дѣле рекомо во гресѣхѣ, долги рекомо грехи, чисто отдати — щире, душо спаси рекомо время греховное отми, Ѡ си(х) бж(с)твены(х) во(д). не воудеть и мѣти жажы в вѣкы. рекомо хто же даеѣ наоу//ки доуховное. писмени стѣго бжествено слова. то(т) сп(с)нѣ воудеть во вѣки. (163 зв. — 164); порівняльно-зіставні або текстологічні: огонь невгасимий еже зоветса пекло, поити на вечный покой рекомо на долгий пѣть, Ѡ та добродѣтель. не целовати кр(с)та на криве. рекомо не присагати. и не клатиса именемѣ бжни(м) во льжю. (338 зв.), ка(к) больного постѣ. та(к) пыано(г) мѣтва. (301); вже во твоємѣ житью конецъ приходи(т). вже ти солнце зашло. а торгѣ са разынде. нѣчого ти кѣпити. рекомо нѣколи покаятиса. коли пришли есмо по тебе. вже ти свѣ(т) смерчеса. wskаннаѣ дшо не можешы. помилована быти. поиди в мѣкоу вечнѣю. противоу своимѣ дѣло(м). какѣ еси совѣ оуготовала. (356 зв.), гласѣ же вы(ст) рассѣдшегоса камене. тако громѣ. и потрясеса земля. Ѡвориласа вѣз(д)на водамѣ. (13). Досі в науковій літературі побутувала думка, що останній тип глос, властивий тільки староукраїнським текстам пізнішого періоду [21].

Глосування у Четьї здійснено в душі перекладу рукопису і засвідчує намагання переписувачів продовжувати справу демократизації, освоєння, тобто роблення своєю, церковнослов'янської мови. Отже, маємо, з одного боку, намагання перекладача-писаря дотримуватися книжно-писемної традиції, а з іншого — заміну малозрозумілих слів та форм живомовними, які дедалі активніше заявляли про себе і в писемній мові, проникаючи у церковнослов'янські тексти, порушуючи традиційні норми книжної мови й утверджуючи позиції української народно-розмовної мови.

Оскільки Четья збереглася у списку, віднайденому на Холмщині (надійшла до Археологічного музею при Київській духовній академії з Сідлецької губернії у 1880 р. і була зареєстрована О. Лебедевим із поміткою «Четья украинск[ая], 1489 г.» [17: 147], яка, за словами М. Петрова, за «рідкістю книг малоруських... заслуговує особливого дослідження» [26: 147]), деякі дослідники, насамперед білоруські (М. Карпинський, Ю. Карський, А. Журавський), кваліфікують її як білоруську.

«Коли знаємо місце написання чи надрукування пам'ятки, але не знаємо національності писаря чи автора її, тоді...вирішує тільки аналіз мови твору» [24: 181]

Крім спільних українсько-білоруських рис, відбитих у пам'ятці, як рефлексія **рѣ** як **ры**: **грытань** (305 зв.), **кыравое** (355); повноголосні форми; **ьє** → **иє**; **ѣ//в**; **є** → **о** (після шиплячих); **сѣ** → **из** (**изжалишьсѣ**) (371 зв.), **споведаю** (299); **х** → **ф** (**Ѣрифонѣ**) (349), до рис білоруської мови, відбитих у пам'ятці, ці дослідники залічують такі:

«Акання», «якання», тобто вживання **а** на місці ненаголошеного **о** та **я** (**ѡ**, **ѧ**) на місці **є**, наприклад: **багатыство** (58 зв.), **вчарашни** (164 зв.), **карабль** (94), **ласкаво** (30 зв.), **манастьрь** (5), **манастьрьскый** (3), **паганого** (56, 58), **паганьскы** (354), **панамарь** (8 зв.), **помагає(т)** (292 зв.), **потапта(л)** (207 зв.), **подабаєть** (175), **працаєть** (20 зв., 90 зв., 350), **радаватисѣ** (297), **вѣсла** (94 зв., 246), **вѣсло** (93), **ѡгиптъяны** (171) й под.

Відзначимо, що ці приклади не є репрезентативними через обмежену кількість як самих слів, так, головно, повторюваних коренів цих слів. Більшість із них зафіксовані вже в пам'ятках староукраїнської мови [7: 271]. На думку вчених, слово *корабль* найімовірніше є запозиченням з давньогрецької мови, а також широко побутує в сучасній українській мові [11: 290]. Цю рису не можна беззастережно розглядати як винятково білоруську.

За спостереженням А. Журавського, випадки «акання» і «якання» трапляються в пам'ятці рідко, причому вони сприймаються як помилки і відхилення від тогочасної норми [9: 84]. Щодо випадків «якання» в пам'ятці: слово **ѡгиптъяны** — запозичення, отже, не може бути показовим; слово **вѣсло** засвідчено в Четві всього чотири рази в однакових, повторених сюжетах. Отже, цей приклад теж не може бути підставою для серйозних висновків. Ймовірно, може йтися про лексикалізацію цього фонетичного явища, подібні випадки якого зафіксовані в сучасних говірках Підляшшя, наприклад, *зязюля* — ‘зозуля’, *сядайте* — ‘сідайте’.

Щодо слова **вчарашни**, то, очевидно, йдеться про відбиття у пам'ятці діалектної західноволинської риси — обниженої вимови **е** як **а**. Обнижений вокалізм (**и** → **е**, **е** → **а**) характерний для говірок Західної Волині.

В. Перетц вважає, що частина наведених М. Карпинським прикладів на «акання», «якання» може бути пояснена інакше, але як саме, не уточнює [25: 24]. На думку Ю.Карського, у деяких з наведених ним прикладів **а** на місці ненаголошеного **о** може бути пояснено палеографічно [13: 138] (ймовірно, як таке, що виникло внаслідок регресивної асиміляції — під впливом **а** наступного складу, тобто фонетично), а в слові **працаєть** можна пояснити морфологічно. Подібні приклади (з «аканням»), зокрема для позначення ітеративної дії, трапляються і в українській літературній мові: *помог'ти* — *допомог'ти*, — *допома'гати*; і в діалектній: *ро'бити* — *пораб'ляти*, *нараб'ляти*, *'рости* — *поза'ростати*,

напрос'тити, — *напра'щати* ('робити простим'), *прос'тити* — *пра'щати*, *ко'сити* — *поза'кашовати* й под.

Говорячи про «акання», слід звернути увагу й на численні випадки вживання слів з гіперичним «оканням», цікаві, зокрема і з погляду визначення ймовірної локалізації пам'ятки: *бораны* (171), *бораньею* (там же), *двожды* (6), *єроусолимъ* (200), *Лазоръ* (321 зв.), *Лазорю* (322), *роспадолосъ* (169), *сотона* (324 зв.), *оудоллимосъ* (210) та інші. Подібне фонетичне явище гіперичного «окання» характерне для широкого ареалу побутування й сучасних північноукраїнських говорів, властиве правобережнополіським говіркам, точніше нижньонадприп'ятським [18: 21–23; 4: 59].

Вживання *є* на місці ненаголошеного *я* (перезвук *а* → *є* після м'яких приголосних *та й*, властивий для північних, широкого ареалу південно-західних українських говірок, зокрема й західноволинських). Це фонетичне явище відображене у тексті Четьї досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: *говоречо* (174), *досегноути* (189), *єрополкъ* (237), *жедаєшь* (211), *досегноути* (189), *завезалъ* (160), *колодези* (212 зв.), *любечи* (118 зв.), *уктєвръ* (45 зв., 46 зв.), *принела* (173, 223 зв.), *поменути* (162), *помнечи* (214 зв.), *проклетьи* (240), *светители* (127), *светого* (11), *светые* (40 зв., 190), *светый* (47 зв.), *светыни* (11 зв.), *свещеники* (16 зв.), *сентєвръ* (13 зв.), *терпечи* (169 зв.), *тисечника* (262), *оувєдати* (237 зв., 238), *хотєчо* (172 зв.) та інші.

Гадаємо, що назване фонетичне явище не можна розглядати як рису лише білоруської мови. Як твердить І. Огієнко [23: 248], вживання *є* замість *я* було живим явищем і на західноукраїнських землях, особливо на північноукраїнських і займало значно більший ареал поширення в українських говорах, ніж у білоруських: «Треба пам'ятати й те, що мовні території в XIV — XVI віках були трохи не ті, як тепер. Є багато підстав твердити, що північноукраїнські говори в старину займали ширший простір» [24: 183]. За твердженням Ю. Карського, перехід *а* (графічно *я*) в *є* відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, контактним з говірками української мови, і цілком збігається з подібною рисою — перезвуком — північноукраїнських говірок, тобто переходом *а* → *є* після м'яких приголосних [13: 102]. Аналізуючи мову писемних пам'яток і діалектних даних, І. Огієнко доходить висновку, що вживання *є* на місці *я* є «чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і літератури XV—XVIII віків занесли також українці з північно- і західноукраїнських земель» [23: 248]. Це фонетичне явище наявне вже в пам'ятках української мови XIV—XV ст. [7: 268]. Широко фіксується перехід ненаголошеного *а* в *є* у пам'ятках української мови XVI—XVIII ст. [11: 294–295]. Досить численними є випадки вживання *є* на місці *я* у Крехівському Апостолі [7: 268]. Ця фонетична риса характерна для північних та південно-західних говорів [1: т. 1, карти 48, 49, 53; т. 2, карти 45, 46], отже, її можна вважати не білоруською, а білорусько-українською.

Фіксація **є** на місці **ѣ** як у середині слів, так і в кінці: **вѣдѣ** (42 зв.), **вѣка** (43 зв.), **вѣрѣ** (41 зв.), **видѣли** (39), **во вѣтроѣ** (48), **вѣ городѣ** (107), **грѣхо(в)** (72), **дѣвѣ** (113 зв.), **дѣвицю** (31 зв.), **вѣ законѣ** (116), **звѣздами** (43), **на иконѣ** (109), **мѣстѣ** (95 зв.), **посинѣли** (144 зв.), **прадѣдоу** (115), **прадѣдомѣ** (207 зв.), **раздѣлилѣ** (12 зв.), **река** (9 зв.), **телѣ** (2 зв.), **вѣ храмѣ** (36), **цѣловати** (37 зв.) та інші. К. Симонова [28: 72], спираючись на попередні дослідження, це фонетичне явище кваліфікує як спільну українсько-білоруську рису. Воно зафіксоване вже у пам'ятках Київської Русі як південноруська риса, відзначено не тільки в пам'ятках північного та південно-західного походження, а й південно-східного, відоме й у північних та південно-західних говорах. Таке написання в Четьї можна розглядати як північноукраїнську рефлексію **ѣ**.

Зокрема, широко зафіксовано **є** на місці ненаголошеного **ѣ** у Крехівському Апостолі, в Актових книгах Житомирського міського уряду кінця XVI ст., у Діловій мові Волині і Наддніпрянщини XVII ст. [7: 269] та ін.

Наявність **є** на місці **ѣ** І. Огієнко пояснює двома причинами: сильним впливом на мову тодішніх урядових канцелярій північноукраїнської вимови, яка несла свою живу ознаку **ѣ** > **є** в ненаголошених складах та впливом південнослов'янських рукописів, який підтримував звичку плутати **ѣ** з **є** [23: 238–239].

Про північноукраїнську рефлексію голосного [e] в Четьї, на думку В. Перетца, свідчать також деякі приклади, які фіксують сліди дифтонга з [e] в закритому складі, коли замість етимологічного **є** маємо **ү** з м'яким попереднім приголосним (графічно **ю**): **нюжьли**, **нюжьли** (360 зв.), **ноү(ж)ли** (340 зв., 341), **занюжь** (347 зв., 375), **заноүж** (289 зв., 361, 367, 368 зв., 372 зв. 374, 364 — двічі), **ѡсюле** (32 зв.), **ѡсюль** (324 зв.) і под. Написання з **ю** на місці **є** дослідники визначають як характерну рису української мови вже у південноруських пам'ятках XIII ст., причому переважно у пам'ятках північного та південно-західного походження [11: 23].

Також до білоруських рис, засвідчених у Четьї, М. Карпинський залічує ще вживання **и** на місці **ы** [12: 85]. Однак на помилковість такого твердження вказав ще В. Перетц, кваліфікувавши цю фонетичну рису однозначно як українську, відзначаючи, що чергування (плутання) **ы** та **и** є особливо характерним для українських пам'яток [25: 6].

Замість традиційних книжних **гы**, **кы**, **хы** у Четьї маємо **ги**, **ки**, **хи**: **вбогѣ** (47), **вбогилѣ** (304, 334 зв.), **дроүги(х)** (123), **с түги** (321), **многилми** (292), **погнѣла** (119), **всяки** (209), **всѣки** (219 зв.), **велики** (191), **помочники** (48 зв.), **празники** (210 зв.), **ри(м)скимѣ** (36) **пророки** (38), **лѣчки** (38), **дочьки** (17 зв.), **хитростью** (226), **хижицоу** (149 зв.), **хитрого** (320), **грѣхи** (292) й інші. Оскільки у Четьї, як у Крехівському Апостолі, не засвідчено жодного випадку з написанням **гы**, **кы**, **хы**, що свідчило б про сплутування **ы** з **и**, то, на думку І.Огієнка [23: 375], звукосполучення **ги**, **ки**, **хи** треба прийняти за **гі**, **кі**, **хі** й розглядати їх як діалектну рису, властиву північноукраїнським говорам [1: т.1, карта 21; карта 20].

Після шиплячих на місці є маємо **о**: **вшолъ** (308), **вжищо** (320), **жона** (14 зв., 15), **жона(м)** (329), **жонѣ** (320 зв.), **ничого** (119 зв.), **нѣчого** (356 зв.), **ис печоры** (322), **породившой** (4), **пришолъ** (288 зв.), **члѣвой** (44 зв.), **чого** (33), **чотыри** (31 зв.), особливо в дієприслівниках: **аркучо** (366), **вєстѣдоучо** (306 зв.), **видачо** (344), **написавшо** (356), **слышачо** (51 зв.), **ставшо** (306), **оуставшо** (374). Іноді, як паралельні, вживаються й форми з **є** після шиплячих: **женоу** (14 зв.), **женѣ** (320 зв.), **челомвѣтъє** (52). Таке написання (**о** замість **є**) свідчить про фіксацію ствердіння шиплячих у мові. Такі факти трапляються в українських грамотах з території Волині XV ст.

У пам'ятці зафіксовано також вживання твердого **р**: **врадѣти** (323), **затраслосє** (20), **назаранина** (13, 17), **ратчѣтє** (249). Подібне фонетичне явище виявлено вже в українських пам'ятках XV ст., переважно з території Волині, часто трапляється воно і в Крехівському Апостолі, а також у пам'ятках XVI — XVII ст., що походять з території Полісся [7: 270]. Ця фонетична риса є типовою для поліських говорів [1: т.1, карта 127, 128; т. 2, карта 115, 116]. Хоча в Четьї наявне і м'яке **р**, що, можливо, зумовлено книжною традицією: **вопрю** (321 зв.), **вечерѣти** (320), **говорю** (64 зв.), **морю** (22 зв.), **панамарѣ** (6 зв.) та інші.

Замість наголошеного і ненаголошеного **о** вживається **у** (так зване сильне укання): **апустоло(м)** (229 зв.), **архиепискѣпа** (362), **докуле** (177 зв.), **еп(с)кѣпѣ** (43 зв.), **еп(с)коуп(с)тво** (119), **ѡкоу(л)** (2), **ѡкоуле** (57 зв.), **ѡтоуль** (161) та інші. Цю фонетичну рису дослідники розглядають як діалектну, таку, що характерна для північноукраїнських та деяких південно-західних говорів, зокрема для наддністрянських і деяких волинських [11: 271; 28]. Наближення вимови ненаголошеного **о** до **у** засвідчують уже писемні південноруські пам'ятки — Галицьке Євангеліє 1144 р. та 1283 р. Відбивають це фонетичне явище пам'ятки української мови XIV–XVIII ст., при цьому переважно галицько-волинського походження [Там само: 297].

«Новий» **ѣ** (вживання **ѣ** на місці етимологічного **є**). Цю фонетичну рису О. Соболевський [30] вважав характерною для галицько-волинських пам'яток, а отже, діалектною. У Четьї це явище засвідчене дуже великою кількістю прикладів, причому таке **ѣ** на місці **є** найчастіше трапляється у суфіксі **-ѣньє** (**-ѣннє**), значно рідше у корені слів: **вдарѣннє** (107), **видѣннє** (327 зв.), **вхожѣннє** (314 зв.), **знамѣннє** (26 зв., 353), **камѣннє(м)** (4), **крещѣннє** (312), **моучѣннє** (29, 101 зв.), **навчѣннє** (325 зв.), **вчищѣннє** (306), **повчѣннє** (290, 350 зв.), **погревѣннє** (327 зв.), **покорѣннє** (326 зв.), **приношѣннє** (337, 340 зв.), **прихожѣннє** (311), **смирѣннє** (307 зв.), **терпѣннє(м)** (328), **томлѣннє** (329), **оутѣврѣннє** (309), **оутешѣннє** (21), **хотѣннє** (330), **чтѣннє** (36 зв.), **павлѣннє** (329), **адѣннє** (105, 300, 304) та інші; **вѣзднѣ** (109, 144), **вєстѣннє** (18, 169), **дѣмоны** (296), **жѣньскѣннє** (327 зв.), **жѣньскѣмѣ** (17 зв.), **мѣчь** (85 зв.). Зрідка **ѣ** на місці **є** трапляється і в суфіксі **-тель**: **создатѣль** (156 зв.).

Написання **є** на місці етимологічного ненаголошеного **и**: **дѣтѣ** (17), **дмитрей** (53 зв.), **звероуѣтъ** (28), **противѣтисѣ** (75 зв.), **сѣ** **противѣти** (321 зв.), **резоемци** (50 зв.), **резоемѣствѣ** (340 зв.), **седн(т)** (355 зв.), **резое(м)ства** (50 зв.), **седѣли** (358 зв.), **трѣдневногo** (333). Як вважають дослідники, це явище слід розглядати як діалектне, засвідчене вже писемними пам'ятками Київської Русі, що відбивали фонетичну особливість південних її говорів [11: 263]. Відбита ця фонетична риса в пам'ятках української мови XV–XVIII ст., зокрема у Крехівському Апостолі, широко побутує в сучасних південно-західних говорах [4: 209, 218].

Вживання **и** на місці **є**: **завѣтрини** (241), **клинисѣ** (5 зв.), **мертвица** (35, 128 зв., 204), **мертвици** (128 зв.), **мертвицю** (119), **мертвицовѣ** (119), **втѣверичисѣ** (144), **сирофѣми** (203), **сирофѣмовѣ** (209 зв.), **стримѣглавѣ** (181 зв.), **трима** (348), **хировимомѣ** (159 зв.). Це фонетичне явище дослідники розглядають як діалектне, властиве південним говорам давньоруської мови [11: 263] і сучасним південно-західним говорам, зокрема наддністрянським говіркам [4: 209]. Досить численно відбита ця риса і в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.

Засвідчено у Четві також утрату дзвінками приголосними дзвінкості у позиції перед глухими: **свѣтѣки** (55), **свѣтѣчить** (130 зв.). Це фонетичне явище також характерне для південно-західних говорів, зокрема наддністрянських та південноволинських [Там само: 219].

Спробуємо прокоментувати й деякі морфологічні особливості цієї пам'ятки, які А. Журавський кваліфікує як риси білоруської мови [9: 85].

Закінчення **-ю** в орудному відмінку однини жіночого роду колишніх основ на **-ї-**: **завистѣю**, **мыслью**, **ночѣю** та інші. На те, що ця риса не є білоруською, вказують дослідники: флексія **-ю** як народнорозмовна була властива мові пам'яток Київської Русі, а також українських пам'яток XIV–XVII ст. [10: 39, 114].

Закінчення **-оє** // **-еє** у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: **великоє вѣды**, **горькоє смерти**, **небесное высоты**, **правое роуки й** под. трапляється вже поряд з **-оѣ** у північноукраїнських пам'ятках XI–XIII ст., в українських пам'ятках XIV–XVII ст.: **зѣмли роуское**, **вѣрное сѣрѣбы**, **каразен белоє** та інші [3: 179, 200–201]. Отже, цю флексію можна розглядати як спільну східнослов'янську, яка в цьому архаїчному звуковому вираженні збереглася і досі побутує в північноукраїнських говірках.

Закінчення **-ые** // **-ие** у називному та знахідному відмінках множини прикметників: **правые рѣчи**, **лихне** помысли та інші властиве вже пам'яткам Київської Русі, особливо часто трапляється воно в Актах Житомирського міського уряду XVI ст. [Там само: 81–82, 206]. Переважання флексії **-ые**//**-ие** над **-ии**//**-ии** в окремих джерелах, переважно північноукраїнського походження, можна пояснити впливом українського діалектного середовища, в якому **-ые**//**-ие** були закономірними як рефлексії **-ыѣ**//**-ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення. І до сьогодні в північноукраїнських говірках побутують такі нестягнені форми.

У формах давального відмінка однини іменників колишніх основ на -ō-, -jō-, -ī- зафіксовано закінчення **-ови, -єви (-єви)** замість *ү*. Як зазначають дослідники [15: 109; 10: 94.], це закінчення характерне для галицьких пам'яток, хоча трапляється у пам'ятках з інших територій. У Четьї засвідчено такі іменники із закінчення **-ови, -єви (-єви)**: **ворогови** (39), **ґєви** (5зв., 318), **змиєви** (82), **манюєви** (72), **моисѣєви** (133), **моуґєви** (18), **ноєви** (70 зв.), **огневи** (280), **петрови** (325 зв.) та інші. Флексія **-ови / -єви** вживана і тепер у західнополіських та галицько-подільських говорах [1: т. 2, карти 177, 178)], а також, як паралельна, в центрально-українських говорах і стала нормативною в українській літературній мові.

У родовому відмінку множини іменників жіночого роду колишніх основ на -ī- маємо закінчення **-ий**: **пакостий** (30, 320 зв.), **скорвий** (318). Як зазначають дослідники [11: 117; 14: 96; 4: 210], це закінчення характерне для пам'яток південно-західного походження, зокрема галицьких і волинських, воно й сьогодні побутує в багатьох південно-західних говорах.

Дієслова теперішнього часу в 3 особі однини і множини вживаються без кінцевого **ть**: **не имає** (32), **ґіпұскає** (343 зв.), **погибає** (31), **подає** (343 зв.), **пожре** (144), **оувадає** (31). Така фонетична риса зафіксована вже у писемних пам'ятках Київської Русі — Остромировому Євангелію 1056–1057 рр., Ізборнику Святослава 1073 р., Архангельському Євангелію 1092 р., у 13-ти Словах Григорія Богослова, Галицько-Волинському літописі та інших. Такі форми Л. Булаховський [2: 74–75] розглядає як південноруську рису. Аналогічної думки дотримується О. Соболевський [31: 84], за спостереженнями якого, форми без **-ть** характерні для галицько-волинських пам'яток.

Народнорозмовна флексія **-ть** у 3 особі однини і множини дієслів теперішнього часу типу **видить, висить, горить, молчать** та ін. на відміну від церковнослов'янської **-ть** широко вживалася у пам'ятках Київської Русі, у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. [10: 312, 314], отже, її теж не можна вважати білоруською.

Поширення закінчення **-ѣте** замість **-ите** у 2 особі множини дієслів наказового способу. Вживання літери **ѣ** на місці **и** свідчить про вимову звука **ѣ** як монофтонга і, що є характерною рисою саме української мови.

Надзвичайно широка фіксація дієприкметників теперішнього часу на **-үчи, -ачи**, що виступають у функції дієприслівників у застиглій формі. Цю рису пам'ятки теж не можна вважати білоруською, оскільки такі невідмінювані форми колишніх дієприкметників жіночого роду в називному відмінку однини є народнорозмовними на протигагу книжних церковнослов'янських на **-че** і широко використовувались і в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст., і в сучасній українській мові як єдині [3: 343]. Отже, йдеться про спільні риси української та білоруської мов. Що ж до міркувань І.П. Климова у дискусії про мовну належність Четьї й мотивацію терміна «мовна ідіосинкразія», схилиємося до думки, що кваліфікація низки висловлених ним аргументів, зазвичай, стосується проблеми розмежування українських і білоруських та

членування українських говорів. Що ж до застережень про ймовірний вплив польської мови, треба врахувати факт створення Четьї до Люблінської унії (1569 р.). Посилання ж на вплив графіки литовської мови у староукраїнських текстах видається непереконливим [16].

Особливо слід підкреслити, що в Четьї є багато слів, властивих українській мові та відсутніх у сучасній білоруській мові. Наприклад: **навѣстити** (блр. наведать), **зжалѣтисѧ** (блр. злітавацца), **лишитисѧ** (блр. пацемянець, згаснуть), **стрѣчати** (блр. сустракаць), **схоронити** (блр. захаваць, схавать), **зміровати** (блр. збудоваць), **проститисѧ** (блр. развітацца), **страшитисѧ** (блр. баяцца), **пощадити** (блр. пашкадаваць, збавіць), **завидоци** (блр. зайздрасць, зайздошчы, завідкі), **радоци** (блр. радасть), **даром** (блр. дарма, даремна), **широтѧ** (блр. шырыня) та інші.

Дуже помітною прикметою мови Четьї, яка характерна тільки для пам'яток української мови, а також є її актуальною живомовною рисою, є препозиційне вживання зворотної частки **сѧ**: **сѧ бѣ розскаль** (329 зв.), **сѧ противети** (321 зв.), **сѧ допитати** (20 зв.), **сѧ валлю(т)** (340 зв.) та ін. Ця ознака відбиває рису значного ареалу навіть сучасних українських говорів (у деяких виразах є нормою літературної мови: як ся маєте?) і дуже широко засвідчена у Четьї попри її жанр — конфесійної пам'ятки (283 випадки).

Отже, як свідчить аналіз, у Четьї немає якихось специфічних фонетичних, морфологічних чи лексичних рис, які були б властиві лише білоруській мові (хіба що «якання», про поодинокі випадки якого ми вже говорили) і на основі яких можна було б кваліфікувати досліджувану пам'ятку як білоруську. Навпаки, у Четьї зафіксовано досить велику кількість фонетичних, морфологічних, лексичних і словотвірних особливостей, характерних для української мови (**и** на місці **ѣ**; **ѳ** (**ю**) на місці етимологічних **о**, **е**; **и** на місці **є**; **є** на місці ненаголошеного **и**; змішування **ы** з **и**; нове **ѣ** на місці **є**; м'яке **ц**; закінчення **-ови** (**-єви**) у давальному відмінку однини іменників давніх основ на **-*ѡ**, **-*јѡ**; форми кличного відмінка, вказівний займенник **сесь**; суфікс **-оци**; препозиційне вживання зворотної частки **сѧ** та інші. Цілком справедливо аналізовану пам'ятку розглядають як українську П. Плющ [27: 141], В. Німчук та В. Русанівський [20: 73], К. Симонова [28: 76], Д. Гринчишин [7: 275].

На українське походження пам'ятки вказували М. Петров, О. Лебедев, О. Соболевський, В. Перетц. На думку ж О. Соболевського [29: 72], Четья списана білоруським писарем Березкою з галицько-волинського оригіналу, про що свідчать українські мовні риси. В. Перетц, проаналізувавши мовні особливості пам'ятки, зокрема її другої частини, доходить висновку, що «Четья 1489 р. — пам'ятка українська, можливо, галицько-волинська, а не «західноруська», як це з легкої руки зробив М. Карпинський та інші автори». Однак, беручи до уваги наявність у пам'ятці окремих рис білоруської мови («акання», «якання», **є** на місці **ѣ**), автор вказує на її важливе значення для вивчення не лише історії української мови і літератури, а й білоруської мови і культури [25: 29–30, 107].

Вивчення мови пам'ятки підтверджує висновок В. Перетца про написання її на території Галичини-Волині (зокрема, пам'ятка багатьма мовними рисами збігається з рисами Крехівського Апостола, написаного, за твердженнями І. Огієнка, на території Волині) [23: 91]. Про це свідчить значний перелік рис волинських і наддністрянських говірок, відбитих у Четьї: фіксація звукосполучень **гі, кі, хі; у** на місці ненаголошеного **о**; вживання **е** на місці **и**, навіть у флексії типу **роукаме** (16) та **и** на місці ненаголошеного **е (и)**; втрата дзвінками приголосними дзвінкості перед глухими; флексія **-ови (-еви)** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, закінчення **-ий** в родовому відмінку множини, наявність вказівного займенника **сесь**, препозиційне вживання зворотної частки **ся** та багато інших.

Досліджувана пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови: своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні її можливості. Вона містить цінний і багатий матеріал для дослідження різноманітних мовних проблем у різних галузях — історії мови, історичної діалектології, антропонімії тощо. Встановлюючи належність Четьї на основі її мовного аналізу, вважаємо за доречне зауважити таке: вивчаючи мову пам'ятки, кваліфікуючи засвідчені у ній мовні факти, треба орієнтуватися на тогочасний стан мови, зокрема живої народної, а не на сучасний. І саме крізь таку призму слід розглядати й оцінювати репрезентовані в пам'ятці мовні факти, розрізняючи давнє й сучасне. Адже не тільки літературна мова змінюється з часом, але й жива народна мова так само.

1. *Атлас української мови*: В 3-х томах. — К., 1984 — 2001.
2. *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 167–190.
3. *Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — 416 с.
4. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. — К., 1980. — 244 с.
5. *Іван Далібор Вагилевич.* Польські письменники Русини з додатком латинські письменники Русини. — Львів, 1843. — Підгот. до друку Р. Радишевський. — Перемишль, 1996. — 329 с.
6. Докладний опис палеографії пам'ятки подано в статті: *Воронич Ганна.* «Четья. Мінея. 1489 р.» — пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) // Волинь. Житомирщина. — Житомир, 2007. — С. 141–149.
7. *Гринчишин Дмитро.* Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції. — Львів, 1995. — С. 251 — 276.
8. *Грушевський М.* Впливи чеського національного руху ХІV–ХV вв. в українськiм житті і творчості, як проблема досліду // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. — Львів, 1925. — Т. 141–143. — с. 1–13. І ще: *Грушевський М.С.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — Т. 5. — Кн. 1. — К. : Либідь, 1995. — 256 с.
9. *Жураўскі А.І.* Гісторія беларускай літэратурнай мовы. — Мінск : Навука і тэхніка, 1967. — Т.1. — 370 с.
10. *Історія української мови.* Морфологія. — К. : Наук. думка, 1978. — 539 с.
11. *Історія української мови.* Фонетика. — К. : Наук. думка, 1979. — 366 с.
12. *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. — Варшава, 1889. — Т. 21. — № 1. — С. 59 — 107.

13. *Карский Е.* Белорусы. Язык белорусского народа. — М. — 1955. — Вып. 1. — 475 с.
14. *Керницький І.М.* Система словозміни в українській мові. — К., 1967. — 288 с.
15. *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe. — Kraków, 1934. — 174 с.
16. *Клімаў І.П.* Беларускі погляд на справу «ўкраїнізацыі» в Чэці 1489 р. // *Веснік БДУ. Навукова-тэарэтычны часопіс беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. 3.* — 2010. — Мінск, БДУ. — С. 33 — 37.
17. *Лебедев В.* Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. — Саратовъ, 1916. — Т.1. — 472 с.
18. *Назарова Т.В.* Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті // *Діалектологічний бюлетень.* — К., 1961. — Вип. 8. — С. 18–30.
19. *Недешев И.* Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров. — Варшава, 1884. — 58 с.
20. *Німчук В., Русанівський В.* Цінний внесок в історію східнослов'янських народів // *Мовознавство* — 1979. — № 1. — С. 72 — 76.
21. *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К. Наук. думка, 1980. — 304 с.
22. *Німчук Василь.* Християнство й українська мова // *Українська мова.* — 2001. — №1. — С. 11–30.
23. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560-х р. — Варшава, 1930. — Т. 1. — 520 с.
24. *Огієнко І.* Розмежування пам'яток українських від білоруських. — Жовква, 1934. // *Пам'ятки України: історія та культура.* — 2002. — № 3–4. — С. 170–188.
25. *Перетц В.Н.* К изучению Четьи 1489 г. // *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVIII вв.* — Л., 1928. — Вып. 2. — С. 1–107.
26. *Петров Н.И.* Рукописная «Четья» 1397 г. // *Русский филологический вестник.* — Варшава, 1881. — № 3. — С. 54 — 57. І ще: *Труды Киевской Духовной Академии.* — 1880. — Т. 3. — 437 с.
27. *Плющ П.П.* Історія української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1975. — 423 с.
28. *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» (1489) // *Жанри і стилі в історії української літературної мови.* — К., 1989. — С. 56–79.
29. *Соболевский А.И.* История русского литературного языка. — Л. : Наука, 1980. — 192 с.
30. *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. — К., 1884. // *Соболевский А.И. Труды по истории русского языка: Т. 1: Очерки из истории русского языка. Лекции по истории русского языка (репринтное издание).* — М. : ИД «ЯСК», 2004. — 712 с.
31. *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. — 2-е изд. — К., 1891. — 328 с.

Стаття надійшла 26.03.2013

Anna Voronych

Kyiv

THE CHETIA MINEA (1489) TEXT AND THE CYRIL AND METHODIUS TRADITION

A handwritten monument to the past Chetia Mineya 1489 is one of the first translations of sectarian text on the national language, and an important and informative generous source for the study of the history of the Ukrainian language. This manuscript is an explication the Kirill-methodian tradition on old ukrainian lands, which was begun among the Slavic peoples of the Czechs back in the last quarter of the XIV C.

Key words: history of the Ukrainian language, language researches of the manuscripts, the Ukraine-Byelorussia interlanguage contacts, dialect, gloss.

УДК 047.31+811.161.2+81'282

**НАУКОВІ ЧИТАННЯ
ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА М. В. НИКОНЧУКА**

8 червня 2012 року кафедра української мови навчально-наукового інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка, Північноукраїнський діалектологічний центр імені професора М.В. Никончука спільно з Інститутом української мови НАН України та родиною М.В. Никончука організували й провели наукові читання пам'яті професора М.В. Никончука — доктора філологічних наук, професора, автора низки праць («Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся», «Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся», «Транспортна лексика Правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов», «Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов», «Ендемічна лексика Житомирщини», «Лексичний атлас Правобережного Полісся та ін.), незмінного завідувача кафедри української мови впродовж багатьох років (1970–2001), талановитого поета, автора 6 поетичних збірок («Зворини», «Незгаркамінь», «Грезно», «Її величність жінка», «Тріумфальна арка», «Голгофа»), справжнього фольклориста, який тонко відчував народний гумор і представив його в збірках «Веселе весілля. Збірник весільних анекдотів» і «Шиндрики да миндрики. Книга поліського гумору», людини з глибоким відчуттям українського слова, яке різними барвами заграло в книзі «Веселе мовознавство. Українська мова в жартах та анекдотах», подвижника, закоханого в живе народне слово, людини, залюбленої в Полісся та поліські говірки, у кожне мовлене поліщуками слово, у майбутнє якого він свято вірив.

© Г. І. ГРИМАШЕВИЧ, 2013

До початку читань колектив кафедри української мови підготував і видав докторську дисертацію М.В. Никончука «Правобережнополіські говірки в лінгвогеографічному висвітленні» (Житомир, 2012. — 316 с.) та його «Програму лексичного атласу Правобережного Полісся» (Житомир, 2012. — 79 с.), які були презентовані кожному учасникові зібрання.

За задумом організаторів і родини у читаннях насамперед мали взяти участь діалектологи, наукова доля яких була безпосередньо пов'язана з М.В. Никончуком, бо для одних він був одноступенем і колегою, для інших — учителем, наставником, керівником чи консультантом дисертацій, а ще для інших — другом і порадиником.

З огляду на це для участі в читаннях були запрошені науковці з Інституту мовознавства імені Я. Коласа БАН, Інституту української мови НАН України (відділ діалектології, відділ історії мови), Відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Луганського національного університету імені Т. Шевченка, Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, Ужгородського національного університету, Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, Запорізького національного університету, Тернопільського національного педагогічного університету імені М. Гнатюка, Глухівського національного педагогічного університету, Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Дніпропетровської юридичної академії, у науковій (та й особистій) долі яких по-стать М.В. Никончука відіграла важливу роль

Пленарне засідання читань, на якому були присутні запрошені з різних міст України та Білорусі, співробітники Житомирського державного університету імені Івана Франка та родина Миколи Васильовича Никончука — дружина А.П. Никончук, син О.М. Никончук із дружиною та внук Олесь, брат О.В. Никончук і племінниця Н.О. Никончук, було присвячене спогадам про великого діалектолога, справжнього поліщука М.В. Никончука. Про студентські роки вченого та період його роботи на кафедрі української мови спогадами поділилися доктор філологічних наук, професор О.С. Чирков, кандидат педагогічних наук, доцент Л.І. Бондарчук, кандидат фізико-математичних наук, доцент О.К. Ткаченко, про наукову діяльність розповіла проректор із наукової роботи, доктор педагогічних наук, професор Н.А. Сейко.

Зі словами вдячності та читанням останніх (ще не надрукованих) поезій М.В. Никончука звернулася до присутніх дружина Алла Панасівна. Учасники читань із різних теренів України, а також Білорусі мали змогу насолодитися звучанням рідної говірки Миколи Васильовича — с. Листвин Овруцького району Житомирської області, якою про свого славетного земляка розповіла студентка Тетяна Конончук. Зворушли-

вим був виступ брата О.В. Никончука, який підготував презентацію з низки фотографій у різні періоди життя Миколи Васильовича — у дитинстві, студентські роки, під час служби в армії та роботи в інституті. Задушевності та ліричності цій частині читань додала декламація поезій М.В. Никончука про рідне Полісся студентами університету.

Другу частину читань становили наукові виступи, присвячені різноаспектним проблемам української та білоруської діалектології, історії української мови, науковій і поетичній спадщині М.В. Никончука. Зокрема, гості читань виголосили такі доповіді:

1. *В.В. Німчук* (Київ). Напис XI–XII ст. із Дрогичина.
2. *М.В. Антропов* (Мінськ, Білорусь). З історії наукового обґрунтування білорусько-російського діалектного суміжжя: захід-схід.
3. *Ф.Д. Клімчук* (Мінськ, Білорусь). Феномен Полісся.
4. *А.М. Поповський* (Дніпропетровськ). Діалектизми в збірці «Вечірні зорі» Дмитра Яворницького.
5. *К.Д. Глуховцева* (Луганськ). Лексичні діалектні явища як основа для антропонімів жителів Луганщини.
6. *Т.Г. Шевченко* (Запоріжжя). Консонантизм говорів Дністровсько-Бузького межиріччя.
7. *С.Є. Панцьо* (Тернопіль). Оцінні назви осіб у лемківському говорі: словотвірний аспект.
8. *В.В. Леснова* (Луганськ). Лінгвістичні засоби вираження оцінки в поліських говорах.
9. *Г.Н. Карнаушенко* (Харків). Етнолінгвістичний потенціал поняття «місце» в російських говірках Центральної Слобожанщини.
10. *Б.О. Коваленко* (Кам'янець-Подільський). Фольклорні записи як джерело діалектологічних досліджень.
11. *Н.Д. Коваленко* (Кам'янець-Подільський). Функціональність фразем у діалектному тексті.
12. *Д.А. Марєєв* (Глухів). Атлас української мови як база вивчення динаміки говірок.

Крім гостей, у читаннях узяли участь усі викладачі та аспіранти кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка, які виступили з такими доповідями:

1. *В.М. Мойсієнко* (спільно з *Г.Л. Аркушиним*). Принципи укладання зведеного словника українських поліських говірок.
2. *Г.І. Гримашевич*. Прислівники місця в середньополіських говірках.
3. *Г.К. Конторчук*. Поліський діалект у сучасній українській літературі.
4. *В.Л. Конобродська*. Поліський ареал як об'єкт етнолінгвістичного опису.
5. *Г.М. Доброльозжа*. Назви їжі та напоїв у поліській фразеології: історичний та етнокультурний коментар.
6. *В.М. Титаренко*. Динамічні процеси в лексиці північноукраїнського наріччя.

7. С.А. Яценко. Словозміна іменників у середньополіських говірках.
8. Л.В. Ящук. Фонетичні особливості антропонімів XVI—XVII ст.
9. Н.М. Дяченко. Мовні засоби створення образу жінки в поезії М.В. Никончука.
10. Л.М. Кратасюк. Мовне вираження категорії «континуум» у поетичних творах М. Никончука.
11. М.В. Шарана. Просторова варіативність назв деяких предметів середньополіської літньої календарної обрядовості.
12. В.В. Прус. Лексика на позначення страв із ягід у давній поліській народній кухні: етнолінгвістичний аспект.
13. Н.В. Янчук. Функціонування фразеологізмів у поетичній творчості Миколи Никончука.
14. Г.С. Весельська. Функціонування сурядних сполучників у поетичній творчості Миколи Никончука.
15. Н.М. Біленька. Назви частин хліба в середньополіських говірках.
16. Ю.В. Вольська. Особливості поетичного синтаксису М.В. Никончука.
17. А.А. Плечко. Номінація пов'язаних із водою понять у поліських віруваннях (етнолінгвістичний аспект дослідження).

Зауважимо, що за матеріалами читань колектив кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка підготував випуск історико-філологічного збірника з регіональних проблем «Волинь-Житомирщина», до якого увійшли як наукові статті, так і спогади про М.В. Никончука.

Читання були завершені поїздкою на могилу професора. Тут присутні висловили пошану, вимовили слова великої вдячності, відчували нерозривний зв'язок із постаттю вченого. Кожне слово, мовлене в цей день, кожна доповідь, виголошена на читаннях, були своєрідною даниною пам'яті, словесним пам'ятником великій людині, яка все життя присвятила збиранню й вивченню народного поліського слова, адже М.В. Никончук звертався до нього як до цілющого джерела, що давало змогу цьому великому поліщукові наснагу й силу творити справжню науку, показати всьому світові велич, красу і неповторність чарівного архаїчного куточка України — Полісся. І всі присутні на могилі були впевнені, що Микола Васильович усіх чує і бачить... І втішений, що він залишив на цій землі значний слід, адже його працю продовжено й утілено в нових наукових задумах.

Галина ГРИМАШЕВИЧ (Житомир)

Стаття надійшла 12.01.2013

Halyna Hrymachevych
Zhytomyr

SCIENTIFIC READING ON THE PROFESSOR M.V. NYKONCHUK'S MEMORY

УДК047.31+811.161.2+811.511.141

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ МІЖМОВНІ
КОНТАКТИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ»
(м. Берегове, 18–19 жовтня 2012 р.)**

18–19 жовтня 2012 року в Береговому відбулася міжнародна наукова конференція на тему «**Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність**», організаторами якої стали Інститут української мови НАНУ та кафедра філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II. Ініціатором цієї визначної для дослідників українсько-угорських міжмовних контактів події був професор Василь Васильович Німчук, який у своїй науковій діяльності неодноразово звертався до проблеми мовних взаємозв'язків українців та угорців. Зустрічаючись на наукових форумах з мовознавцями Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Василь Васильович наполягав, що співорганізатором цього визначного заходу має бути навчальний заклад, який перебуває на помежів'ї українських та угорських етнічних і мовних територій. Тож молодий вищий навчальний заклад, де вивченню українсько-угорських міжмовних контактів приділяють чималу увагу, і став місцем проведення конференції.

На дводенну конференцію з'їхалися науковці з різних міст України та Угорщини, як-от: Києва, Житомира, Чернівців, Львова, Ужгорода, Хуста, Тячева, Будапешта, Сегеда, Ніредьгази, Веспрема.

Зібрання відкрила кандидат філологічних наук **Єлизавета Барань**, яка зазначила, що з часу заснування Закарпатського угорського педагогічного інституту пройшло 16 років, і за цей період кафедра філології та науково-

© Є. Б. БАРАНЬ, 2013

дослідний центр ім. Антонія Годинки організували чотири мовознавчі конференції міжнародного масштабу та низку вишівських. «Ця конференція є особливою, адже згуртувала науковців, у колі зацікавленостей яких перебувають проблеми мовних взаємозв'язків двох сусідніх народів: українців та угорців», – наголосила вона. Директор Інституту української мови НАНУ професор **Павло Юхимович Гриценко** (Київ) не зміг приїхати до Берегового, однак переказав вітання, наголосивши, що «українсько-угорські контакти сягають глибин історії. Про факти взаємостосунків між цими двома народами, а отже, й мовної взаємодії між ними можна говорити вже, принаймні, з VIII—IX ст., коли угорські племена, перебуваючи на Північному Причорномор'ї, встановили відносини зі слов'янським племенем Київської Русі – полянами. З часом, після оселення угрів у Паннонії – у слов'янському осередку, – ця взаємодія впродовж століть поглибилася, зокрема зміцніли, стали різнорівнево насиченими, тіснішими й мовні контакти між українським та угорським народами. Саме інтерферентні явища, що інтенсивно відбувалися на різних мовних рівнях, спричинили появу українсько-угорського мовного взаємовпливу». Президент ЗУІ **Ілдіко Орос**, вітаючи учасників конференції, висловила сподівання, що в XXI столітті молодь України володітиме кількома мовами (з наступного навчального року в школах країни вивчатимуть три обов'язкові мови), бо ж і наші предки у свій час розмовляли багатьма мовами. Цього вимагають нові виклики суспільного життя.

На пленарному засіданні було виголошено шість доповідей. Зокрема, **Василь Васильович Німчук** (Київ) у доповіді «**До витоків українсько-угорських контактів: угорці в давньому Києві та його околиці**» розповів про не всім відомий пам'ятковий знак у Києві – місце, де проходили угорці до віднайдення батьківщини. Урочище, де 1997 року відкрито цього важливого для угорського народу знака, і досить називають Угорське, про нього є згадки в найдавніших українських літописах. Доцент **Ілдіко Орос** (Берегове) вела мову про необхідність забезпечення під час вступу до вищих навчальних закладів України рівних прав абітурієнтів, для яких рідною мовою є українська, та для представників національних меншин, а саме угорської меншини Закарпаття. Доповідач («**Вплив української інтерпретації болонського процесу та можливості подальшої освіти закарпатських угорців на рідній території – у Закарпатті**») із жалем підкреслила, що на практиці не діють запроваджені в нашу державну систему освіти вимоги Болонського процесу, зокрема угоди і закони, які однозначно регулюють еквівалентне визнання Україною наукових ступенів, здобутих за межами держави та навпаки. Це створює значні перешкоди для вільного «пересування» наукового потенціалу. Доцент **Іштван Черничко** (Берегове) докладно описав мовний ландшафт сучасного Закарпаття (1900–2012), наголосивши: «Найбільший вплив на його формування мало те, що регіон, який сьогодні називаємо Закарпаттям, за останні 100 років був частиною різних державних утворень, тож у різні періоди мови, якими розмовляють закарпатці, мали різні

політичні статуси». Професор *Андраш Золтан* (Будапешт) звернувся до проблем слов'яно-угорських етимологій на прикладі угорського слова *seb¹* 'рана' і застарілого регіонального *seb²* 'швидкість'. Автор запропонував нову етимологію цих слів, пояснюючи їх як запозичення зі слов'янських мов. Професор *Мігай Кочіш* (Сегед) у доповіді «Скільки українських кодексів XVI століття є в Угорщині?» намагався дати відповідь на поставлене запитання. Виявилося, що в 2006–2007 роках в угорській державній бібліотеці ім. Сейчени з'явився англomовний каталог слов'янських кириличних рукописів. Завдяки цьому виданню більше стало українськомовних церковних кодексів XVI ст., які зберігаються в Угорщині. Однак ці писемні пам'ятки потребують ретельного дослідження з мовознавчого погляду. Професор *Михайло Сюсько* (Ужгород–Берегове) ознайомив слухачів з проблемами українсько-угорської інтерференції в сфері карпатоукраїнського зоонімікону. Доповідач зазначив, що простежується запозичення як самих зоонімів, так і численних лексем угорської мови, які стали поштовхом до виникнення зоонімів на власне українському ґрунті.

Подальша робота відбувалася в п'яти секціях. Перша секція (головавав професор *Іван Сабадош*) об'єднувала такі питання: давні українсько-угорські міжмовні та діалектні контакти, угорські елементи в українських писемних пам'ятках XIV–XVII ст. й історія дослідження цих контактів. *Іван Сабадош* (Ужгород) виголосив доповідь на тему «Склад мадяризмів та їх використання в сучасній українській закарпатській говірці», *Наталія Хобзей* (Львів) наголосила на запозиченнях з угорської мови у говірках південно-західного наріччя, а *Наталія Хібеба* (Львів) проаналізувала угорські нашарування в лексиці бойківських говірок. *Михайло Капраль* (Ніредьгаза) ознайомив слухачів із прикладами угорських мовних елементів у мовленні мешканців села Великі Лази Ужгородського району, а *Ганна Воронич* (Київ) виголосила доповідь на тему «Мадяризми в середньо-закарпатській говірці села Тур'ї Ремети: фонетико-морфологічна й семантична адаптація». *Тетяна Ястремська* (Львів) акцентувала на функціонуванні гунгаризмів у гуцульських говірках. *Ніколетта Головач* (Чернівці) у доповіді «Запозичення з угорської мови як спільні лексичні елементи у словниковому запасі української та румунської мов» вела мову про угорсько-українські, угорсько-румунські мовні контакти. *Віктор Мойсієнко* (Житомир) розповів про фонетичні риси в «Нягівській постилі» за списком 1758 р., у доповіді *Ганни Дидик-Меуш* (Львів) йшлося про неканонічний євангельський текст як джерело функціонування угорської лексики, *Василь Шаркань* (Ужгород) виголосив доповідь про глоси в ужгородському виданні «Місяцослов» (др. пол. XIX – поч. XX ст.), а *Єлизавета Барань* (Берегове – Ніредьгаза) ознайомила слухачів з динамікою вивчення угорсько-українських мовних контактів.

Доповіді другої секції (голівувала доктор Угорської Академії наук *Ержебет Ч. Йонаш*) охоплювали теоретичні та практичні проблеми перекладознавства, дво- та багатомовності. Професор *Ержебет Ч. Йонаш*

(Ніредьгаза, Угорщина) ознайомила слухачів з угорськими перекладачами східнослов'янської літератури. Темою спільної доповіді **Ліони Густі** та **Марти Фабіан** (Берегове) був порівняльний аналіз викладання української й англійської мов на основі проведених досліджень в угорськомовних школах міста Берегового. **Ангела Паладі** (Будапешт) розповіла про мови міжетнічної комунікації в закарпатському селищі міського типу Солотвині в ХХ столітті, така ж тема звучала в доповіді **Маріанни Негре** (Берегове) «**Багатомовне середовище та мовна ситуація смт. Солотвино**». **Аніта Марку** (Берегове) ознайомила слухачів з явищем двомовності (запозиченнями, зміною кодів) у середовищі закарпатських угорців, а **Гліб Пилипенко** (Москва) представив результати своїх емпіричних досліджень у доповіді «**Второязычная речь закарпатских венгров: социолингвистическая и структурная характеристика**». **Золтан Кармачі** (Берегове) зосередився на проблемах, які пропонує новий закон про мови у доповіді «**Візуальна двомовність: можливості, які дає новий закон про мови**». **Аніта Молнар** (Берегове) ознайомила присутніх із результатами досліджень про мотивацію батьків у виборі мови виховання в дитячих садках Берегового. Завершила роботу секції **Наталія Лібак** (Берегове) повідомленням про неологізми у лексичному складі української мови.

Робота третьої секції (голова – доктор філософії з філологічних наук **Вікторя Лебович**) охоплювала такі теми: методичне забезпечення при вивченні української та угорської мов іноземцями; українсько-угорська та угорсько-українська лексикографія; вивчення української мови угорцями. **Вікторя Лебович** (Будапешт) проаналізувала посібники з української мови для угорців і посібники з угорської мови для українців; **Олександра Антонів** (Львів) розповіла про досвід укладання навчального посібника «Модульний курс з української мови для іноземців», а **Рената Романюк** (Ніредьгаза) ознайомила слухачів з принципами укладання двотомного українсько-угорського словника. На основі власного досвіду **Маріанна Лявинець** (Будапешт) розповіла про ігрові ситуації на уроках української мови як іноземної. У доповіді **Катерини Маргітич** (Берегове) йшлося про психолого-педагогічні аспекти вивчення української мови в угорськомовних школах Закарпаття, а **Аніко Берегсасі** (Берегове) рекомендувала, як подолати вплив білінгвізму та діалектних явищ під час вивчення рідної мови в угорськомовних школах Закарпаття. Проблеми укладання українсько-угорського культурологічного довідника були ключовими в доповіді **Ержебет Ладані** (Будапешт).

Доповідачі секції створили атмосферу для плідного обговорення, де йшлося про створення підручників, посібників, довідників, лексикографічних праць для того, щоб українці та угорці мали можливість ознайомитися з мовою, культурою та суспільним життям близьких сусідів.

Четверта секція (головувала доктор філософії з філологічних наук **Маріт Т. Карої**) об'єднувала проблеми міжмовних контактів, білінгвізму та передавання прізвищ, імен іншою мовою. У доповіді **Маріт Т. Карої** та **Ліони П. Лакатош** (Ніредьгаза) йшлося про соціальний і те-

риторіальний розподіл слов'янських запозичень на території потрійного кордону (Угорщини, України, Румунії); доповідь *Вільмоша Газдага* (Берегове) була присвячена впливу радянської ери на лексичний склад угорської мови Закарпаття – лексичним «радянізмам». *Едіт Іглаї* (Будапешт) ознайомила слухачів з новими аспектами дослідження слов'янських лексичних запозичень, а *Андреа Печі* (Берегове) представила результати своїх досліджень про повсякденну двомовність закарпатських угорськомовних студентів. *Андраш Ковач* (Будапешт) звернув увагу на труднощі у написанні закарпатських угорських прізвищ за слов'янськими нормами. *Сільвія Баті* (Веспрем) виголосила доповідь на тему «Відмінності між мовами і опрацювання мови».

Звісно, на конференції передусім йшлося про дослідження в галузі мовознавства, однак організатори вирішили об'єднати в окрему секцію ті доповіді, які стосувалися українсько-угорських літературних контактів і відображення зв'язків між двома народами у фольклорі. На цьому засіданні виголошено 7 доповідей (головував кандидат філологічних наук *Олександр Кордонець*). *Юрій Турянця* (Берегове–Ужгород) розповів про жанрову і мовно-стильову своєрідність українських та угорських пісень-колядок, *Олександр Кордонець* (Берегове–Ужгород) ознайомив слухачів з темою «*Богдан Лепкий та Угорщина*». *Ласло Варі Фабіан* (Берегове) представив компаративний аналіз українських та угорських балад, а *Іштван Балог* (Ніредьгаза) проаналізував переклад поезій Лесі Українки угорською мовою. *Леся Мушкетик* (Київ) виділила угорські запозичення в мовностильовій структурі української народної казки, а *Іван Шинкар* (Хуст) акцентував на художньо-смісловій ролі угорськомовних слів у творчості Петра Угляренка. Особливо зацікавила студентів-слухачів доповідь *Тетяни Чонки* (Берегове–Тячево) про виховання учнів-угорців «добром» на уроках української літератури.

Наступного дня учасники конференції побували на Верецькому перевалі, звідки, власне, беруть свій початок інтенсивні українсько-угорські міжмовні контакти. Цілоденна екскурсія дала можливість для продовження розпочатих напередодні жвавих наукових дискусій, ознайомлення із закарпатськими українськими та угорськими говірками.

Організатори були приємно здивовані, що навіть така, здається, вузька проблематика українського та угорського мовознавства, як українсько-угорські міжмовні контакти, зібрала понад п'ятдесят фахівців з різних вишів України та Угорщини. Сподіваємося, що такі спільні конференції в майбутньому стануть традиційними.

Єлизавета БАРАНЬ (Берегове–Ніредьгаза)

Стаття надійшла 15.01.2013

Jelisaveta Baran'
Berehove-Nired'gaza

INTERNATIONAL CONFERENCE "UKRAINIAN-HUNGARIAN INTERLINGUAL CONTACTS: PAST AND PRESENT" (Berehove, 18 – 19 October, 2012)

УДК 049.32 + 811.161.1'366.58

ПАРАДИГМАТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ**Е.Я. Титаренко. Категорія фазовості и вид русского глагола. Монографія.** — Симферополь : Издательство «ДОЛЯ», 2011. — 368 с.

Категорія дієслівного виду, яка є однією з засадничих граматичних категорій слов'янських мов, і досі містить у собі чимало загадок для дослідників. У слов'янських мовах не існує дієслова поза видом, тому вживаючи будь-яке дієслово, ми змушені додавати до його лексичної семантики невіддільні від нього граматичні семи. Недарма вживання видових форм дієслова стає каменем спотикання для тих, хто вивчає ці мови як іноземні. Крім того, проблема ускладнюється й тим, що, за словами В.В. Виноградова, категорія виду є «ареною боротьби та взаємодії граматичних і лексичних значень». І от з'явилася ще одна серйозна аспектологічна праця, присвячена пошуку семантичного інваріанта видового протиставлення — монографія О.Я. Титаренко, в якій ретельно простежено специфіку функціонування цієї категорії в російській мові.

Безперечним позитивом монографії є добре структурований загальний огляд основних питань, які стали об'єктом аналізу та широкого обговорення серед найдосвідченіших фахівців. Відтак уважний читач дістає можливість системного ознайомлення з головними «складниками» широкої аспектологічної проблематики, зафіксованій у практично неозорій лінгвістичній літературі.

Термін *вид* розглянуто як частковий аналог прийнятого у західному мовознавстві терміна *аспект*, який має

© В. М. ТРУБ, 2013

універсальний характер і вживаний для опису будь-яких граматичних протиставлень у зоні вираження способу проходження дії (її тривалості, миттєвості, повторюваності, дистрибутивності тощо).

У полі зору дослідників перебувають три категорії, пов'язані з ідеєю часу: вид, час і таксис. Найбільш вивчена категорія **часу** розрізняє події відповідно до їхнього відношення до моменту мовлення. Порівняно недавно виокремлена категорія **таксису** спирається на часові значення, у яких до смислу минулого, теперішнього та майбутнього додається підпорядкований їм компонент передування. Натомість вид, аспектуальність належать до широкої функціональної сфери, яка пов'язана з ідеями часу та простору. Загальнокатегоріальний видовий інваріант може бути сформульований як поняття **ДІЯ У ЧАСІ**. Це означає, що категорія виду співвідносить дію з об'єктивними фазами її існування — початком, її триванням, припиненням. Відтак категорія виду — це ще одна морфологічна категорія часу. Але, як зазначає А. Тимберлейк, у російській мові вид і час розділені: час завжди позначається однаковим набором морфем і завжди явно флективним способом, тоді як вид виражають різні морфологічні засоби, які не завжди є флективними. З цього погляду вид і час у російській мові видаються різними категоріями, проте вони взаємодіють між собою.

Серед мовознавців точаться жваві дискусії про засоби вираження видових значень — чи є вони словозмінними, чи словотвірними? Переконливим підсумком цих суперечок видається думка А. Барентсена: «Незважаючи на низку важливих винятків, зрозуміло, що центром слов'янської видової системи є деривація дієслів недоконаного виду (НДВ) від дієслів доконаного (ДВ)».

Одним з центральних понять аспектології є поняття видової пари. Ю.С. Маслов брав цей термін у лапки і зазначав, що «...кожну з таких пар потрібно розглядати не як пару дієслів, а як пару співвіднесених видових форм одного дієслова, яку можна було б записати, наприклад, так: *відділити // відділяти*». За здатністю мати видову пару всі дієслова поділяються на співвіднесені за видом і не співвіднесені за видом. Останні поділяються на одновидові і двовидові. *Видова пара* — це два дієслова, які є лексично тотожними і розрізняються між собою семантикою виду. *Двовидові* дієслова суміщають в одному лексичному значенні функції ДВ і НДВ, це особливий спосіб вираження видового значення. *Одновидові* (непарні) поділяються на дієслова абсолютного ДВ і абсолютного НДВ.

Водночас суперечність полягає в тому, що класичне поняття видової пари не охоплює всього обсягу дієслівної лексики. У деяких дієслів НДВ в результаті процесів перфективації і вторинної імперфективації утворюються дві видові пари, які в російській аспектології прийнято називати «трійками», в яких одне дієслово ДВ має два парні дієслова НДВ. Видові «трійки» складаються з первинного імперфектива (тобто первинного дієслова НДВ), префіксального перфектива (ДВ) і вторинного

імперфектива. Дуже часто у значенні вторинного імперфектива міститься також і «перфективне» значення — пор. рос. «трійку» *лечить* — *вылечить* — *вылечивать*, де вторинний імперфектив *вылечивать* вказує на неодноразовість успішного лікування.

У вивченні різноманітних аспектів дієслівного виду суттєвим виявилось поняття категорії *г р а н и ч н о с т і* (Г) (рос. *п р е д е л ь н о с т и*) і *н е- г р а н и ч н о с т і* (НГ) (рос. *н е п р е д е л ь н о с т и*) (в інтернаціональних позначеннях «лімітативність» і «алімітативність»). Як зазначає М.Я. Гловінська, граничні дієслова — це те ядро, на яке орієнтовані всі описи видового значення. Справді, граничні дієслова звичайно утворюють видові пари і втілюють ідею видового протиставлення найяскравіше. Ю.С. Маслов вказував на те, що в багатьох випадках слід розрізняти граничні і неграничні значення того самого дієслова. Суттєво, що кордони, які відділяють граничні та неграничні значення дієслова, є досить рухомими. В такому разі визначальну роль відіграє синтаксична валентність дієслова і контекст. Пор. *читати книгу* (граничне значення) і *вміти читати* (неграничне значення). При позначенні повторюваних дій за допомогою дієслівних форм НДВ дієслова мають неграничне значення: *писати листа* — процес граничний, *писати листи*, *писати листи вечорами* — процес неграничний.

Усі дієслова ДВ та граничні дієслова НДВ мають сему Г. Крім того граничні дієслова НДВ містять також сему НГ, оскільки всі вони можуть позначати повторювані дії. Всі неграничні дієслова НДВ мають у своєму семному наборі тільки одну сему НГ.

Для розуміння специфіки і функціонування видів надзвичайно важливими є категорії одиничності і повторюваності (багаторазовості) дії. Тому в сучасній аспектології прийнято розрізняти такі дієслівні ознаки:

одноактність (семельфактивність) — дієслово позначає дію, яка складається з одного акта (*чихнуть*, *шагнуть*, *моргнуть*);

багатоактність (мультиплікативність) — дієслово позначає складну дію, яка складається з низки повторюваних актів (*чихать*, *мигать*, *шагать*);

одноразовість — дієслово позначає дію, виконану за один раз (*подбросить*, *сказать*, *выкрикнуть*);

багаторазовість — дієслово позначає повторювану дію, яка складається з низки одноразових дій (*подбрасывать*, *выкрикивать*, *подпрыгивать*). Цим самим терміном позначають і власне «багаторазові» дієслова на зразок *хаживать*, *говаривать*, *сиживать*.

Крім того, необхідно враховувати, що в кожній з повторюваних ситуацій не обов'язково беруть участь тотожні набори актантів. Наприклад, у реченні *Вчені та лікарі спеціально приїздять оглядати нашу клініку* йдеться про те, що суб'єкти дій кожного разу різні, хоча і є представниками сукупного актанта «вчені та лікарі». Аналогічно у реченні *Хлопчик щороку їздить у табір, в село* є зовсім не очевидним, що кожного року табір і село — ті самі. Пор. також *Мій батько буде будинки*, де, звичайно, йдеться про різні будинки, і кожна ситуація займає окремий період часу.

Одним з важливих результатів, отриманих авторкою, є усвідомлення того, що часова локалізованість (Л) і часова нелокалізованість (НЛ) є невід'ємними граматичними ознаками дієслівної лексики. Відтак у грамеї виду виділяють граматичні семи (грами) Л і НЛ. Отже, види не «сполучаються» з цими ознаками, а просто «мають» їх, тобто в грамеї НЕДОК є обидві грами Л і НЛ, а в грамеї ДВ міститься лише одна грама Л. Тому дієслова ДВ, переважно, позначають одиничну дію, локалізовану у часі, а дієслова НДВ можуть виражати як одиничність, так і багаторазовість навіть за відсутності відповідних лексичних показників. Одиничність НДВ обумовлена локалізованістю, а повторюваність — нелокалізованістю дії у часі.

Центральною проблемою, якій, власне, і присвячена рецензована монографія, є подальший розвиток концепції фазовості, яка була свого часу висунута проф. О.М. Соколовим. Головна суть цієї концепції полягає в тому, що вона дає можливість чіткого пояснення та опису структури практично будь-якого дієслівного словотвірного гнізда, елементи якого контрастують один з одним своїми видовими формами. Видові протиставлення маркують різні фази дії, позначеної дієсловом, мотивованими спільною основою і пов'язаними одне з одним дериваційними відношеннями. Одним з найважливіших понять цієї концепції є поняття фазової границі, яке не є тотожним поширеному в аспектології поняттю внутрішньої границі. Фазова границя передбачає встановлення відношення дії до її початку або кінця, тобто передбачає не лише вичерпність дії, а й будь-які інші граничні значення. Загалом можна спостерігати чотири типи фазових відношень:

— початково-процесна (до-гранична) фазовість (пор. *сісти — сидіти, заснути — спати, заспівати — співати, відчутти — відчувати*);

— процесно-завершальна (пост-гранична) фазовість (пор. *будувати — побудувати, писати — написати, любити — розлюбити*). У деяких видо-вих парах дієслово ДВ може виражати як завершальну, так і початкову фазу процесу, позначеного дієсловом НДВ, що залежить від контексту. Наприклад: *оточувати — оточити — оточувати: вороги поступово оточували наш загін* (процес); *вночі вороги оточили наш загін* (кінець / результат процесу); *вороги оточили наш загін і тепер оточують його щільним кільцем* (форма ДВ позначає початок наступного процесу-стану).

У рамках видових трійок часто можна розглядати дві опозиції: НДВ1 — ДВ і НДВ2 — ДВ. За цих умов дієслово ДВ може позначати стосовно НДВ1 та НДВ2 або ту саму, або ж різні фази. Наприклад, у трійці *пласти (вінок) — спласти — сплітати* дієслово ДВ позначає кінцеву фазу (тобто результат) і стосовно форми НДВ1 і стосовно НДВ2. Натомість у трійці *хворіти (на грип) — захворіти — захворювати* дієслово ДВ позначає кінцеву фазу стосовно НДВ2 і початок процесу, позначуваного формою НДВ1;

— процесно-обмежувальний різновид пост-граничної фазовості, який вказує на перерваність процесу, а не його вичерпність. О.М. Соколов

називав цю «серединну» фазу проміжною фазовістю, яка виражає «відносну завершеність дії»: *спати — поспати, сидіти — посидіти, читати — почитати*;

— одноразово-багаторазова фазовість, яка може мати два напрями як за лінією ДВ — НДВ, так і від НДВ до ДВ. Дії співвідносні як звичайні, регулярно повторювані, й одноразові: *їздити (до Тбілісі) — з'їздити до Тбілісі, вмерти (про людину) — вмирати (про людей)*.

У роботі докладно розглянуто дериваційні (префіксальні, суфіксальні) а також синтетичні та аналітичні засоби вираження фазовості. Суттєво, що важливою формальною умовою для зарахування дієслів до однієї фазової парадигми є їхня належність до різного виду. Між дієсловами одного виду фазові відношення, за винятком відношень однобагаторазовості, не складаються. Тому не входять до однієї фазової парадигми як дієслова НДВ, наприклад, *лежать — возлежать, висеть — виснуть*, так і дієслова ДВ: *лечь — залечь, возлечь, прилечь* і т. ін., всі вони мають окремі парадигми.

Фазова парадигма не може складатися з одного слова, тому серед дієслів, які не мають дериватів, можуть виявитися дієслова з нульовою фазовістю. Разом з тим дуже часто відсутність у дієслова корелятив та дериватів протилежного виду ще не свідчить про повну відсутність у нього фазового потенціалу. Адже загальновідомо, наприклад, що дієслова НДВ здатні позначати значення ДВ аналітично. Зокрема, початок процесу *варити* можна позначити конструкцією *почав варити (сун)*, а кінець процесу *вірити* — як *перестав вірити (кому)*. Авторка показує, що в багатьох випадках непарні (одновидові) дієслова можуть утворювати кореляти протилежного виду як з допомогою аналітичних засобів, так і за рахунок регулярного утворення ненормативних видових пар.

Розвиваючи далі концепцію фазовості О.М. Соколова, О.Я. Титаренко будує заснований на гніздовому принципі спеціальний тлумачний словник фазової парадигматики, структуру якого докладно описано в другій частині монографії. Словник задумано передусім як підручник, призначений для тих, хто вивчає російську мову як рідну і як іноземну.

До складу словникової статті входить схема фазової парадигми заголовного дієслова, тлумачення дієслів із зазначенням виду, перехідності, наявності видової пари, стилістичних приміток та деяких інших відомостей. У прикладах словникових статей, розглянутих у монографії, широко представлені також потенційні дієслова, вживані в ЗМІ, Інтернеті, некодифікованій мові та інших дискурсивних практиках (пор. *избродить, убродиться; зареализовать, перереализовать, нареализовать* і т. ін.). Але до словникових статей входять лише дієслова, що узгоджуються з нормами літературної мови.

Схема фазової парадигми кожної словникової статті має чітку позиційну структуру: заголовне дієслово — в центрі, деривати групуються навколо нього у чітко визначеному порядку: починальні ліворуч, завершальні (фінітні та результативні) праворуч, обмежувальні знизу, одно /

багаторазові згори. Напрямки фазовості позначено стрілками. Фазова парадигма може бути: повна (чотиристороння), або неповна — одностороння, двостороння і тристороння. Повна фазова парадигма містить як мінімум 5 членів (лексем), включаючи вихідне дієслово і всі напрямки фазовості. Мінімальна парадигма складається з двох лексем.

Віддаючи належне копійткому і ретельному опрацюванню актуальних проблем російського виду, зупинімося на ряді положень, які видаються дещо дискусійними.

Зауважимо, що серед аспектологів ще не склалося єдиної думки про правомірність включення протиставлення одноразовості / багаторазовості до складу категорії фазовості.

Деякі з розглянутих дієслів НДВ, значення яких, на думку автора, співвіднесені з процесною фазою, насправді не обов'язково позначають процес, який можна інтерпретувати як актуально-тривалий — *пор. брать, выбрасывать, награждать, уступать, устранять*.

У низці випадків як приклади фінітно-результативних дериватів дієслова НДВ, що позначає процес, наведені форми ДВ, які позначають закінчення або результат **не того** процесу, на який вказує дієслово, що перебуває в центральній позиції. Наприклад, на стор. 231 форми ДВ *вы'читать, дочитать, перечитать* та ін. розглядаються як позначення завершення процесу, що його описує форма НДВ *читать*. Тим часом природно вважати, що ці дієслова вказують на завершення процесів, позначених формами НДВ *вычитывать, дочитывать, перечитывать*. Насправді значення імперфективу *читать* є лише частиною значення імперфективів, які реально співвіднесені з відповідними фінітно-результативними формами ДВ.

На стор. 268 форми ДВ *зарастить, нарастить, обрастить, отрастить, подрастить, разрастись* вказують на результат процесів, позначених відповідно формами НДВ *зарастать, нарастатать, обрастать, отрастать, подрастать, разрастаться*, але не *расти*. Аналогічно дієслова *выучить, научить, разучить* описують результат процесів, позначених формами НДВ *выучивать, научать, разучивать*, а не *учить* (с. 250). Як видається, в подібних випадках зафіксовано не стільки фазовий, скільки дериваційний потенціал первинних імперфективів.

При фіксації фазових відношень важливо також враховувати характер валентностей одного з дієслів. На стор. 298–299 на позначення результативної фази від дієслова *существовать* розглянуто форму ДВ *пересуществовать*. Як справедливо зазначає авторка, це дієслово може вживатися як синонім *пережити (протриматись)* і, з іншого боку, як дистрибутив. Зауважимо, що перше значення виникає в разі обов'язкової реалізації валентності часового інтервалу — *пор. ...пересуществовать хотя бы день, ...пересуществовать ядовитую эру безвременья, ...пересуществовать дождливую эпоху*. Друге значення виникає в разі реалізації суб'єктної валентності у множині: *Я держала круглый 35-литровый аквариум, в котором пересуществовало очень много рыб, они часто*

умирали. Але в першому значенні це дієслово співвіднесе радше з процесно-обмежувальною (делімітативною) фазовістю, а в другому — з багаторазовістю.

Інтерпретація дієслова ДВ *расконсервировать* як вказівку на фінітну фазу процесу, позначеного формою НДВ *консервировать* (с. 278), видається сумнівною. *Расконсервировать* позначає не кінцеву фазу консервування, а ліквідацію його результату (тобто до складу презумпції значення *расконсервировать* входить смисл 'законсервувати').

Оскільки обидві відповідні форми (*законсервировать* та *расконсервировать*) є дієсловами того самого (доконаного) виду, то між ними за визначенням не можуть складатися фазові відношення.

Водночас не можна не відзначити, що в монографії охоплено дуже великий дієслівний матеріал, який дозволяє скласти уявлення про масштабність і всю складність аспектуальної системи російської мови. Методичний підхід, запропонований авторкою, може бути застосований до будь-якої слов'янської мови і є зручним для її викладання в аудиторії інофонів. У цьому і полягає головна цінність рецензованої монографії.

Володимир ТРУБ (Київ)

Стаття надійшла 05.03.2013

Volodymyr Trub

Kyiv

PARADIGMATIC APPROACH TO STUDING OF SLAVIC ASPEKTUAL PROBLEMS
E.Ya. Tytarenko. Kategoriya fazovosti i vid russkogo glagola. Monografiya. — Simferopol :
Izd-vo "DOLYA", 2011. — 368 p.

УДК 092+811.162.2 О.Г.Муромцева

**З ЛЮБОВ'Ю ДО СЛОВА, ДО ЛЮДЕЙ У СЕРЦІ
(до 75 – річчя від дня народження
доктора філологічних наук, професора
Ольги Георгіївни Муромцевої)**

Уже минуло п'ять років з того часу, як немає з нами незабутньої Ольги Георгіївни.

Ми, колеги й колишні аспіранти Ольги Георгіївни Муромцевої, згадуємо її — свого Вчителя — як людину надзвичайної ерудиції, доброзичливості, порядності. У наших спогадах вона залишилася мудрою, щирою, шляхетною, готовою прийти на допомогу, готовою поради-ти, навчити, виможливою до себе й до інших.

Усе життя О. Г. Муромцевої пов'язане з Харковом. У селі Хотімля Харківської області вона народилася 16 лютого 1938 р., у селищі Сахновщина, теж на Харківщині навчалася в школі, Харківський університет став для неї *alma mater*, коли, тоді ще Ольга Аксьонова, вирішила пов'язати свою професійну долю з українською мовою. Науково-педагогічна діяльність Ольги Георгіївни почалася в Харківському педагогічному інституті ім. Г. Сковороди, де вона працювала з 1964 р. Викладач, доцент, професор (від 1988 р.), завідувач кафедри (від 1992 до 2001 р.) — такий шлях пройшла вона у Харківському національному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди. Саме тут із захопленням слухали студенти її вишукані й оригінальні лекції, саме сюди несли свої перші наукові розвідки її аспіранти й діставали корисні поради, саме тут професор О.Г. Муромцева ініціювала створення кафедри українознавства як

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, В.Ф. ЖОВТОБРЮХ, О.С. ДЬОЛОГ, Л.П. ПЕТРОВА, 2013

важливої ланки розбудови народознавчих дисциплін і зуміла згуртувати прекрасний колектив досвідчених та молодих викладачів. Як завідувач і провідний професор кафедри вона з ентузіазмом взялася за розроблення нових курсів, які справді збагатили систему викладання в педагогічному університеті: «Культура мови вчителя», «Ораторське мистецтво», «Народознавство», «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Ольга Георгіївна очолила кафедру і протягом 10 років була її вимогливим і доброзичливим керівником. Їй було притаманне мислення на перспективу, уміння узгодити проблеми сьогодення зі стрижневими завданнями наукового зростання кафедри. Ольга Георгіївна зуміла створити на кафедрі особливу атмосферу взаєморозуміння, взаємоповаги, співтворчості, ширості. Вона стала інтелектуальним, емоційним і науковим центром кафедри, навколо якого гуртувалися молоді й досвідчені викладачі. Як людина й науковець вона незмінно була уважною до колег. Її мудрі поради спонукали членів кафедри до наукових пошуків.

Поширеною є думка, що людина не може стовідсотково встигати і вдома, і на роботі. Напевно, Ольга Георгіївна про це не чула, бо її енергії вистачало на все: бути активним науковим дослідником, писати монографії, підручники, статті, бездоганно читати лекції студентам, керувати кафедрою, допомагати порадою і консультацією аспірантам і докторантам, бути зразковою матір'ю, дружиною і гостинною господинею.

Знаний український мовознавець, професор, доктор філологічних наук, мудрий порадник, ширий товариш, натхненник численних добрих справ, терплячий педагог, справжній фахівець — все це про Ольгу Георгіївну. Завдяки їй, її працям, її учням Харківщина стала відомим осередком українського мовознавства. У різних куточках України і навіть за її межами відомі наукові здобутки Ольги Георгіївни у галузі лексикології, історії української літературної мови, стилістики, семантики, семасіології, морфології, словотвору, соціолінгвістики, методики викладання української мови, культури фахової мови. У списку публікацій професора Муромцевої понад 100 праць, серед яких є монографія, численні підручники, посібники, статті (зокрема й — в енциклопедії «Українська мова»). О. Г. Муромцева була нагороджена знаком «Відмінник народної освіти УРСР». Вона — почесний член жіночої професійно-консультаційної ради Рада директорів Американського інституту біографій, а її ім'я занесене до бібліографічного довідника «Видатні жінки-науковці».

Наукові праці професора Муромцевої відзначають фундаментальність, ґрунтовність, оригінальність, глибина. Вивчення її наукової діяльності допомагає на новому рівні осмислити закономірності розвитку мови, стає поштовхом до появи сучасного бачення тематики й проблематики наукової творчості, спонукає до пошуку шляхів опису й аналізу мовних явищ.

Найвагомішою у творчому доробку Ольги Георгіївни є монографія **«Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — першій половині XX століття»** (1985). У монографії ґрунтовно розглянуто процеси розвитку лексичного складу української літературної мови на матеріалі художньої літератури, публіцистики, досліджено словотворчі процеси, запозичення слів і семантичні зміни, що сприяли збагаченню лексичного складу української літературної мови в другій половині XIX — першій половині XX ст., простежено внесок видатних представників українського слова у збагачення української літературної лексики. Розкрито тенденції розвитку лексико-синтаксичної системи української літературної мови досліджуваного періоду, а саме: використання народної мови як основного матеріалу літературної мови; збагачення словникового складу новими словами; розширення семантики різних груп лексики; стилістична диференціація словникового складу; подальше нормування літературної мови та ін. Звернуто увагу на особливу рису процесу збагачення лексичного складу — словотворчу й лексичну варіантність. Унаслідок спостереження за лексико-семантичними та словотворчими особливостями нових слів визначено напрям розвитку лексичного складу, а саме — до абстрактизації, що відповідало потребі української літературної мови.

Висвітленню багатоаспектних обширів наукової діяльності професора О. Г. Муромцевої присвячені статті С. І. Дорошенка, Л. І. Лисиченко, А. М. Нелюби, Н. І. Варич, В. Данильченка та ін. У них розкрито як високопрофесійні, так і особистісні риси вченого-мовознавця. Коло зацікавлень Ольги Георгіївни й справді було широке. Проте філологічних вершин вона досягла у сфері історії української літературної мови, лексикології, дериватології, морфології, стилістики й культури мовлення, методики викладання української мови й соціолінгвістики. Варто назвати деякі з численних праць у галузі лінгвістики: наукові статті «Розвиток лексики української літературної мови в 60—70 роках XIX століття» (1979), «Запозичення у сфері суспільно-політичної української термінології» (1980), «Деякі питання семантичного розвитку української літературної мови внаслідок взаємодії з російською» (1981), «До проблеми престижу мови» (1983), «Головні процеси в розвитку лексичного складу української літературної мови другої половини XIX — першої половини XX століття» (1983), «Актуальні питання вивчення української мови у вищій школі» (1998) та ін.; курс лекцій «Культура мови вчителя» (1998), навчальні посібники «Методичні рекомендації до курсу «Культура мови вчителя» (1999), «Збірник вправ з сучасної української літературної мови: морфеміка, словотвір, морфологія» (1999); українознавчі праці: «Рух за національне відродження й національну незалежність» (1999) тощо.

Значне місце у творчому доробку Ольги Георгіївни посідає дослідження проблеми становлення української літературної мови. Цю проблему О. Г. Муромцева намагалася досягнути у всій повноті. Услід

за Ю. Шевельовим вона розглядала проблему становлення української літературної мови та роль українських письменників як Сходу, Центру, так і Заходу України, у її збагаченні, починаючи від Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Глібова, А. Свидницького, Марка Вовчка, П. Куліша, Ганни Барвінок, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, не оминаючи Ю. Федьковича, О. Маковея, І. Франка і завершуючи О. Кобилянською.

Однією з визначальних праць цієї тематики є стаття «**Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови**». У статті визначено роль і значення Г. Квітки у становленні норм української літературної мови. Уперше розглянуто мову Квітки цілісно, як «останній необхідний підготовчий етап на шляху формування української літературної мови» [5: 22], як джерело історичних досліджень лексики української мови. Мовні особливості прози письменника схарактеризовано з огляду на її лексичне й стилістичне розмаїття. Відзначено звернення письменника до різних шарів загальнонародної лексики, що стала основним інструментом художнього зображення в його творах: нейтральної, емоційно-забарвленої, зокрема зменшено-пестливої, старокнижної (старослов'янізмів), які були засобом індивідуалізації мови героїв, запозичень із європейських мов. У співавторстві з І. В. Муромцевим здійснено також лінгвостилістичний аналіз малої прози Квітки як зачинателя малих форм нової української прози.

Цікавою й новаторською є стаття О. Г. Муромцевої «**Марко Вовчок**», у якій відзначено особливу роль письменниці в розширенні лексичного потенціалу української мови. Акцентовано увагу на значно різноманітній, ніж у попередників, кольоровій палітрі, вживанні діалектизмів, архаїчних елементів задля створення різноманітних відтінків експресії: поважності, урочистості, схвильованості. Виділено словесні лейтмотиви — *воля-неволя*, які у творах письменниці обростають додатковими значеннями, емоційно-експресивними відтінками, що виводить слово за межі народно-розмовного вживання, робить його фактом літератури. Вони у творах Марка Вовчка є ключем до розкриття образів героїв, основою концепції багатьох творів, зокрема «Козачка», «Ледациця», «Інститутка».

Дослідниця вперше помітила, що, на відміну від Г. Квітки-Основ'яненка, Марко Вовчок мало затримується на портретних рисах героя, а віддає перевагу створенню психологізованого портрету за допомогою лексики емоційно-експресивного плану. О. Г. Муромцева звернула увагу на новий прийом, який передував подальшому розвитку зображувальних засобів в українській літературі: застосування певної деталі в характеристиці дійової особи для підкреслення постійної риси. Відзначено мовне новаторство Марка Вовчка, яке полягає у творчому переосмисленні готового матеріалу, розширенні сполучуваності відомих слів і лексем, у творенні нових слів.

Не менш ґрунтовною є стаття О.Г. Муромцевої «**Мова роману «Любо-рацькі» Анатолія Свидницького**». Дослідниця майстерно проникає у творчу лабораторію письменника, вміло розкриваючи лексичне розмаїття, фразеологічне багатство, морфологічні й синтаксичні особливості мови художнього твору. Її вдумливий погляд окреслює як місце й роль письменника в загальнолітературному процесі, так і новаторську й оригінальну мовну практику, а також «неповторну манеру письма» [5: 47]. О.Г. Муромцева звертає увагу на вагомий компонент оповіді письменника — фольклоризм, особливості якого полягають у характері використання, ступеня органічності фольклорних джерел та достовірності їх як засобу змалювання картин соціальної дійсності, у чому А. Свидницький став першопрохідцем в українській прозі, оскільки до нього згадані джерела використовували лише для змалювання селянства. Її увагу привертає вживання письменником лексичних засобів без обмежень: народна лексика, у якій розмовні інтонації поєднуються з книжними словами, урочистими конструкціями. Описуючи образно-семантичний аспект у зображенні явищ дійсності, О.Г. Муромцева вміло виявляє багатство художніх засобів письменника: емоційні метафори, в основі яких лежать персоніфіковані образи, метонімії, що виявляють авторське ставлення до описуваного, та найуживаніший засіб — різноманітні щодо структури порівняння усно-розмовного або фольклорного характеру, семантичною основою яких є конкретні значення слів, метафоричні епітети. Ретельно виокремлено стилістичні шари лексики, з-поміж яких особливе місце належить соціально-побутовій, конфесійній лексиці та лексиці шкільного життя. Проводячи паралель із російським письменником М. Пом'яловським, дослідниця наголошує, що А. Свидницький уперше в українській літературі звернувся до соціально-диференційованої лексики — жаргону школярів та учнів семінарії. Усебічно схарактеризовано вжиті письменником елементи подільської говірки з метою розширення джерел української літературної мови та знайомства читача з особливостями рідної місцевості.

З'ясовано й описано також спеціальні функції фразеологізмів, що стають засобом образної характеристики героїв, гіперболічно загострюють певні ситуації чи дії героїв, є експресивними назвами дій, вчинків і станів, слугують засобом вираження загальноприйнятих етичних норм часу, про який ідеться. Цікаво й розлого схарактеризовано синтаксичну організацію тексту роману, у якій письменник поєднав найсуттєвіші елементи синтаксису розмовного мовлення і народної творчості, ораторського мистецтва і старокнижної літератури, що, як уміло узагальнює О. Г. Муромцева, «зумовило різноманітність фрази, багатство інтонацій і свіжість, динаміку ритмомелодики твору» [5: 83].

До наукових праць, що висвітлюють проблеми становлення української літературної мови, належить, зокрема, стаття, присвячена дослідженню мови прозових творів Ю. Федьковича, «**Роль прози Юрія Федьковича в становленні української літературної мови на Буковині**

(60 — 70 pp. XIX ст.)». Авторка зосереджує свій науковий пошук на соціокультурних чинниках розвитку української літературної мови в умовах територіального діалекту. Спираючись на праці І. Огієнка, дослідниця докладно аналізує мову творів Ю. Федьковича, визначаючи його зачинателем західноукраїнського варіанта української літературної мови. Дослідниця переконливо доводить, що в прозі Ю. Федьковича органічно поєднані, з одного боку, тяжіння письменника до народно-поетичної стихії, етнографічно-побутового опису (використання фольклорних сюжетів, пісень, легенд, вірувань, обрядів, народно-розмовної лексики), з іншого — до літературних традицій, сформованих у творах як письменників-романтиків (М. Шашкевича, М. Устиновича, М. Чайковського), так і майстрів реалістичного напрямку (Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка). Це важливе положення заклало підґрунтя для порівняльного аналізу мови творів Юрія Федьковича та Марка Вовчка, логічним продовженням якого стало виявлення специфічного для Ю. Федьковича добору лексичних засобів та особливостей використання ключових слів-символів.

Науковий аналіз мови творів Юрія Федьковича, що його здійснила професор О. Г. Муромцева, позначений рисами глибини, всебічності, прагненням достовірно виокремити в об'єкті дослідження ті елементи, які допомагають розкрити маловивчений аспект важливої проблеми становлення української літературної мови, а саме — особливості варіантного вияву літературної мови залежно від панівної ролі того чи того територіального діалекту. Це визначає високу теоретичну цінність наукових праць ученого, їхнє непересічне значення для формування послідовної та несуперечливої концепції в дослідженні актуальної наукової проблеми.

Зацікавлення дослідниці в царині питань розвитку і становлення української літературної мови були зреалізовані і в статтях, присвячених мові творів П. Куліша: «**Мова прозових творів П. Куліша**» та «**П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови**». Високо оцінюючи постать П. Куліша в історії української літератури, авторка прагне розкрити роль письменника в оновленні та збагаченні української літературної мови. Дослідниця здійснила кропітку роботу в пошуках матеріалів, де виявляє себе Кулішева концепція слова, виражена в листах, віршах, статтях, і ознайомлення читача з цією концепцією має неабияку наукову значущість. З'ясування позиції письменника в мовному питанні озброїло авторку незаперечними аргументами в її полеміці з офіційним мовознавством, яке спотворювало погляди П. Куліша й недооцінювало його внесок у розвиток української літературної мови. Важливим здобутком професора О. Г. Муромцевої є те, що вона визначила аспекти вивчення мови П. Куліша, кожен із яких міг би бути темою окремого дисертаційного дослідження. В аналізованих статтях авторка подає чудові зразки тонкого мовно-стилістичного аналізу художніх творів П. Куліша. Її увагу привертає використання письменником засобів усного розмовного мовлення, що виявляє себе в синтаксисі

творів; звернення письменника до емоційно-експресивної лексики; використання елементів української мови ХІХ ст.; архаїчна та історична лексика як чинник індивідуалізації мови персонажів; художнє навантаження слів абстрактної семантики; лексика як засіб створення історичного колориту; метафоричність авторського мовлення; мовні засоби образності тощо.

Вагомим внеском у розроблення проблем історії української літературної мови та ідіостилю письменника є статті, присвячені вивченню мови класиків української літератури: «**Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови**», «**Панас Мирний в історії української літературної мови**», «**Іван Франко (мова прозових творів)**». Ґрунтовно розглядаючи семантику концептуальних слів як засіб розкриття ідейно-художнього змісту тексту, автор доходить висновку, що вираження основних засадничих складників авторської концепції пов'язане з активізацією в мові художнього твору певних груп слів, наприклад, абстрактної лексики народнорозмовної мови, а також творенням нових слів, розширенням їхньої семантики, збагаченням новими конотаціями. Дослідниця аргументовано доводить, що стрижневі концептуальні слова в епічних творах Панаса Мирного об'єднані в опозиції, які об'єктивно відображають єдність протилежних понять — добра і зла, високого й низького, ідеального й матеріального, що символізує намагання письменника дати системну організацію як словесного, так і образно-поняттєвого матеріалу. Увага до абстрактної лексики, прагнення виявити її ідейно-композиційну роль у художній тканині твору спонукає вченого дослідити також залучення письменником відповідних слів до змалювання психології героїв. Цей аспект аналізу тим більше актуальний, що письменники, ідіостилю яких розглядає авторка, за її спостереженнями, значно ширше порівняно з попередниками використовували абстрактну лексику у своїх творах, розширювали її склад шляхом переосмислення відомих слів та творення нових. Надзвичайно глибоко професор О. Г. Муромцева аналізує семантичні зв'язки слів у творах класиків, демонструючи оригінальне бачення реалізації лексичного значення слова в контексті. У цих частинах аналізу ідіостилю письменника Ольга Георгіївна виявила себе тонким стилістом, здатним відчувати всі відтінки лексичних барв та конотацій, знавцем творчої манери письменника, майстром логічно стрункого, аргументованого та вмотивованого наукового опису.

У статті «**Роль мовної практики О. Кобилянської в збагаченні семантичної структури слова**» О. Г. Муромцева ставить за мету знайти у творах письменниці ті нові, за словами В. Виноградова, «прирошення смислу» [5: 204], які внесла О. Кобилянська в семантику українського слова, і вміло виявляє їх. Увагу дослідниці привертають мовні прийоми, властиві представникам символізму, зокрема виділення слів-символів, а отже, й посилена увага до семантики слова. Учений виявляє способи, якими письменниця досягла природження смислів: винесення слова-

домінанти в заголовок («Людина» — «Царівна» — «Земля»); використання словесних лейтмотивів («Через кладку», «Ніоба»), що визначають ідейну й художню концепцію твору.

Визначальною рисою праць професора О.Г. Муромцевої як мовознавця є поєднання системності, ґрунтовності та всебічності в будь-якому з її наукових досліджень, прагнення до комплексного розкриття наукової концепції. У статтях, присвячених мові творів І. Нечуя-Левицького та І. Франка, Ольга Георгіївна послідовно розглядає лексичне багатство прози письменників, їхні здобутки в галузі словотвору, стилістичне використання морфологічних форм і категорій, риси синтаксису, виразно підкріплюючи наукові висновки багатим і переконливим ілюстративним матеріалом. Її докладний науковий опис уводить читача у творчу лабораторію письменника, допомагає збагнути стилістичні тонкощі, напрям його мовних пошуків, що забезпечує поглиблене розуміння як літературного процесу, так і шляхів розвитку української літературної мови. Книжка професора О.Г. Муромцевої **«3 історії української літературної мови»** (2008) є, безумовно, вдалою спробою всебічного дослідження процесів розвитку української літературної мови другої половини ХІХ ст. — першої половини ХХ ст. Окремі статті, присвячені мові художніх творів видатних українських письменників, об'єднані концептуальним підходом до аналізу ідіостилю, пронизані єдиною ідеєю виявлення закономірностей функціонування мовних елементів. Зібрані разом, вони достовірно відображають складну картину утвердження питомих українських мовних явищ, їх збагачення та гармонізації. Ця книжка стала, без сумніву, помітним доробком в українському мовознавстві, що широко висвітлив процес еволюції стилів у художньому мовленні.

3-поміж аспектів наукової діяльності О.Г. Муромцевої вагоме місце посідає також робота з укладання енциклопедії «Українська мова» (2000). Енциклопедичні статті О.Г. Муромцевої — це своєрідний спектр її наукових зацікавлень, напрямів дослідницької думки, крок до утвердження стилю академічного письма, широкої популяризації знань з української мови.

О.Г. Муромцева уклала статті щодо визначення та характеристики окремих груп лексики («Анґліцизм», «Галичанізм», «Германізм»), мовних типів («Язичіє»), варіантів та напрямів розвитку мови («Західно-українська мовно-літературна практика», «Українсько-німецькі мовні контакти» (у співаві з В. В. Скачковою), постатей відомих мовознавців («Гладкий Петро Дмитрович» (у співаві із З. Т. Франко), «Курило Олена Борисівна», «Лисиченко Лідія Андріївна», «Наконечний Микола Федорович»).

У статті «Галичанізм» професор О. Г. Муромцева характеризує слова, стійкі словосполучення, словоформи, синтаксичні конструкції, що набули поширення в українській літературній мові кін. ХІХ — поч. ХХ ст. під впливом західноукраїнської мовно-літературної практики, виникли в ході дискусії 90-х рр. ХІХ ст., найактивніше використовувані Б. Грінченком

та І. Нечуєм-Левицьким [6: 86]. Західноукраїнську мовно-літературну практику О. Г. Муромцева характеризує як таку, що, маючи специфічні самобутні риси, зумовлені історичними, геополітичними чинниками, помітно збагатила українську літературну мову, зокрема словами абстрактного характеру, термінами різних галузей знань, суспільного життя тощо. Відзначаючи наявність архаїчних, діалектних особливостей, впливу польської, німецької, румунської, угорської мов, професор О. Г. Муромцева наголошує на значній ролі західноукраїнської мовно-літературної практики для процесів подальшої демократизації української літературної мови, започаткованих М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким в альманасі «Русалка Дністровая» [6: 182 — 183].

З-поміж інших праць, де проаналізовано групи іншомовної лексики, варто відзначити статті про англіцизми та германізми. Авторка визначає їх як різновиди запозичень: слова, окремі значення слів, вислови тощо, запозичені відповідно з англійської чи німецької мов або перекладені чи утворені за їх зразком. Як зазначено в статті, ці лексеми, з одного боку, сприймають як іншомовний елемент, з іншого, — вони зберігають фонетичні, словотвірні, семантичні ознаки свого походження. У мовознавстві ХІХ ст. визначають як час активного проникнення англіцизмів в українську мову через посередництво російської, польської, німецької. Саме тому особливо цінним є те, що, простежуючи українсько-німецькі мовні контакти, професор подає необхідні історико-культурні, політико-географічні, соціально-економічні коментарі, пояснення, наводить характеристичні, промовисті приклади для наочної демонстрації етапів взаємодії мов [6: 682 — 683].

Особливої уваги заслуговують статті професора О.Г. Муромцевої про О.Б. Курило, українського мовознавця, педагога, авторки численних праць із проблем нормалізації та культури української літературної мови, граматики, діалектології, етнографії, фонології, укладача багатьох термінологічних словників, зокрема «Російсько-українського словничка медичної термінології», «Словника української фізичної термінології (Проект)» тощо [6: 266], а також про українського вченого, мовознавця М.Ф. Наконечного, який протягом 1928 — 1971 рр. (з перервами) викладав українську та польську мови в Харківському університеті, автора вагомих праць з фонетики, орфоепії, історії та культури української мови, співавтора «Практичного російсько-українського словника» (1926), укладача посібника «Українська мова» (1928), редактора «Російсько-українського фразеологічного словника» І. Виргана та М. Пилинської тощо [6: 370].

О.Г. Муромцева уклала також статтю про доктора філологічних наук, професора Л.А. Лисиченко, яка протягом багатьох років завідувала кафедрою української мови ХНПУ імені Г.С. Сковороди, авторки праць з лексикології та семантики: «Лексикологія сучасної української мови (семантична структура слова)», науково-популярної книжки «Бесіди про рідне слово (Слово та його значення)» та ін [6: 289]. У статті про українського мовознавця, поета, редактора Інституту української наукової

мови УАН М. Д. Гладкого доктор філологічних наук О.Г. Муромцева наголошує на плідному доробку вченого, перераховуючи його вагомі праці: «Українська мова. Історичний нарис української мови», «Розвиток українського літературного мови», «Мова нашої преси» тощо, пише про роки безпідставного ув'язнення та реабілітації [6: 92].

Статті доктора філологічних наук О.Г. Муромцевої в енциклопедії «Українська мова» свідчать про значний внесок вченого в розвиток академічної лінгвістики, дають змогу збагнути вартість та вагу чіткого, лаконічного, енциклопедичного слова. Глибинне бачення лінгвістичних процесів, особливостей розвитку мовознавчої науки й мови як живого джерела, документальність та хронологічність аналізу мовних явищ, пильно та уважно виконаний підбір мовних фактів, чітка відповідність композиції та структурі енциклопедичної статті, виваженість висновків та прогнозів, — прикметні ознаки стилю професора О.Г. Муромцевої.

Ще один вектор наукових зацікавлень професора О.Г. Муромцевої мав виразне практичне спрямування. Це культура рідної мови, галузь, розроблення якої за умов утвердження національного відродження набуває державної ваги. У цьому зв'язку надзвичайно на часі стала праця Ольги Георгіївни «**Культура мови вчителя**», спрямована на ознайомлення студентів та вчителів з головними засадами культури усного та писемного мовлення, а також нормами сучасної української літературної мови, формування стійкого інтересу до рідної мови та шляхів удосконалення власного мовлення, прищеплення навичок усного спілкування в тісному колі та перед широким загалом. Книжка містить багато корисних практичних рекомендацій щодо поліпшення мовлення та підвищення його культури, вживання слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій. Попри назву, що визначає аудиторію читачів, праця добре прислужилася студентам нефілологічних факультетів, фахівцям різноманітного спрямування, громадянам, які прагнуть досконало знати рідну мову. Ця книжка стала вагомим складником у величезній роботі з популяризації української мови, її утвердження в офіційному, фаховому та повсякденному спілкуванні, яку подвижницьки здійснювала професор О. Г. Муромцева.

Усім, хто зустрівся з Ольгою Георгіївною, впадала в око її надзвичайна людяність, здатність перейматися чужими турботами, душевна рівновага. Вона приваблювала ширістю й безпосередністю, душевною теплою й щедрістю, сердечністю й лагідністю. Наділена почуттям такту, делікатності вона вміла широко радіти успіхам колег, завжди готова була допомогти, наснажувала своєю енергією до творчої діяльності

Ольга Георгіївна була людиною широкої ерудиції, сформованої на глибоких системних знаннях у галузі української мови та літератури. Їй були властиві світлий розум, оригінальність мислення. Ольга Георгіївна — Людина Слова і Діла, надзвичайно обов'язкова, пунктуальна, ніколи не зволікала з виконанням справ — ці риси свого характеру вона невтомно прищеплювала й своїм учням.

Ольга Георгіївна була добрим лектором — уміла захопити аудиторію логікою своїх міркувань, оригінальністю тлумачень, самобутністю наукових поглядів, концептуальністю викладу. Її любили студенти, з теплою й ширістю згадували хвилини спілкування з надзвичайно ерудованим професором. Для поліпшення викладання курсів вона започаткувала створення навчальних програм, методичних посібників, курсів лекцій, які протягом багатьох років і сьогодні допомагають успішному оволодінню мовною майстерністю.

Небуденним, незвичайним було ставлення Ольги Георгіївни до мови. Росіянка походженням, вона була справжньою українкою мисленням і світовідчуттям. Мова українська для неї — це стан душі, кривий зв'язок із землею, людьми, історією, національною пам'яттю. Таке ставлення до української мови наснажувало колег, вона несла це світло в студентську аудиторію, виховуючи істинний патріотизм і національну гідність. Уболівання за мову виходило далеко за межі кафедри й університету. Ольга Георгіївна не тільки неодноразово зверталася до представників міської влади з питань повернення історичного обличчя місту Харкову, а й була ініціатором створення обласного відділення Товариства української мови імені Т. Шевченка, що реально сприяло українізації Харківщини.

Значна кількість праць Ольги Георгіївни, у яких гармонійно перепліталися наукові здобутки й патріотичні поривання, присвячена стану й статусу української мови в Харкові. Це додавало піднесення престижу української мови, її популяризації серед населення.

Розмах наукової, націєтворчої діяльності Ольги Георгіївни сягав всеукраїнського й міжнародного рівнів. Зокрема її популяризаторська праця сприяла поверненню до вітчизняного читача творів Івана Багряного. Професор О. Г. Муромцева здійснила наукове редагування бібліографічного покажчика (1996) та художніх творів (2000) відомого українського письменника, патріота, політичного діяча. Така робота потребувала неабияких зусиль: адже необхідно було, зберігаючи лексичні особливості мови письменника, виправити окремі діалектні форми та слова, що ускладнювали розуміння тексту, відповідно до норм сучасного правопису в Україні, витлумачити іншомовні слова, опрацювати пунктуацію тощо. І на все це вистачало часу й сили. Колеги професора Муромцевої й досі пригадують, із яким захоплення Ольга Георгіївна оповідала про народознавчий календар «Криниченька» (2000), який вона підготувала, щоб популяризувати національні звичаї і традиції, а також задля започаткування україномовних видань такого зразка. Варто відзначити глибоко аналітичні виступи, підготовлені у співавторстві з її чоловіком професором кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Каразіна Ігорем Вікторовичем Муромцевим на IV й V Міжнародних конгресах українців у Харкові (1996 рік) та в Одесі (1999 рік), Міжнародному з'їзді славістів, Міжнародному конгресі української інтелігенції.

Прагнучи вивести здобутки українознавчої науки на світовий рівень, Ольга Георгіївна плідно співпрацювала з видатним мовознавцем сучасності, харків'янином за походженням, професором Гарвардського університету Ю. В. Шевельовим (Юрієм Шерехом), спілкувалася з ним, популяризувала його твори. Це додавало вагомості українській науці, її світовому визнанню.

Під її керівництвом здобули звання кандидата наук 10 аспірантів та здобувачів (В.В. Скачкова, А.М. Нелюба, Т.Ю. Бакакіна, О.С. Дьолог, Л.В. Чурсіна, Н.І. Варич, О.С. Черемська, Л.П. Петрова, В.В. Меринов, Є.С. Ємельянова). Властиве Ользі Георгіївні тонке відчуття індивідуального стилю письменника, засвідчене науковими працями, присвяченими мовно-стильовим рисам творчості Г. Квітки-Основ'яненка, А. Свидницького, О. Кобилянської, Ю. Федьковича, передалося її учням. Як глибокий і вдумливий науковий керівник вона надзвичайно вдало обирала напрями наукових досліджень аспірантів та молодих викладачів, уміло спрямовувала їхні наукові пошуки.

Інтелігентність, мудрість, людяність, доброзичливість, душевна щедрість, притаманні цій непересічній людині, допомагали в науковому зростанні її колегам та учням. За глибиною досліджень наукові праці професора О.Г. Муромцевої належать до таких, що мають загальнолюдську цінність, оскільки, відбиваючи риси особистості автора, перейняті шляхетною метою — плекати культуру української мови.

1. *Варич Н.І., Нелюба А.М.* На крилах мудрості й добра / Н.І. Варич // Лінгвістичні дослідження. — Х., 2002. — С. 6-7.
2. *Дорошенко С.І.* Муромцева Ольга Георгіївна / С.І. Дорошенко // Українська мова: Енциклопедія. [за ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка]. — К.: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана. — Вид. 2-ге., 2004. — С. 384.
3. Муромцева Ольга Георгіївна // Професори Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. — Х., 2006. — С. 73.
4. *Муромцева О.Г.* Розвиток лексики української літературної мови у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. / О.Г. Муромцева. — Х.: Вища школа, 1985. — 152 с.
5. *Муромцева О.* З історії української літературної мови. Вибрані праці / О.Г. Муромцева. — Х., 2008. — 229 с.
6. Українська мова: Енциклопедія [за ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка]. — К.: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. — 752 с.: іл.

Стаття надійшла 12.01.2013

*Ольга ЧЕРЕМСЬКА, Валентина ЖОВТОВРЮХ,
Ольга ДЬОЛОГ, Лілія ПЕТРОВА (м. Харків)*

Olga Cheremska, Valentyna Zhovtobriuch, Olga Diolog, Liliya Petrova
Kharkiv

WITH A LOVE IN THE HEART FOR A WORD AND FOR THE PEOPLE
(on the 75th anniversary of the birth of Dr. Philol., Professor Olga Georgiyvna Muromceva)

УДК 811.161.2'06.373 Р:Керста

«СЛОВО ТВОЄ ДО ПАМ'ЯТИ НАШЕЙ ВЗАТИ»¹ (до 80-річчя від дня народження Розалії Керсти)

Розалія Йосипівна Керста — незабутнє ім'я української мовознавчої науки — впродовж майже 20 років працювала в групі істориків-лексикографів відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, яких небезпідставно можна вважати творцями «львівської лексикографічної школи». Адже саме у Львові від 50-их рр. ХХ ст. і до сьогодні розвивається у практичному і теоретичному планах українська історична лексикографія.

Розалія Йосипівна Керста народилася 24 липня 1933 р. у селі Ковпин Брідського району Львівської області в сім'ї Йосипа Трохимовича Шелеста, місцевого мельника, й Анни Василівни Шелест [13: 231]. У Ковпині вперше переступила поріг школи, навчилася читати і писати, але незабаром батьки оселилися у Бродях, і вже з 1945 року Розалія навчається у Брідській середній школі № 1 [1: 134]. У 1951 р. Розалія Йосипівна стає студенткою українського відділення філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Із вступом до університету розпочався новий етап у становленні майбутнього науковця-філолога. Розалія Керста, як зазначає професор Д. Бучко, «будучи студенткою філологічного факультету, відвідувала заняття І. Ковалика, П. Коструби, Є. Кротевича й інших відомих і менш

¹ Цитату взято: Сія книга названна Перло Многшчїнное. Съставленна Трѣдолюбїемь: презь Кирила Транквїліона. — Чернігів, 1646. — С. 61 зв.

відомих учених, що, зрозуміло, вплинуло на формування її наукових інтересів та вибір подальшого життєвого шляху» [7: 6].

Уся наукова діяльність Р. Керсти пов'язана із відділом історичних словників (до того — відділ мовознавства; сьогодні — відділ української мови) Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові (з 1993 — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), в якому пройшла шлях від посади референта з 1957 року до старшого наукового співробітника.

У той час Інститут суспільних наук був універсальною академічною установою гуманітарного спрямування на Західній Україні. Тут творилися ґрунтовні дослідження з різних галузей знань: історії, філософії, літературознавства, археології, мовознавства. Попри всі складнощі часу, власне на початках існування Інституту, коли його очолював Іван Петрович Крип'якевич (1953–1962), в його будову були закладені ті принципи наукової творчості та міжлюдських взаємин, які дозволили установі зберегти своє обличчя. Вони властиві Інституту і до сьогодні. І.П. Крип'якевич уособлював зв'язок між найкращими досягненнями гуманітарної, передусім історичної, науки в Західній Україні у першій половині ХХ століття та наступними поколіннями учених, яким довелося жити і працювати в умовах безупинного ідеологічного тиску та політичних репресій [3: 17].

В Інституті, незважаючи на особливості радянського часу, значною мірою зберігався дух НТШ. Як зазначає Уляна Єдлінська: «У другій половині п'ятдесятих та на початку шістдесятих років відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР відчутно поповнився науковою молоддю, яка працювала над індивідуальними темами, здобуваючи наукові ступені кандидата наук. До відділу поступово вливалися Мирон Онишкевич, Валентина Карпова (одночасно й учений секретар інституту), Лев Полюга, Дмитро Гринчишин, Михайло Худаш, Розалія Керста, Олександра Захарків, Марта Сенів... У відділі скристалізувалися дві тематичні групи — історія мови та діалектологія, творячи два окремі сектори. Історична тематика для співробітників відділу не була чужою, її супроводжував дух історичної проблематики, праці покійного професора І. Свенціцького, // дослідження Галицько-Волинського літопису А. Генсьорського, історична тематика деяких дисертацій» [4: 513–514]. У відділі панувала особлива атмосфера жертвовності у ставленні до науки, яку створювала Лукія Гумецька — відомий дослідник у галузі слов'янського мовознавства, лексикології, лексикографії та ономастики.

Розалія Керста стала співробітником Інституту тоді, коли історики мови розпочали довголітню працю над укладанням фундаментального «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.». У 1957 році з Києва до Інституту передано Картотеку «Історичного словника українського язика» за ред. професора Є. Тимченка. Це знаменувало появу нового завдання — продовження укладання історичного словника української мови. Переглянувши матеріали Картотеки словника за ред. проф. Є. Тимченка, а також опрацювавши відповідну літературу, колектив

вирішив розпочати роботу над словником, побудованим за новими принципами. З 1958 до 1962 року лексикографи відділу мовознавства створювали Картотеку «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.». У цій словниковій групі розпочала свою працю і Розалія Керста.

Реально оцінюючи тодішній рівень українських пам'яток, рівень українського історичного мовознавства, спроможності колективу, Л. Гумецька як джерело для історичного словника на цьому етапі науково обгрунтувала тематично, жанрово і кількісно обмежений комплекс пам'яток, які стосувалися офіційної адміністративної діяльності Литовсько-руської держави XIV–XV ст. Пам'ятки ділового жанру засвідчували народну мовну основу, традиційний зв'язок із попереднім етапом розвитку української мови та історично зумовлений процес входження української мови в новий міжнародний контекст.

Під керівництвом професора Л. Гумецької лексикографи працювали над укладанням Картотеки: суцільного розписування відібраних для словника пам'яток, розмножування карток-цитат, оформлення кожної зокрема карточки тощо. Цю працю завершили в 1962 р. Картотека словника, яка містить усі слова всіх (світських) пам'яток староукраїнської мови XIV–XV ст., налічує близько 260 тисяч карток [12: 2–3].

Р.Й. Керста брала участь у розмножуванні карток до згадуваного словника. Це була складна і трудомістка праця. Більшість джерел — переважно рукописи та стародруки XIV–XV ст., що зберігаються в архівах і бібліотеках Москви, Санкт-Петербурга, Львова, Вільнюса, Кишинєва, Києва, Кракова, Варшави та ін. Ілюстративний матеріал із джерел укладачі Словника розписували від руки на стандартних картках, які, крім заголовного слова у початковій формі й цитат, закінчених за змістом частин тексту, містили паспортизацію: дату і місце (якщо відомо) написання пам'ятки, умовне скорочення пам'ятки, вказівку на цитати із відповідного джерела. Для розмножування цих карток використовували спеціальний склограф і скломасу, а також розмножувальний апарат «Ера» [5: 32].

Розалія Керста уклала список джерел та умовних скорочень. До канону джерел Словника увійшли грамоти (дарчі, підтвердні, купчі, жалувані, договірні, присяжні, розсудні, правові, розмежувальні), написані західно-руською писемною мовою в канцеляріях Молдавського князівства, листи, тестаменти, інвентарі люстрації, угоди, статuti тощо [5: 42–43]. Вона не лише розписувала пам'ятки XIV–XV ст., а й виконувала непросту технічну роботу, а також уклала для другого тому такі словникові статті: **свойство–селанинь, Стефань–сжсєдь**. Як відомо, «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» отримав першу академічну премію ім. Івана Франка.

Робота над Картотекою спонукала також до виокремлення наукових зацікавлень серед членів авторського колективу, зокрема історична ономастика стає пріоритетом для наукових досліджень Михайла Худаша, Марти Сенів та Розалії Керсти.

Інтерес дослідниці до ономастичних проблем сформувався у процесі роботи, яка передбачала опрацювання великої кількості друкованих і рукописних джерел староукраїнського періоду, що містили багатючий ономастичний матеріал. Вона укладає Картотеку власних назв людей, особливо увагу зосереджує на чоловічих іменуваннях. У 1962 р., обіймаючи посаду референта, Розалія Йосипівна публікує свою першу статтю: «**Функції суфікса -ич-и в українських топонімічних назвах XIV–XV ст.**».

Дирекція Інституту, зважаючи на наукові перспективи Розалії Керсти, у 1964 р. перевела її на посаду молодшого наукового співробітника відділу історичних словників. Ця подія позитивно вплинула на розвиток академічної кар'єри дослідниці, завдяки якій, як уже згадувалося, сформувалося коло наукових зацікавлень, пріоритетне місце серед яких посідає історична ономастика. Р. Керста, будучи представницею львівської ономастичної школи, постійно примножувала традиції цієї школи, започатковувала новаторські підходи в ономастичній науці.

Наукова доля Р.Й. Керсти склалася так, що вона не лише брала безпосередню участь у створенні «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», а вже як досвідчений лексиколог, поряд із провідними спеціалістами-лексикографами, дослідниками давніх пам'яток, Д. Гринчишином, Л. Полюгою та ін., розробляла концепцію «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.». Вона належить до кола якнайактивніших укладачів та редакторів цього словника. Починаючи від 1975 р., науковці відділу займалися виявленням, аналітичним дослідженням та добором пам'яток, які увійшли в майбутньому до канону джерел Словника. Як зазначено в «Передмові» до I випуску «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.», протягом трьох років в архівах та рукописних відділах бібліотек України (Києва, Львова, Харкова, Одеси, Чернівців, Ужгорода), Росії (Москви, Санкт-Петербурга), Литви (Вільнюса) працювали в основному автори попереднього словника: Дмитро Гринчишин, Олександра Захарків, Іван Керницький, Розалія Керста, Мирон Онишкевич, Лев Полюга, Михайло Худаш, Марта Сенів, а також Ярослава Закревська, Надія Осташ, Ольга Федик, Ганна Войтів. Мовний аналіз пам'яток здійснювала ще проф. Лукія Гумецька [6: 3].

Усі етапи цієї роботи пов'язані з іменем Розалії Керсти. Як відомо, безпосереднє створення словника розпочинається від картотеки. Картотека нашого словника нараховує понад 800 тисяч карток-цитат. Паралельно розроблено інструкцію для укладання словникових статей, опрацьовано найважливіші принципи побудови словника. У 1983 році опубліковано Пробний зошит цього історичного словника і відбулося його широке обговорення за участю мовознавців, спеціалістів з лексикографії Києва, Москви, Мінська, Ужгорода, Тернополя та ін.

Розалія Йосипівна розписала такі пам'ятки української писемності: ділові пам'ятки з «Актов Бориспольского мѣйскаго уряда 1612–1699 гг.», «Палінодію» З. Копистинського (Київ, 1621), «Лист Іпатія Потія до князя Костянтина Костянтиновича» (Рожанка, 1598)», «Писання про-

ти лютеран» (Супрасльський монастир, 1580); рукописні пам'ятки, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові та у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (Архів Сапіги); документи Львівського Ставропігійського братства та ін.

Для історичного словника мовознавець уклала такі частини: **а—азали** (I випуск); **вимагати—выпродати** (V випуск); **выпросити—в'єдно, в'єрний—в'єундован'є** (VI випуск). Р. Керста — член редколегії нашого словника, брала участь у редагуванні лексикографічних матеріалів для перших чотирьох випусків словника (букви **А, Б, В**).

Власне тоді лексикограф Розалія Керста багато уваги приділяла вивченню різних способів іменувань особи в українських пам'ятках XVI—XVII ст., див. її праці: «Українські чоловічі особові назви у XVI ст.» (Львів, 1965), «Типи українських чоловічих особових назв у XVI ст.» (Львів, 1969), «З історії формування українських чоловічих особових назв» (Львів, 1970), «Народні форми українських імен у XVI ст.» (Київ, 1971), «Канонічні і народні форми українських чоловічих імен у XVI—XVII ст.» (Київ, 1972), «Описове визначення особи у пам'ятках української мови XVI ст.» (Київ, 1975) та ін. Важливо, що «дослідниця переконала своїх колег-укладачів словника у необхідності до реєстру «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» включати ономастичний матеріал, оскільки він значно доповнює апелювативну лексику названого періоду, почерпнута з опрацьованих писемних джерел» [7: 7].

Розалія Керста вимогливо ставилася до наукової діяльності, постійно цікавилася новітніми мовознавчими дослідженнями, укладаючи окремі словникові статті, фахово використовувала наявний матеріал для подальшого опрацювання. Її невсипуща енергія заряджала також і молодих дослідників до пошуків власної наукової стежини, до вдумливого прочитання пам'яток української мови. Безкорислива допомога, консультування, практичні поради у ділянці лексикографічної майстерності — все це викликало повагу колег і співробітників.

Кандидатську дисертацію «Українська антропонімія XVI ст. (чоловічі іменування)» Р.Й. Керста захистила в 1978 р. Ця праця виявилася чи не першим в українському мовознавстві монографічним описом історичної антропонімії XVI ст. Окрім цього, на основі кандидатської дисертації Розалія Йосипівна видала книжку «Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування» (Київ, 1984), в якій досліджено багатство української антропонімії XVI ст. усіх етнічних земель України у нерозривному зв'язку з відповідними явищами антропонімії інших східнослов'янських мов. Авторка проаналізувала способи ідентифікації особи в адміністративно-юридичних документах XVI ст., фонетичні особливості і словотвірні типи власних імен. Цінним є те, що у монографії використано архівні матеріали, матеріали картотеки «Словника української мови XVI—першої половини XVII ст.», публікації пам'яток письменства тощо. Велике значення для слов'янської ономастики мав новаторський підхід Розалії Керсти до оцінки антропонімів як джерел

історичної лексикології і лексикографії, історико-географічних, краєзнавчих та інших досліджень. Монографія «Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування» викликала зацікавлення у слов'янській лінгвістиці, доказом цього є рецензії зарубіжних мовознавців: *Stryminsky Bohdan* // *Harvard Ukrainian Studies*. — Harvard, 1987; *Усцінович Г.К.* // *Беларуская лінгвістика*. — Мінск, 1986; *Pedyczak S.* // *Slavia orientalis*. — Warszawa, 1985; *Wolnicz-Pawłowska E.* // *Onomastica*. — 1988.

У відділі української мови збереглися листи лінгвістів до Розалії Йосипівни, в яких також високо оцінено монографію дослідниці. Професор П. Чучка в одному із листів писав: «Вельмишановна Розаліє Йосипівно! Широ вдячний Вам за книжку і те задоволення, яке вона принесла мені при повторному її читанні. Ви просто молодець. Дуже добре, що Ви її видали, а особливо, що вмістили до неї «Додаток» у вигляді народних варіантів християнських імен XVI ст. Ваші «Додатки» примусили мене два дні сидіти за робочим столом і переносити їх у мій «Історико-етимологічний словник прізвищ українців Закарпаття», а я, зі свого боку, заставив свого аспіранта розписати Ваші «Додатки» і внести їх у його картотеку до теми «Варіативність власної особової назви на різних рівнях мови» (Ужгород, 1984). У листі від К. Галаса читаємо: «Глибоко шанована Розаліє Йосипівно! Велике Вам ономастичне спасибі за Вашу бездоганно виконану монографію, якою Ви ласкаво приділили певну увагу й моїй особі, надіславши її мені... У зв'язку з виходом Вашої праці прийміть мої якнайщиріші вітання. Це одна з вагомих ономастичних монографій у всій слов'янській мовознавчій науці. Це не комплімент, а моя справжня думка про Вашу працю. І мені приємно, що був серед тих, що на засіданні вченої ради в Ужгороді голосував за присвоєння Вам ученого ступеня» (Ужгород, 1984).

Іншим важливим аспектом дослідження Розалії Керсти у галузі ономастики стало вивчення специфіки цього пласту лексики на окремих територіях України: «**Мовні джерела до вивчення історії Вінниччини**» (Вінниця, 1985), «**3 історичної ономастики Чернігівщини**» (Чернігів-Ніжин, 1988), «**3 історичної ономастики Вінниччини**» (Вінниця, 1989), «**Ще раз про Рівне**» (1990).

Особливе місце у творчих зацікавленнях дослідниці посідала її рідна земля — Брідщина. У наукових нарисах: «**Не Бродівщина, а Брідщина, не бродівський, а брідський**» (Броди, 1993), «**До питання про історичну прикметникову форму топоніма Броди**» (Броди, 1998) Розалія Йосипівна розв'язала питання правильного написання топоніма Брідщина та відтопонімних прикметників. Незважаючи на те, що слова *Бродівщина*, *бродівський*, *бродівчани* міцно увійшли в мовну практику місцевого (і не тільки місцевого) населення, у діловодство, пресу, науковець довела незаконірно, з погляду мовознавства, вживання цих лексем, підкреслюючи, що по-українському повинно бути *Брідщина*, *брідський*, *брідчани* [10: 84–85].

Окрім цього, Розалія Керста досліджувала прізвища мешканців Брідщини. У розвідці «**Із спостережень над прізвищами Брідщини**» авторка ро-

бить висновки, що у сучасних прізвищах Брідщини «знайшли відбиття різні аспекти історії нашого народу: соціальна структура суспільства (*Войнович, Попадич, Дяк*), побут, заняття, виробництво, міграційні процеси, топографічні особливості місцевості, її рослинний і тваринний світ (*Паляниця, Борщ, Кисіль, Швайка, Поліщук, Бойко, Борсук, Вовк*). У цьому відношенні такі прізвища є скарбницею історико-культурної спадщини, предметом спеціального вивчення загальної історії народу» [8: 90–91].

Р. Керсту як справжнього ономаста цікавило місце ономастики у творчому доробку Я. Головацького, Л. Гумецької, І. Ковалика, І. Огієнка, І. Франка, що висвітлено у наукових працях: «**Атрибутивні назви осіб у Словнику Я. Головацького**» (Тернопіль, 1989), «**Роль Івана Франка в розвитку слов'янської ономастики**» (Київ, 1990), «**Ономастична спадщина І. Огієнка**» (Львів, 1992), «**Питання ономастичного словотвору у працях проф. Ковалика**» (Тернопіль, 1993), «**Питання ономастики у науковій спадщині Л. Гумецької**» (Київ, 1995).

Особливий інтерес викликає дослідження метрологічної й темпоральної лексики. Із лінгвістичної розвідки «**Описові метрологічні та темпоральні назви у пам'ятках української мови XVI–першої половини XVII ст.**» (Київ, 1991) дізнаємося про назви мір довжини, які в українських пам'ятках передано описовими стійкими словосполученнями: *на стрелене лука, на стрельбище, якъ з лука стрелит*, де за одиницю виміру довжини приймали віддаль, на яку летить стріла, випущена з лука. Про наявність різноструктурних найменувань мір у староукраїнській мові свідчать такі ад'єктивні означення: *верста добрая, верста великая, великая миля, великая полмиля, легкая миля, миля полская* тощо. Серед назв поземельних мір у статті зафіксовано такі: *день, днина, полднина*. Наведені приклади вказують на те, що за одиницю виміру приймали таку площу землі, яку можна обробити за один день. У цій статті мовознавець ґрунтовно дослідила деякі темпоральні назви, представлені в пам'ятках української мови XVI–першої половини XVII ст.: описові вирази на позначення часових понять (*день святого Николы Зимного, на масныи запусты, в самою косовицу*), адвербіалізовані формули, що виражали темпоральні назви на означення окремих проміжків доби (*ис полу(д)ня, по свитаню, в полунощи*) тощо. Авторка підкреслює, що «фіксація таких назв в історичному словнику дає цікаві відомості не лише для мовознавців, а й для широкого кола спеціалістів матеріальної і духовної культури народу» [9: 43].

Відзначмо, що у науковому доробку дослідниці також ґрунтовні статті, що стосуються теоретичних і практичних проблем лексикології та лексикографії: «**Обговорення пробного зошита Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.**» (1965), «**Картотека Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.**» (Львів, 1989), «**Питання лексикології та лексикографії у ЗНТШ**» (Львів, 1990) тощо.

З моменту праці над діалектним Атласом української мови важливим напрямком у відділі історичних словників стають різнопланові діалектологічні студії, які очолювала Я. Закревська. До діалектологічної тематики входила зокрема праця над підготовкою «**Словника гуцульських**

говірок». Р. Керста брала участь у кількох експедиціях на Гуцульщину, стала співавтором укладених і підготовлених до друку початкових випусків «Словника гуцульських говірок», одним із укладачів принципів побудови цього словника, що знайшло відображення у працях: «**Словник гуцульських говірок: основні засади і принципи**» (Київ, 1991), «**Словник гуцульських говірок (Літера Б)**» (Київ, 1991), «**Інструкція для укладання діалектних словників**» (у співавторстві з Я. Закревською й У. Єдлінською) (Львів, 1992), «**З народного календаря гуцулів (мовні замітки)**» (Чернівці, 1993).

Розалія Йосипівна редагувала статті до збірника «Гуцульщина. Лінгвістичні етюди» (Київ, 1991); «Українська лексика в історичному та ареальному аспектах» (Київ, 1991), «Українська історична та діалектна лексика» (Київ, 1995).

Визначальну роль у формуванні Розалії Керсти як слов'янського ономаста і лексикографа відіграла її участь у різноматичних загально-союзних, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, симпозиумах, конгресах, з'їздах, наприклад: Всесоюзна наукова конференція «Власне ім'я» (Москва, 1968), Міжвузівська республіканська наукова конференція «Питання словотвору східнослов'янських мов» (Київ, 1969), Всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми історичної лексикології східнослов'янських мов» (Дніпропетровськ, 1975), Міжнародний симпозиум з проблем етимології, історичної лексикології і лексикографії (Москва, 1984), «International Kongress fur Namenforschung. Resumees der Vortrags und Mitteilungen» (Leipzig, 1984), Міжнародний симпозиум ЮНЕСКО «Іван Франко і світова культура» (Львів, 1988), Республіканська конференція «Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови» (Ужгород, 1989), Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми Гуцульщини» (Косів, 1993) та ін.

Така співпраця дала можливість тісного наукового та особистого спілкування зі знайомими вченими. Скажімо, із Розалією Йосипівною Керстою зав'язали щирі приятельські стосунки відомі слов'янські ономасти й етимологи з Росії — О.Н. Трубочов, Т.А. Сумнікова, Польщі — Е. Вольнич-Павловська, М. Кондратюк, Білорусі — Г.К. Усцінович та ін. Знайомства Р. Керсти переростали в приятелювання також з українськими мовознавцями: Д. Бучком, К. Галасом, П. Гриценком, І. Желізник, А. Залеським, В. Карповою, Л. Паламарчуком, С. Панцьо, П. Чучою та ін.

Друзі і колеги з Інституту українознавства НАН України зазначають, що «окрема сторінка творчої біографії дослідниці — це невтомна праця консультанта з питань історії мови та ономастики, яку вона з однаковою сумлінністю проводила як для учнів Малої академії наук чи дипломантів, так і для досвідчених мовознавців» [2: 69]. До праць Р. Керсти, у яких окреслено найважливіші проблеми, що пов'язані з ономастикою та історичною лексикою, постійно зверталися і звертаються вже відомі українські ономасти та лексикологи — Г. Бачинська, Б. Близнюк, Г. Бучко, Г. Войтів, Р. Осташ, Г. Панчук, С. Панцьо, І. Фаріон та ін.

За відповідальність, наполегливість, активну життєву і наукову позицію, результативність та сумлінність у праці дирекція академічної установи неодноразово нагороджувала Розалію Керсту преміями та подяками. Про її незаперечний авторитет у колективі Інституту, зрештою, свідчать характеристики та відгуки співробітників відділу історичних словників, збережені в особовій справі. Наприклад, Л. Гумецька відзначала, що «у роботі над словником Р.Й. Керста виросла на першорядного спеціаліста, який не тільки добре знає, але й любить цю справу. Вона весь свій час віддає роботі над словником. Р.Й. Керста почала роботу в Інституті лаборантом і виросла у кваліфікованого співробітника. Для неї нема важливих і дрібних справ у відділі. Всіляку роботу вона виконує сумлінно, добре, вчасно» [Там само]. В. Карпова, читаючи частку словника, яку виконала Розалія Йосипівна, спостерегла, що «це є бездоганно виконана праця, читається з насолодою. Р.Й. Керста виконує лексикографічну роботу на рівні старшого наукового співробітника» [Там само]. Я. Закревська вбачала надзвичайну сумлінність у роботі Р.Й. Керсти, зауваживши, що «для неї не існує малих справ, вона вся віддається роботі, виконує все вчасно і досконало. Слід підкреслити і наукову активність Р.Й. Керсти — участь у багатьох конференціях, публікування праць» [Там само: 159].

Пам'ять про Розалію Йосипівну збережено у серцях і помислах її друзів, однокласників, колег, учнів. Зі спогадів її подруги і однокласниці Ярослави Павлюк дізнаємося, що «вона була доброю дочкою. Останнім часом майже кожної суботи їздила до хворої матері, маючи чималу сім'ю у Львові. Це матуся заронила в неї любов до слова, пісні. Пам'ятаю, у дев'ятому класі Рузя так захоплено розповідала, які вчора пісні почула від мами. І запам'ятала настільки, що із своєю товаришкою Лідєю Максименко проспівала пісню про розмову матері з сином, батько якого загинув у боротьбі з морською стихією, щоб врятувати корабель з людьми. Там є такі прикінцеві слова: Туга, чи як ми називаємо її — ностальгія примушує нині нас, сивоголових, долати сотні кілометрів, щоб переступити рідний батьківський поріг...». До цікавих спогадів про Розалію Керсту Я. Павлюк звернулася після чергової зустрічі, що відбулася в Бродях після смерті матері Р. Й. Керсти — Анни Василівни Шелест: «Як змінилася моя колишня шкільна товаришка. Сива, як голубка, стала, а однак врівноважена, спокійна. Чи, може, той спокій був поверхневим і так дорого — в ціле життя коштував їй? До чого гармоніював цей її голублячий погляд, сиве, коротко підстрижене волосся, тонка, майже дівоча постать, завжди у пориві, у русі, з отим ласкаючим слух: Голубочко... Вона була діяльна завжди. Мозок працював на перспективу». Дізнаємося від Ярослави Павлюк про дитячі роки Розалії Йосипівни: «вона була акуратною і пунктуальною. Тому, напевно, і одна з-поміж дівчат стала науковцем. Не було такого випадку, щоб Рузя прийшла у клас без вирішеної задачі чи вправи. Якось на неї завжди покладалися класні керівники. Може, і були тоді у нас нотки дитячої заздрості. Ми якось були більш інертні, пасивні, якось більш

заглиблені у себе. А Рузя? Хтось порушив дисципліну, і розібратися у виниклій ситуації допомагає класному керівникові вона, і розсуджує по-справедливості. Хай не буде це перебільшення, коли скажу, що вона була десь посередині — між учнями і вчителями».

Незважаючи на те, що вже немає Розалії Йосипівни Керсти (померла 24.04.1994 р.), співробітників Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України і досі єднають теплі й хороші спогади та думки про цю непересічну постать української лінгвістичної науки, яка залишилася близькою й рідною для них людиною, колегою. Наукова спадщина Р. Керсти настільки цінна й актуальна в українському мовознавстві, що ще довго утримуватиме зацікавлення різних дослідників. А найдорожчою лептою, яку внесла у життя Розалія Керста, стала її любов до ближнього.

1. *Автобіографія* // Особові справи працівників Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, звільнених у 1998–2010 рр.
2. *Вірна дочка Брідщини Розалія Керста (1933–1994)* // Брідщина. — 1994. — № 3–4. — С. 68–69.
3. *Галайчак Т., Луцький О.* Інститут суспільних наук: сторінки історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 16–56.
4. *Єдлінська У.* З історії львівської лексикографічної школи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 510–516.
5. *Кровицька О.В.* Українська лексикографія: теорія і практика. — Львів, 2005. — 175 с.
6. *Передмова* // «Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.» / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 1994. — Вип. 1. — С. 3.
7. *Розалія Керста.* Бібліографічний покажчик. — Львів, 2005. — 43 с.
8. *Розалія Керста.* Із спостережень над прізвищами Брідщини // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. — Броди, 1998. — Книга II. — С. 90–92.
9. *Розалія Керста.* Описові метрологічні та темпоральні назви у пам'ятках української мови XVI — першої половини XVII ст. // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. — К., 1991. — С. 35–44.
10. *Розалія Керста.* До питання про історичну прикметникову форму топоніма Броди // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. — Броди, 1998. — Книга II. — С. 83–85.
11. *Розалія Керста.* Особова справа // Особові справи працівників Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, звільнених у 1998–2010 рр.
12. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Пробний зошит. — К., 1964. — 190 с.
13. «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К., 2000. — 752 с.: іл.

Ольга КРОВИЦЬКА, Юрій ОСІНЧУК (Львів)

Стаття надійшла 09.03.2013

Olga Krovyt'ska, Yuri Osinchuk

Lviv

WE HAVE HOLD YOUR WORD IN OUR REMEMBRANCE

(on the 80th anniversary of the birthday of Rosalie Kirsta)

ДОБРЕ ЗНАНИЙ У МОВОЗНАВЧИХ КОЛАХ (до роковини пам'яті Л. М. Полюги)

19 квітня 2012 року час на мить сповільнив свій перебіг: відійшов у засвіти Левко Михайлович Полюга — мудрий порадник, наставник, досвідчений та справедливий учитель і викладач. Очевидно, не варто докладно описувати біографічні відомості того, чиє ім'я та праці добре відомі в мовознавчих колах.

Його перші наукові спроби припадають ще на студентські роки, коли спеціалізувався на кафедрі української мови та діалектології Львівського державного університету ім. Івана Франка, був активним учасником наукового гуртка. Зрештою, зміг поєднати свою любов до літератури та бажання реалізувати себе як мовознавця, тому й не випадково його першу наукову роботу про дієслівну синоніміку було відзначено Грамотою Міністерства вищої освіти (1953 рік). Не стало несподіванкою і перше місце праці молодого ученого — Львівський державний літературно-меморіальний музей Івана Франка, де залишив про себе добрі спомини. Проте найбільший період наукової діяльності Левка Михайловича, звичайно ж, пов'язаний з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (колись — Інститут суспільних наук). До відділу мовознавства (нині відділ української мови) ще юнаком, але вже з відповідним науковим багажем, прийшов 1957 року. І навіть, виїшовши на пенсію, приходив працювати до відділу..

Професор поєднував діяльність в Інституті українознавства, у Львівському національному університеті ім. Івана Франка (професор кафедр загального мовознавства та української мови), у Національному університеті «Львівська політехніка» (професор кафедри української мови), своє незмінне членство у спеціалізованих радах із захисту докторських та кандидатських дисертацій при Львівському університеті, Тернопільському педагогічному університеті, Ужгородському університеті.

Складалося враження, ніби час може прискорювати або сповільнювати свій перебіг, розширювати свої межі, дозволяє охопити ще і ще більше. Можливо, Левко Михайлович мав власне, особливе ставлення до часу? Тоді не дивно, що основна його діяльність пов'язана саме з історичними словниками української мови. Ще Аристотель вважав, що теперішнє є точкою, яка відділяє «те, чого вже немає» від «того, чого ще немає». Левко Полюга як науковець жив не тільки у сучасному ХХІ ст., а й у світі українця ХІV—ХVІІ ст. Осягнути небачене для сучасної людини — чи не в цьому особистий подвиг мовознавця? Як письменник, лексикограф та історик мови, він мислив не секундним чи хвилинним теперішнім, а іншими періодами, співвимірними із цілим періодом життя наших предків, і тоді подіями його теперішнього ставали місяці, роки роботи над Словником.

Понад п'ятдесят років присвячено копіткій праці спершу над «Словником староукраїнської мови ХІV—ХV ст.», а відтак — над «Словником української мови ХVІ — І половини ХVІІ ст.». Ці праці — не тільки пам'ятки української мови конкретного періоду. Це мовно-культурна картина Українця, частинка його «теперішнього» — часу, що стає «вмістилищем» подій, які історик мови переживає і як свою сучасність.

Вагомими є заслуги Левка Полюги на ниві сучасного словникарства — різноаспектні лексикони, словники-«перевертні», у яких професор у найкращих традиціях початку ХХ ст. намагався охопити різні пласти лексики. Вражає надзвичайна широта тематики досліджень Левка Михайловича, свіжість і глибина його думок. Усьому, чим займався Професор, притаманна визначальна риса: уміння розповідати про складне простими, почасти поетичними словами, без словесних штампів, хитромудрих термінів, зрозумілих хіба вузькому фахівцеві. Кожна розвідка цього вченого цікава і зрозуміла широкому колу читачів, адже написана вона як художній твір, живою, образною мовою.

Професор не шкодував ні часу, ані сил на підготовку статей і на виступи на наукових конференціях. Він умів зацікавити будь-яку аудиторію. Завжди вмів делікатно скерувати молодого науковця на відповідну стежку, допомагав побачити якийсь ще один цікавий шлях дослідження.

Однак істинна цінність Людини, очевидно, полягає не лише в її захопленнях і вміннях щось робити, а й в особистих якостях. Професор незмінно залишався люблячим Чоловіком і турботливим Батьком, лагідним Дідусем, а для нас усіх — Колегою, Учителем, Порадником — людяним, чуйним, надзвичайно товаришким.

Із відходом із життя Левка Полюги обірвалася ще одна нитка, що зв'язувала старше покоління львівських лексикографів із молодшими, ще не такими досвідченими, які продовжують роботу над фундаментальною працею — «Словником української мови ХVІ—І половини ХVІІ ст.»

Оксана СІМОВИЧ (Львів)

Стаття надійшла 12.02.2013

Oksana Simovych

Lviv

WELL KNOWN IN THE LINGUISTIC CIRCLES (to the anniversary memory of L.M. Poliuha)

Григорій Миколайович КОЛЕСНИК
26.08.1933 – 9.02.2013

9 лютого 2013 року відійшов у вічність відомий український філолог — науковець і викладач, перекладач, довголітній працівник у царині українського мовознавства Григорій Миколайович Колесник.

Народився Григорій Миколайович 26 серпня сумнозвісного 1933 року в селі Головеньки Борзнянського району на Чернігівщині в селянській родині. Після закінчення середньої школи навчався на історико-філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя, який закінчив з відзнакою в 1956 році.

Деякий час Григорій Миколайович учителював у Батуринському районі, а невдовзі його висунули на посаду першого секретаря райкому комсомолу. Та робота комсомольського функціонера не припала до душі юнакові. Він мріяв про наукову роботу і в 1958 році вступив до аспірантури Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН України.

Під керівництвом одного з провідних учених Інституту Василя Семеновича Ільїна Григорій Миколайович підготував кандидатську дисертацію «**Лексична синоніміка поетичної мови М. Т. Рильського**», яку успішно захистив у 1965 році. Того ж року на її основі видав монографію «**Слово крилате, мудре, пристрасне**», оцінену науковою громадськістю як одне з найгрунтовніших серед низки досліджень синоніміки майстрів українського художнього слова.

Після закінчення в 1962 році аспірантської підготовки Григорій Миколайович — молодший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії — укладає матеріали до другого тому фундаментальної академічної

праці — «Словник української мови» в одинадцяти томах. Звання старшого наукового співробітника йому було присвоєно в 1968 році. Протягом семи років — у 1964–1972 роках — він обіймав посаду вченого секретаря Інституту. У ці роки підготував до друку окремими виданнями з ґрунтовними коментарями добірки статей з питань мовознавства й перекладознавства та віршів, присвячених рідній мові, поетів-академіків Павла Тичини («**Квітни, мово наша рідна**». — К., 1971) і Максима Рильського («**Ясна зброя**». — К., 1971; «**Як парость виноградної лози**». — К., 1973; «**Искусство перевода**». — М., 1986 — останню разом із сином поета Богданом Максимовичем).

З 1972 року як старший науковий співробітник відділу культури мови Григорій Миколайович бере участь у дослідженні становлення стилів української літературної мови. Його наукові студії з цієї теми опубліковані як розділи колективних монографій відділу («**Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови**». — К., 1977; «**Науково-технічний прогрес і мова**». — К., 1978; «**Мова сучасної масово-політичної інформації**». — К., 1979; «**Стиль і час. Хрестоматія**». — К., 1983) та окремі статті. Продовжував Григорій Миколайович у ці роки й роботу над підготовкою до друку як один із упорядників і авторів приміток до «**Зібрання творів у двадцяти томах**» Максима Рильського («**Том шістнадцятий. Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство**». — К., 1987). Працюючи над виданням мовознавчої спадщини Максима Рильського, Григорій Миколайович захоплюється художнім перекладом, підготувавши українською мовою видання роману Василя Шукшина про Степана Разіна «**Я прийшов дати вам волю**» (К., 1991).

З 1987 року Григорій Миколайович працює у відділі лексикології та лексикографії в складі комісії, що готувала проект змін і доповнень до 3-го видання «**Українського правопису**» (К., 1990), бере участь в укладанні однотомного академічного «**Словника української мови**» для масового користувача (К., 2012). У кінці 80-х — на початку 90-х років Григорій Миколайович також поєднував наукову роботу в академічних інститутах з викладацькою на посаді доцента Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського.

У 1993 році, маючи в своєму доробку близько 150 праць, через серйозні проблеми зі здоров'ям, Григорій Миколайович вийшов на пенсію. Досить часто, іноді по кілька разів на рік, змушений був лікуватися в стаціонарі. Але продовжував спілкуватися з широким колом давніших друзів із середовища наукової і творчої інтелігенції. Багато читав.

Закінчив земне життя раптово і непомітно, ніби дотримуючись настанови часто цитованого ним Ф. Тютчева «пришельцам новым место дать».

У пам'яті всіх, хто знав Григорія Миколайовича, залишиться світлий образ глибокопорядної, інтелігентної людини щедрої душі, обдарованої іскристим українським гумором, готової завжди допомогти кожному, хто відчував у цьому потребу.

Олександр Іванович БОНДАР
(21.11.1952 – 29.03.2013)

Приголомшлива звістка — *раптово обірвалося земне життя професора Олександра Івановича Бондаря* — глибоким сумом сколихнула мовознавців України. Розквіт наукової творчості Професора, сміливе осягнення нового й незвичного, життєствердність як кредо і як реальність його щоденності — усе це підтримувало в нашій свідомості

очікування від Олександра Івановича нових перспективних ідей, нових праць і ніяк не пов'язувалося з можливістю такого близького фінішу.

21 листопада 2012 року Олександр Іванович відсвяткував своє 60-річчя, підвівши *проміжний* підсумок своєї наукової творчості: упорядкував і опублікував книгу «**Мова: структура, суспільство, культура**» (Одеса, 2012), у якій подано важливіші статті, надруковані давніше в різних виданнях, інколи маловідомих. Професор міг бути задоволений своїм багатолітнім доробком, який демонструє вагомість ідей, тонкий аналіз різнопланових мовних явищ та обґрунтованість новаторських висновків. А ще не могли не тішити широта охоплених об'єктів наукового аналізу — мова українська і мова японська, мовна політика і мовна екологія, традиційна культура і соціальна психологія, як і віднайдена не завжди звична оптика наукових спостережень і дібрані прийоми аналізу; окрема захоплива сторінка творчості — переклади, есеїстика. Така різноаспектність не порушувала, а лише збагачувала внутрішню цілість гармонійної особистості науковця.

Становлення майбутнього дослідника відбувалося в Одеському університеті імені І.І. Мечникова: спершу були студії на українському відділенні філологічного факультету (1970 — 1975) та аспірантура під керівництвом професора С.П. Бевзенка, згодом — роки викладання різних курсів на кафедрі української мови, що стало школою фахового вдосконалення й огранення, поринання у феноменальність мови, розширення об'єктів і тем досліджень. Професор С.П. Бевзенко навчив свого обдарованого учня докладності й методичної чистоти лінгвістичного аналізу, спонукав до експериментування з мовним матеріалом та дослідницькими прийомами. Тому закономірно, що вже перша ґрунтовна праця — кандидатська дисертація **«Структура демінутивних утворень у сучасній українській мові»** (захищена 1979 р. в Ужгородському університеті) — засвідчила результативні пошуки автором нестандартних розв'язань наукових проблем: окрім формального і семантичного аналізу демінутивів, широко використано можливості психолінгвістичного експерименту та статистичної верифікації отриманих результатів.

Проблеми дериватології у 70 — 80-ті рр. ХХ ст. були особливо актуальними, тому кафедра професора С.П. Бевзенка взялася за створення інверсійних словників, спершу — за *«Українсько-російським словником»* (у 6-ти томах. — К., 1953 — 1963), а згодом — за *«Словником української мови»* (в 11-ти томах. — К., 1970 — 1980); до укладання другого — **«Інверсійного словника української мови»** (К., 1985) — О.І. Бондар долучився як співавтор. Згодом він не раз повертався до проблем дериватології, зокрема запропонував упорядкувати систему понять і термінів, узявши при цьому за основу структурно-функційні словотвірні одиниці.

Поступово Олександра Івановича захопила проблема часу — одна з визначальних граматичних категорій не лише української мови. Його зацікавили і структура категорії та її організація, і засоби вираження, і часова організація тексту. Задля об'єктивізації висновків дослідник аналізував часове моделювання в текстах різних жанрів: у казках, у *«Слові про Ігорів похід»*, у драмі Т. Шевченка *«Назар Стодоля»*, у романі Ю. Яновського *«Вершники»*. Він прагнув з'ясувати, як розуміли час давні слов'яни, при цьому виходячи у своїх пошуках на всеслов'янські мовно-культурні обшири.

Заглиблення у прийоми вербалізації часу спонукало до розгляду лексичних (лексико-семантичних) та морфологічних засобів, що згодом було узагальнено в монографії **«Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження»** (Одеса, 1996). Дослідження темпоральності змусило докладно розмежувати поля (зони) минулого, майбутнього і теперішнього часів, вивчити зв'язки між цими полями, окреслити відношення окремих дієслівних часових форм до вираження часу. Важливою виявилася спроба моделювання темпоральних відношень, перетворення динамічних мовних процесів у чіткі математичні формули (докладна стаття **«Гіпотетико-дедуктивне мо-**

делювання темпоральних відношень»; 1995 р.); незважаючи на граничну ясність засад і викладу міркувань, такий формат експлікації теоретичних узагальнень з граматики, на жаль, ще не має належного кола послідовників.

Осмилення складних проблем мовобудови О.І. Бондар вивершив у форматі докторської дисертації «**Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект**» (захищена 1998 р. в Інституті української мови НАН України), яку зацікавлено сприйняли провідні мовознавці. Високі оцінки роботи надихнули автора на поглиблене студювання низки питань, пов'язаних із категорією часу: проблему часу, часової локалізованості дослідник розглядав у зв'язку з аспектуальністю, фазовістю, комунікативними ситуаціями; поглиблено проаналізував типи транспозицій, зокрема використання минулого і майбутнього у зоні теперішнього, форм теперішнього у функції минулого, теперішнього, минулого часів та інфінітиву в зоні майбутнього часу. Важливо, що докладне синхронне студювання він доповнював розглядом проблем генетизму — з'ясуванням передумов становлення категорії темпоральності, її структури, окресленням змін засобів вираження темпоральності.

ГраMATика постійно домінувала в колі проблем, над якими працював Професор, засвідчуючи новими студіями рух до масштабніших узагальнень, демонструючи пошуки переконливої аргументації в теоретичних побудовах. Зокрема, О.І. Бондар, спираючись на досвід вивчення темпоральності, спробував розширити об'єкт моделювання, поставивши за мету охопити всі онтологічні категорії (*буття, простір, час, річ, властивість, відношення, подія* та ін.) і відшукати цій універсальній позамовній світобудові кореляти у мові («**Онтологічні категорії і функціонально-семантичні поля: відображуваність, конститутивність, ізоморфність**»; 2001 р.). І хоча запропонована схема зовні може видаватися доволі абстрактною і, за визнанням автора, не враховує багатьох деталей, проте її цінність незаперечна: такий цілісний, всеохопний конструкт може слугувати робочим інструментом лінгвістів, водночас залишаючись важливою методологічною засадою — спонукою до системного, не атомарного аналізу мови.

Цінною є запропонована семантична класифікація предикатів, яку дослідник уґрунтував на типології когнітивних ситуацій; такий підхід, що спирається на досвід європейської та російської лінгвістики, істотно вирізняється на тлі сучасної української граматичної традиції, оновлює її.

Осмилюючи засадничі питання граматики, О.І. Бондар в оригінальний спосіб пропонував зняти гостре протиставлення мовознавцями формальної та функційної граматики шляхом встановлення ізоморфізму між ними, допускаючи при цьому можливість коригування й удокладнення використовуваних у них систем понять і термінів.

Вивчаючи проблеми структури мови, Професор звернув увагу на необхідність широкої дискусії з окремих питань, які мають альтернативне розв'язання; на його переконання, лише залучення нових методик чи незвичних підходів до об'єкта опису здатне наблизити до його переконливого й однозначного пояснення. Саме тому він запропонував розглядати склад голосних фонем української літературної мови, спираючись не лише на аргументи синхронного буття мови, а й залучаючи інформацію про динаміку вокалізму в часі (йдеться насамперед про статус *и*).

Багато уваги О.І. Бондар приділив суспільній та етноутворювальній ролі української мови, її збереженню в сучасних суспільно-політичних умовах, функціонуванню в південному регіоні України, зокрема в Одесі; у спеціальних студіях підкреслював роль мовного патріотизму в системі виховання особистості, описував особливості збереження мови в ситуації білінгвальної комунікації та ін. Із різноматичних соціолінгвістичних спостережень, оцінок О.І. Бондар поступово виформовував цілісні теоретичні засади *екології мови (лінгвоекології)*, долучившись до нового напрямку європейського мовознавства і соціокультурології, де центральним об'єктом вивчення є процеси мовної деградації соціуму та моделі її попередження. Свої ідеї доцільності розвитку цього напрямку мовознавчих студій автор наполегливо повторював у багатьох різноформатних публікаціях і виступах, і навіть пропонував передбачати й використовувати лінгвоекологічні координати у прескриптивній лінгвістиці.

Неабияке значення для українського мовознавства мало об'єднання вчених кафедри української мови задля опрацювання матеріалів багаторічних діалектологічних експедицій студентів і викладачів університету, що завершилося публікацією укладеного колективом кафедри «Словника українських говорів Одещини» (Одеса, 2011; відповідальний редактор — О.І. Бондар); цією працею значно розширено репертуар діалектизмів Одещини, відомий зі словничка А.А. Москаленка (1958 р.), закладено підвалини наступного етапу вивчення скарбів української мови цього регіону.

Намагання щодень усе робити докладно, особливо у процесі викладання різноманітних університетських курсів, не раз ставило Професора перед необхідністю вибору позиції щодо інтерпретації явищ, неоднозначно пояснюваних в авторитетних наукових і методичних джерелах. Саме з практичної щоденності виросло багато докладних публікацій, зовні підпорядкованих дидактиці, які водночас містять авторове розуміння й пояснення лінгвістичних проблем, чим виходять за межі звичаєних методичних посібників для студентів, мають власне наукову цінність. Так постали навчальні посібники («Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія». — К., 2006; у співавторстві), статті з фонетики, історії мови, термінознавства, історії мовознавства. Особливо цінним і

дидактично перспективним виявилось вивчення наукової діяльності мовознавців, біографічно й творчо пов'язаних з Одеським (Новоросійським) університетом (П.О. Бузука, С.П. Бевзенка, А. А.Москаленка).

Незвична й дещо неочікувана сторінка творчої біографії Професора — заглиблення в таїни японської мови та культури: під час річного наукового стажування в університеті Кіото Санго Дайгаку (2001 р.) він опанував японську мову, пройнявся японською культурою. Наслідком глибокого творчого зацікавлення іншим мовно-культурним світом стали не лише переклади українською мовою японських казок (**«25 кращих японських казок»**. — Одеса, 2003), серія країнознавчих нарисів (друкував як подорожні нариси-враження в періодиці, а в доопрацьованому вигляді видав окремою книгою **«Все о Японии»**. — Харків, 2007; згодом у співпраці з відомим сходознавцем І. П. Бондаренком підготував підручник **«Лінгвокраїнознавство Японії»**. — К., 2012), студії із зіставного мовознавства (**«Японські граматичні аналоги українського інфінітива; Японсько-алтайські лексичні паралелі ностратична прамова»** та ін.). До нового об'єкта зацікавлення підходив з метою добачити у позірно віддалених мовах, культурах спільне чи прояви універсального. Назагал контрастивність як дослідницька засада у творчості О.І. Бондаря виявлялася по-різному: у зіставних українсько-іншослов'янських мовознавчих студіях, у перекладах і перекладознавчих спостереженнях, у літературознавчих есеях (зокрема про С. Лема), у комплексному аналізі таких іншостей, як письменник (творець тексту) і читач (реципієнт-перетворювач тексту)...

Книжки, статті, переклади, есеї, у яких презентовано авторські розв'язання проблем чи запропоновано гіпотези, роздуми, що чекають на поглиблення й аргументацію, окреслено перспективи нових пошуків; усе це — зовнішнє оприявлення складного і водночас цілісного творчого **Я** Професора Олександра Івановича Бондаря, реалізація його свідомого вибору: досліджувати велич і глибини мови!

А скільки заманливих планів залишилося лише планами!

Не судилося...

Павло ГРИЦЕНКО (Київ)

Pavlo Hrytsenko

Kyiv

TO MEMORY OF PROFESSOR OLEKSANDR BONDAR
(21.11.1952 — 29.03.2013)

Дослідження*Катерина Городенська*Нові явища та процеси в українському словотворенні:
динаміка чи деструкція словотвірних норм? **3***Людмила Шитик*Частково фразеологізовані складні речення підрядно-сурядного
типу в українській мові **13***Анатолій Висоцький*Функціонально-синтаксичні сфери означальних прислівників
в українській літературній мові **29***Світлана Соколова*Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) **38***Оксана Данилевська*Типи мовної поведінки київських школярів **56***Оксана Новоставська*Парадигматичні відношення (синонімія та антонімія)
у філософській термінології творів Івана Франка **68***Тетяна Стасюк*Соціально-комунікативна природа терміна **76***Тарас Пиц*До історії дослідження німецьких запозичених слів
в українській мові **84***Василь Шаркань*Формування наукового стилю нової української літературної мови
в під російській Україні **100****На XV
Міжнародний
з'їзд славістів***Ганна Воронич*Четья Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція **119****Наукова
хроніка***Галина Гримашевич*Наукові читання пам'яті професора М. В. Никончука **137***Єлизавета Барань*Міжнародна наукова конференція
«Українсько-угорські міжмовні контакти: Минуле і сучасність»
(м. Берегове, 18–19 жовтня 2012 р.) **141**

**Огляди
та рецензії**

Володимир Труб

Парадигматичний підхід до вивчення слов'янської аспектуальності
(Е.Я. Титаренко. Категория фазовости и вид русского глагола.
Монография. — Симферополь : Издательство «ДОЛЯ», 2011. —
368 с.) **146**

**Незабутні
імена**

Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх, Ольга Дьолог, Лілія Петрова
З любов'ю до слова, до людей у серці (до 75 – річчя від дня на-
родження доктора філологічних наук, професора Ольги Георгіївни
Муромцевої) **153**

Ольга Кровицька, Юрій Осінчук

«Слово твоє до пам'яті нашої взяти»

(до 80-річчя від дня народження Розалії Керсти) **165**

Оксана Сімович

Добре знаний у мовознавчих колах

(до роковини пам'яті Л. М. Полюги) **175**

Григорій Миколайович Колесник **177**

Олександр Іванович Бондар **179**

**Мовна
мозаїка**

Катерина Городенська

Найменовані на честь... **12**

Станом на Ісічня... **37**

Ціни піднімають чи підвищують..? **55**

**Відомості
про авторів**

188

CONTENTS

Researches

Kateryna Horodenska

New phenomena and processes in Ukrainian derivation:
dynamics or destruction of derivational rules? **3**

Liudmyla Shytyk

Partly phraseologized composite sentences of complex and compound
type in the Ukrainian language **13**

Anatoly Vysotsky

Functionally syntactic areas of attributive adverbs in modern Ukrainian
literary language **29**

Svitlana Sokolova

The main types of Kyiv residents linguistic behavior
(according to questioning) **38**

Oksana Danylevska

Types of lingual behavior of Kyiv schoolchildren **56**

Oksana Novostavska

Paradigm relations (synonymy and antonymy) in the system
of philosophical terms Ivan Franko's works **68**

Tetyana Stasyuk

Social and communicative character of a term **76**

Taras Pyts

To the research history of German loan words in Ukrainian language **84**

Vasyl Sharkan

Formation of scientific style in new Ukrainian language in the Eastern
Ukraine **100**

To the XV International Slav languages congress

Anna Voronych

The Chetia Minea (1489) text and the Cyril and Methodius tradition **119**

Science chronicle

Halyna Hrymachevych

Scientific reading on the professor M.V. Nykonchuk's memory **137**

Jelisaveta Baran'

International conference "Ukrainian-Hungarian interlingual contacts:
past and present "(Berehove, 18–19 October, 2012) **141**

Book review*Volodymyr Trub*

Paradigm aspects approach in study of Slavic fspectual problems
 (E.Ya. Tytarenko. Katehoriya fazovosti i vyd russkogo glagola.
 Monografiya. – Simferopol : Izd-vo "DOLYA", 2011. – 368 p.) **146**

Unforgettable names*Olga Cheremska, Valentyna Zhovtobriuch, // Olga Diolog, Liliya Petrova*

With a love in the heart for a word and for the people
 (on the 75th anniversary of the birth of Dr. Philol., Professor Olga
 Georgiyivna Muromceva) **153**

Olga Krovytyska, Yuri Osinchuk

We have hold your word in our remembrance
 (on the 80th anniversary of the birthday of Rosalie Kirsta) **165**

Oksana Simovych

Well known in the linguistic circles
 (on an anniversary of L.M. Poliuha's natural death) **175**

Hryhoryi M. Kolesnyk	177
----------------------	------------

Olexandr I. Bondar	179
--------------------	------------

Linguistic miscellania*Kateryna Horodenska* **12, 37, 55****188****Contributors**

Відомості про авторів

БАРАНЬ Єлизавета Балажівна, доктор філософії (PhD) у філологічних науках, старший викладач кафедри філології, Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II (м. Берегово Закарпатської області, Україна) — кафедри української і русинської філології Ниредьгазької вищої школи (Угорщина)

ВИСОЦЬКИЙ Анатолій Васильович, кандидат філологічних наук, професор, директор Інституту української філології та літературної діяльності імені Андрія Малишка, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ГРИМАШЕВИЧ Галина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу діалектології, директор Інституту української мови НАН України

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ДЬОЛОГ Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Харківський національний економічний університет

ЖОВТЮХ Валентина Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Харківський національний економічний університет

КРОВИЦЬКА Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

НОВОСТАВСЬКА Оксана Ігорівна, кандидат філологічних наук, в.о. доцента, Львівський інститут економіки і туризму

ОСІНЧУК Юрій Васильович, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

ПЕТРОВА-ОЗЕЛЬ Лілія Павлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, методики і лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди Харківський національний економічний університет

ПИЦ Тарас Богданович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики німецької мови, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

СІМОВИЧ Оксана Ігорівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СТАСЮК Тетяна Валеріївна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології, Дніпропетровський державний аграрний університет докторант відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України

ТРУБ Володимир Михайлович, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЧЕРЕМСЬКА Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, Харківський національний економічний університет

ШИТИК Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького